

36480

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SULTAN SENCER VE KARA-HİTAYLAR
- KATAVAN SAVAŞI -

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HAZIRLAYAN

Osman G. ÖZKUZUGÜDENLİ
9205005

DANIŞMAN

Prof. Dr. Hüseyin SALMAN

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOĞUMANTAYON MERKEZİ

İSTANBUL
1994

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
KAYNAKLAR	IX
A) İslâmî Kaynaklar	IX
1. Münşeat Mecmuaları	IX
2. Özel Tarihler (Selçuklu Vekayinâmeleri)	X
3. Genel Tarihler	XI
4. Şehir ve Bölge Tarihleri	XIX
5. Coğrafî Eserler	XX
6. Edebî Eserler (Divân ve Antolojiler)	XX
B) Doğu Kaynakları	XXI
C) Araştırma Eserler	XXI

GİRİŞ

SELÇUKLU SULTANLARI VE DOĞU	1
-----------------------------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

KATAVAN SAVAŞINA KADAR SİYASÎ DURUM

I) SULTAN SENCER'İN DOĞU SİYASETİ	11
A) Devlete Hakim Olması	11
B) Gûrlular'ın İtaate Alınması (515/1121)	12
C) 524/1130 Maverâünnehr Seferi	13
D) Sencer'in II. Gazne Seferi (529/1135)	19
E) I. Harezmi Seferi (533/1138)	20
II) İSLÂM DÜNYASININ ÖTESİNDE KARA-HİTAYLAR	27
A) Kara-Hitaylar'ın Menşei	27
B) Kara-Hitay Devleti'nin Zuhûru	29
C) Batı Karahanlıların Baskı Altına Alınması:Hoçend Savaşı (531/1137)	37

İKİNCİ BÖLÜM

KATAVAN SAVAŞI (536/1141)

I) SENCER'İN MAVERAÜNNEHR'E MÜDAHALESİ	43
A. Karluk Buhranı	43

B) Savaş Mevkii ve Savaşın Adı Meselesi.....	50
C) Orduların Durumu	52
1) Selçuklu Ordusu.....	52
2) Kara-Hitay Ordusu.....	56
D) Savaşın Cereyanı.....	61
E) Selçuklu Ordusunun Kayıpları.....	67
1) Şehid edilenler.....	67
2) Esir düşenler.....	70
II) KATAVAN SONRASI UMUMİ VAZİYET.....	74
A) Sultan Sencer'in Durumu	74
B) Gürhan'ın Durumu	76
1) Maverâünnehr'in istilâsı.....	76
2) Harezmi'nin Kara-Hitay Tâbiyyetine Girmesi.....	78
C) Karahanlıların Durumu.....	80
D) Sencer İle Gürhan Arasında Sulh.....	81
E) Maverâünnehr'de Yeni Sistem.....	82
F) Gürhan'ın Ölümü ve Şahsiyeti.....	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATAVAN SAVAŞININ NETİCE VE YANKILARI

I) KATAVAN SAVAŞININ NETİCELERİ.....	88
A) Siyasi Neticeleri.....	88
1) Harezmsah istilâsı ve Sultan Sencer'in yeni Harezmi seferleri.....	88
2) Oğuz istilâsı	93
B) İktisadî Neticeleri	94
C) Sosyo-Politik Neticeleri (Sultan'ın Umumî Siyasetinde Değişim Temâyülleri)	97
II) KATAVAN SAVAŞININ YANKILARI.....	99
A) Devrin Edebiyatında Katavan Savaşı.....	99
B) Savaşla İlgili Hadis	101
C) Savaş Hakkında Sosyo-Politik Değerlendirmeler	103
D) Kültürel Yaklaşımlar.....	105
SONUÇ.....	107
BİBLİYOGRAFYA	108
EK I: KATAVAN SAVAŞINDA SELÇUKLU ORDUSU	118
EK II: HARİTA I.....	119
EK III: HARİTA II.....	120

ÖNSÖZ

XI. asırda Selçuklular'ın Horasan'a muhacereti, ardından da imparatorluklarını tesisi Türk ve Dünya tarihinde ne kadar büyük bir hadise ise, müteakib asırda güç kaybetmeleri ve İran'daki hakimiyetlerinin sona ermesi de o denli büyük bir hadise sayılmalıdır. Bu vakı'a bir yandan tâbi feodal teşekküllerin oluşumunu hazırlarken, diğer yandan da XIII. yüzyıldaki büyük Moğol istilâsına zemin hazırlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin inhitatıyla ilgili hadiselerin temelini teşkil ettiğine inandığımız Kara-Hitay istilâsı ve Katavan Savaşı ise kanaatimizce bu çöküşün sebep ve şumülünün anlaşılması için bir basamak teşkil edecektir.

Öte yandan XII. yüzyılın başlarından itibaren Sultan Sencer'in Horasan'da verdiği mücadele ve takib ettiği siyaset düşünülürse, onun devrinde kesin bir ayrım olan 1141 Maveraünnehr seferi ve Katavan yenilgisinin ortaya çıkarılmasının zarureti daha iyi anlaşılır. Aynı zamanda böyle bir incelemenin Maveraünnehr hadiselerinin anlaşılması ve Karahanlı Devleti tarihinin bir bölümünün aydınlatılması açısından da son derece zarurî olacağı ortadadır. İşte böyle bir zaruret bizim bu konuyu seçmemizde önemli rol oynamıştır.

Aslen Moğol menşe'li olan Kara-Hitaylar'ın Selçuklular'ı yenip, topraklarının bir kısmında kendi hakimiyetlerini kurmaları İslâm müelliflerince fevkalade bir vakı'a olarak karşılanmasına rağmen, kaynakların verdikleri bilgiler olayın ehemmiyetiyle mütenasip değildir. Bu bakımdan araştırmamız boyunca İslâm ve Çin kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırmaya önem verilmiştir. Mevcut imkânlar nisbetinde olayla ilgili bütün rivâyetler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada Türkçe'ye geçmiş Ârâpça ve Farsça kelimeler için umumiyetle Türkçe telaffuz şekilleri kullanılırken, Kara-Hitaylar'la ilgili pek çok mesele, kelimelerin transkripsiyonunu ya da aynen yazılmasını gerektirmiştir. Biz bu transkripsiyonda Türkçe İslâm Ansiklopedisi (MEB)'nin sistemini esas aldık.

Çalışmamız esnâsında her türlü kolaylığı sağlayan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Tezin her safhasında ilgi, teşvik ve tavsiyelerini gördüğüm muhterem hocam ve danışmanım Prof. Dr. Hüseyin Salman'a sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

Bu çalışmanın Selçuklu, Maveraünnehr ve Kara-Hitay tarihi tetkiklerine küçük çapta da olsa katkıda bulunabilmesi yegâne temennimiz olacaktır.

İstanbul 1994

KISALTMALAR

Ahbâr	: Ahbârü'd-Devledi's-Selçukiyye
AO	: Archiv Orientalni
CAJ	: Central Asiatic Journal
CHİ	: Cambridge History of İnan
DLT	: Divanü Lugat-it-Türk
DTCFD	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
DTCFTAD	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
EI²	: Encyclopaedia of Islam Second Edition
EIRA	: Encyclopaedia Iranica
el-Ensâb	: Mecmû'ü'l-Ensâb
el-İber	: Kitabü Ünvanı'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber
el-Kâmil	: el-Kâmil fi't-Tarih
el-Muntazam	: el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem
EÛSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
FY	: Farsça yazmalar
GAL	: Geschichte der Arabischen Literatur
GAL Suppl.	: Geschichte der Arabischen Literatur Supplement
GMS	: Gibb Memorial Series
GMS, NS.	: Gibb Memorial Series, New Series
Hkm	: Hekimoğlu Ali
Irak ve Horasan	: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi
İA	: İslam Ansiklopedisi
İTED	: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
Ktb.	: Kütüphanesi

Lubâb	: Lubâbü'l-Elbab
Mirat	: Miratü'z-Zeman fî Tarihi'l-Ayan
Mucem	: Meucemü'l-Buldân
MY	: Mecelle-i Yadigâr
S	: Sayı.
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
(T)	: Tarihsiz
TAPS	: Transactions of American Philosophical Society
TD	: Tarih Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDTD	: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TED	: Tarih Enstitüsü Dergisi
THTD	: Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TSMK	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Türkl. D.	: Türkoloji Dergisi
UAJ	: Ural-Altäische Jahrbuch
vol.	: Volume, cilt
ZVTA.	: Zeki Velidi Togan Armağanı

KAYNAKLAR

Esasen ne Sultan Sencer'in hayatı, ne de Kara-Hitaylar'ın İslâm topraklarını istilâsı hususî bir kaynağa konu olmamıştır. Kara-Hitayları anlatan yegâne eser olan Muhammed b. Adnan'ın Hitay Tarihi ise maalesef günümüze ulaşmamıştır¹. Buna rağmen İslâm ve az da olsa Uzakdoğu kaynakları konumuzla ilgili bilgi vermişlerdir. Biz araştırmamız esnâsında istifâde ettiğimiz kaynakları şu şekilde tasnif edebiliriz.

A) İslâmî Kaynaklar

1. Münşeat Mecmuaları: İncelediğimiz dönemle ilgili en önemli münşeat mecmuası Müntecibüddin Bedi'î el-Cüveynî'nin *Atabetü'l-Ketebe*'sidir. Müellif, Sultan Sencer'in Divanü'l-İnsâ'sının başına geçmiş ve eserini yazma işini Vezir Nasırüddin Tahir b. Fahrülmülk'ün buyruğu ile üzerine almıştır². Eser bir resmî vesikalar ve özel mektuplar koleksiyonudur. Katavan Savaşı sonrası imparatorluğun yaşadığı olağanüstü durumu değerlendirmemize de yarayan son derece önemli vesikaları ihtiva etmektedir. Eser neşredilmiştir³.

Anonim Leningrad Münşeat Mecmuası (veya *Ahkâm-ı Sultan-ı Mâzî*) günümüze tek nüsha olarak ulaşmıştır. Eserdeki 149 vesikanın 78'i Harezmsâhlar, 38'i de Büyük Selçuklular'la ilgilidir. Mecmuada bulunan Maverâünnehr ve Harezin olaylarıyla ilgili bazı vesikaları iki araştırma eser aracılığıyla dolaylı yünden kullandık⁴.

Belh'teki Nizâmiye Medresesi'nde yetişmiş ve uzun süre Harezmsâh Atsız ve haleflerinin Divanü'l-İnşa reisliğini yapmış olan⁵ Reşidüddin Muhammed b.

¹ Bu eserin Muhammed b. Ali b. el-Kuşî tarafından yapılan Türkçe tercümesi de günümüze ulaşmamıştır. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1982, s. 25.

² C. A. Storey, *Persian Literature, A. Bio-Bibliographical Survey*, vol. I/1, London 1970, s. 266. Muhammed Kazvinî, *Bist Makale*, Tahran 1332, I, s. 208-220.

³ Müntecibüddin Bedi'î el-Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, neşr. A. İkbâl, Tahran 1329.

⁴ Bkz. Viktor von Rosen, *Les Manuscrits Persans de l'Institut des Langues Orientales*, III, Amsterdam 1971, s. 146-159. A. Köymen "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Münşeat Mecmuaları", *DTCFD*, VIII/4, Ankara 1951, s. 579 n. 1.

⁵ Hayatı ve eserleri için bkz. C. Brockelman, *GAL*, I, s. 325; *Suppl*, I, s. 486; A. Ateş, "Reşidüddin Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *TD*, X/14, İstanbul 1954, s. 1 n. 1

Muhammed el-Vatvat'ın *Arâisü'l-Hevâtur ve Nefâisü'l-Nevâdir* isimli eserinden Atsız'ın yazışmalarıyla ilgili olarak istifade ettik⁶.

2. Özel Tarihler (Selçuklu Vekayinâmeleri): Irak Selçuklu Devleti'nde bir süre vezirlik yapan, Anuşirvan b. Halid el-Kaşanî'nin eseri İmadüddin Katib el-İsfahanî (öl. 1200-1201) tarafından Arâpça'ya tercüme edildiği gibi, mütercim tarafından bu esere önemli ilaveler de yapılmıştı⁷. Bu eser bize ancak el-Bundarı tarafından ihtisâr edilmiş şekliyle (*Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*) ulaşmıştır. Eserde Sencer için ayrılan bahisler Irak hadiselerine nazaran daha önemsizdir. Buna rağmen Karluk buhranıyla ilgili bilgiler dikkate değerdir. Bu eserin Türkçe tercümesinden istifade ettik⁸.

Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseynî (öl. 1194)'ye isnat olunan *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye* konumuz açısından önemlidir. Müellif tarihine 485/1192-547/1152 yılları için İmadüddin İsfahanî'yi kaynak almışsa da⁹, doğu olayları açısından bazı orjinal bilgileri de içermektedir¹⁰.

Ravendî (Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman) XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başlarında yaşamış ve eserini 1207 tarihinde Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e takdim etmiştir¹¹. Müellifin daha önceki dönemler için yegâne kaynağı olan Nişaburî'nin *Selçuk-nâme*'si henüz elimize ulaşmamıştır¹². Ravendî aşırı süslü ve ağıdalı üslûbuna rağmen incelediğimiz dönem olayları için önemlidir. Araştırmada Farsça neşir ve Türkçe tercüme karşılaştırarak kullandık¹³.

vd.; M. N. Şahinoğlu, "Vatvat" mad., *JA*, XII/2, s. 235-236; [A. İkbâl] "Ebkârü'l-Efkâr-ı Reşidüddin Vatvat", *MY*, S. 1-2, Tahran 1326, s. 22-26.

⁶ *Arâisü'n-Nevâtir ve Nefâisü'n-Nevâdir*, Süleymaniye ktb., Fatih, nr. 4074.

⁷ Müellif ve eser için bkz. R. Şeşen, "İmad al-Katib al-İsfahânî" *TED*, II, 1971, s. 75 vd; C. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (t. terc. Nejat Kaymaz), *DTCFTAD*, VII/12-13, Ankara 1969, s. 207.

⁸ el-Bundarı, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, t. terc., K. Burslan, İstanbul 1943.

⁹ C. Cahen, aynı mak., s. 208-209.

¹⁰ el-Hüseynî, *Ahbar-üd-Devlet-is-Selçukiyye*, t. terc., N. Lugal, Ankara 1943.

¹¹ Hayatı ve eserleri için bkz. Muhammed Kazvinî, *Bist Makale*, II, Tahran 1332, s. 70, 71; C. A. Storey, *Persian Literature*, II/2, s. 256.

¹² Bu eser için bkz. C. Cahen, aynı mak., s. 216-217.

¹³ el-Ravendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, neşr. M. İkbâl, GMS. NS. II, London 1921; t. terc. A. Ateş, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, I-II, Ankara 1957-1960.

Ahmed b. Mahmud'un Türkçe *Selçuk-nâme*'si nisbeten geç bir devirde kaleme alınmasına rağmen, Katavan Savaşı'nın cereyan şekliyle ilgili bazı orjinal bilgileri ihtiva etmesi açısından önemlidir. Müellifin verdiği bilgilerin kimi zaman el-Hüseynî (*Ahbâr*)'ye çok yaklaşması, onu kullandığını yada muhtemelen ortak bir kaynaktan hareket ettiklerini gösterir. *Selçuk-nâme* yayınlanmıştır¹⁴.

3. Genel Tarihler: *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas* bilinmeyen bir müellif tarafından Yezd'deki Kakûye prenslerinin sarayında kaleme alınmış ve 520/1126 tarihinde Selçuklu Sultanı Sencer'e ithâf edilmiştir. Buna rağmen eserde Sencer zamanı çok kısa anlatılmıştır. Ancak Selçuklu Sultanları'nın doğu siyasetleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Eser neşredilmiştir¹⁵.

el-Azimî (Ebu Abdullah Muhammed b. Ali)'nin elimize muhtasar olarak ulaşan *vekayinâmesi*, incelediğimiz dönemle çağdaş olmasına rağmen, doğu olaylarıyla ilgili bilgiler son derece kısıtlıdır¹⁶.

İbnü'l-Cevzî (Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Ferec, öl. 1200), 510/1116 tarihinde Bağdad'ta doğmuş ve bütün hayatını kitap yazmakla geçirmiştir¹⁷. Müellifin *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* adını taşıyan eseri Sencer'in Irak Selçuklu hükümdarları ve Abbasî halifeleriyle olan münasebetlerini aydınlatması açısından önemlidir. Eserde konumuzla ilgili bilgiler çok azdır¹⁸.

İbnü'l-Esir (İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed, öl. 1234), İslâm aleminin en büyük tarihçilerinden birisidir. 555/1160'te Ceziretü İbn Ömer'de doğmuş ve daha sonra da Musul Atabegleri'nin hizmetine girmiştir. Müellif hilkatten 628/1230 yılına kadar gelen olayları yıl yıl kaydederek büyük eserini meydana getirmiştir¹⁹. Sadece verdiği bilgilerin zenginliği değil, mübalağasız yorumu ve objektif tutumu eserin kıymetini daha da artırmaktadır. *el-Kâmil*, Selçuklu Sultanları'nın doğudaki meşguliyetlerini takip edebilmemiz açısından son derece önemli bir eserdir. Müellif eserinde Maveraünnehr hâdiselerinin

¹⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, II, İstanbul 1977.

¹⁵ *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1318; Eser hakkında bkz. M. Kazvinî, *Bist Makale*, II, s. 221-237.

¹⁶ el-Azimî, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988.

¹⁷ Hayatı ve Eserleri için bkz. C. Brockelmann, "İbnü'l-Cevzî" mad., *IA*, V/2, s. 849-852.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, X, Haydarabad, 1359.

¹⁹ Hayatı ve eserleri için bkz. C. Brockelmann, *GAL*, I, 422-423; *Suppl*, I, s. 587-588; "İbnü'l-Esir" mad., *IA*, V/1.

aydınlanmasına yarayacak pek çok tarihi olayı kaydetmiştir. Bu olaylar için İbnü'l-Esir'in en önemli kaynağı, el-Beyhaki'nin günümüze ulaşmayan *Meşaribü't-Tecarib*'i olmalıdır²⁰. Bu da *el-Kamil*'in konumuz açısından verdiği bilgilerin değerini artırmaktadır. Müellif, çalıştığımız dönemle ilgili toparlayabildiği rivâyetlerin tamamını vermeye çalışmış, bunu yaparken de pek nadiren referans göstermiştir²¹.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu)'nin 654/1257 tarihine kadar gelen *Miratü'z-Zamân* adlı eseri, Sencer'in Halife'yle olan münasebetlerini ortaya koyması ve devrin psikolojik havasını yansıtan bir takım rivayetleri iletmesinin dışında araştırmamız açısından orjinal bilgiler içermez. Konumuzla ilgili kısmı neşredilmiştir²².

Reşidüddin Fazlullah b. İmadüddeve Ebu'l-Hayr b. Ali kuşkusuz Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçilerinden birisidir. 1248 tarihinde Hemedan'da doğmuş ve tıp tahsil etmiştir. Gazan Han (1295-1304) devrinden itibaren önemli vazifelerde bulunan Reşidüddin, eserini bu hükümdarın emriyle kaleme almış ve ancak halefi Olcaytu (1304-1316)'ya takdim edebilmiştir. Eser İslâm tarihinden başka, Moğol, Avrupa (Frenk), Çin ve Hind tarihlerini de kapsayan üniversal bir tarih görünümündedir. *Camiü't-Tevârih* üzerine yapılan bütün tetkikler, eserin İslâm dünyasında yeni bir anlayış ve yeni bir tarzın mahsulü olduğu noktasında birleşmektedir²³. Müellif olayların cereyanında tarafsız bir anlatım sergilemiştir. Eserin tarih yazıcılığı için olduğu kadar, konumuz için de hususî bir anlamı vardır. Müellif Selçuklular'a müstakil bir bölüm ayırmış, hatta bölüm için bir de giriş yazmıştır.

Camiü't-Tevârih'in Selçuklular kısmı Nişaburî'nin *Selçuk-nâme*'sine dayanmaktadır. Ancak metnin, dikkatli bir kritiği yapıldığı zaman, aynı eseri me haz edinen Ravendî'ye nazaran kaynağına ondan daha ziyâde sahip çıktığı görülür²⁴. Reşidüddin eserinde Selçuklular'ın yanısıra Hitay ve Kara-Hitaylar'dan bahseden

²⁰ C. Cahen, aynı mak., s. 204.

²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, t. terc., A. Özyayın, *İslâm Tarihi*, IX-XI, İstanbul 1987.

²² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Miratü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan*, Haydarabad 1951-1952.

²³ Müellif ve eseri için bkz. Z. V. Togan, "Reşidüddin Tabib" mad., *IA*, XI, s. 705 vd.; F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981³, s. 228-229; V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, izah ve düzeltmelerle yay. F. Köprülü, Ankara 1963, s. 185; E. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1956, II, s. 75-77; R. Şeşen, "Câmiü't-Tevârih" mad., *TDVIA*, VII, s. 132-134; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 195.

²⁴ *Rahatü's-Sudur*, neşr, s. 172; krş. *Camiü't-Tevârih*, s. 83-84.

kısımın, eserin en zayıf bölümlerinden birisi olduğunu belirtmek gerekecektir. Buna rağmen eser pek çok tarihçi tarafından kullanılmış ve İran tarih yazıcılığı üzerindeki tesiri yüzyıllarca devam etmiştir. Biz araştırmamızda *Camiü't-Tevârih*'in neşredilmiş Selçuklular kısmının yanısıra²⁵, Kara-Hitaylar için Süleymaniye nüshasını kullandık²⁶.

Alaaddin Atâ Melik el-Cüveynî 1226 tarihinde Cüveyn'de dünyaya gelmiş ve daha genç yaşlardan itibaren Moğollar'ın hizmetinde bulunmuştur²⁷. Emir Argun'un yanında bulunduğu yıllarda Orta Asya'ya bir kaç kez yolculuk yapan müellif, bu yolculuklarda eseri için malzeme toplamayı da ihmâl etmemiştir. Hülagü'nün 1256 tarihinde İran'a gelmesiyle onun hizmetine giren Cüveynî, İllanlılar'ın hizmetinde uzun bir süre idarecilik görevinde bulunmuş ve 1283 tarihinde ölmüştür. *Cihangüşa* üç cilt halinde tertib edilmiştir. Müellif birinci ciltte Moğollar ve Cengiz Han, ikinci ciltte Harezmsahlar ve son ciltte de İsmailiye (Batınîler) tarihini yazmıştır. Cüveynî Harezmsahlar'dan bahseden ikinci ciltte Kara-Hitaylar'ın menşei hakkında da bilgiler vermiştir. Müellif incelediğimiz dönem için, az olmakla birlikte orjinal bilgiler verir. Bilhassa Harezim olaylarını Cüveynî'den takip etmek mümkündür. O aynı zamanda Kara-Hitaylar'ın zuhûruna ilk işaret eden müelliftir.

Cüveynî'nin verdiği bilgiler için hangi kaynaklara müracaat ettiğini bilmiyoruz. Ancak eserinin başlarında el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin *Meşaribü't-Tecarib*'ini zikretmiştir. Müellifin bu eseri doğrudan mı, yoksa bir ara kaynak vasıtasıyla mı kullandığı meçhûldür. Ancak Harezim ve Sultan Sencer için müracaat ettiğimiz malzemenin buradan geldiği kesin gibidir. Yine müellifin Kara-Hitaylar'ın menşei için verdiği bilgileri Fahreddin Razi'nin *Cevâmîü'l-Ulûm*'undan almış olması mümkündür. Biz araştırmada, *Cihangüşa*'nın neşredilen metnini ve J. A. Boyle'un İngilizce tercümesine eklediği notları, Türkçe tercüme ile karşılaştırarak kullandık²⁸.

²⁵ Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, III, Selçuklular Tarihi, neşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.

²⁶ Süleymaniye ktb., Hkm., nr. 703.

²⁷ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. V. V. Barthold [-J. A. Boyle], "Djuveynî" mad., *El²*, II, s. 606-607; M. F. Köprülü, "Cüveynî" mad., *IA*, III, s. 249; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1990², s. 234, n. 3; E. Browne, *aynı eser*, II, s. 56; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, s. 194; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 227.

²⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşa*, neşr. M. Muhammed Kazvinî, GMS, vol. XVI/2, II, London-Leiden 1916; İng. terc. J. A. Boyle, *The History of the Word-Conqueror*, I, Manchester 1958; 1. terc. M. Öztürk, *Tarih-i Cihângüşa*, I-II, Ankara 1988.

Cüzcanî 589/1193'da Firuzkûh'ta dünyaya gelmiştir²⁹. Eseri *Tabakat-ı Nasırî*, her bir hanedan için bir bölüm ihtiva eden toplam 23 kısımdan oluşur. Müellif 658/1259-1260 tarihinde eserinin 22 tabakasını hazırlamıştı. Sultan Balaban (1265-1285)'ın saltanatında ölmüş ve Delhi'ye defnedilmiştir. Müellif konumuzla ilgili çok az olmakla birlikte İran tarihçiliğinin dışında bilgiler verir³⁰.

İbnü'l-İbrî (Gregorius Ebu'l-Farac Barhebraeus), aslen Süryanî olduğu halde, İslam tarih yazıcılığından geniş çapta etkilenmiştir³¹. İncelediğimiz konu açısından verdiği bilgiler az ve ehemmiyetsizdir³².

Kadı Beyzavî (Nasirüddin Ebu Said Abdullah b. Ömer) eseri *Nizamü't-Tevarih*'i 674/1275 tarihinde telif etmiştir. Eserde konumuzla ilgili bilgiler çok azdır. Biz bu araştırmada eserin Osmanlıca tercümesini kullandık³³.

Fahreddin Ebu Süleyman Davud b. Taceddin **Benakîfî** (öl. 1329-1330) *Ravzatü Uli'l-Elbab* adlı eserini 717/1317-1318 tarihinde telif etmiştir. Bu eserden Katavan Savaşı sonrası Oğuzlar'ın durumuyla ilgili olarak istifade ettik³⁴.

Muhammed b. Ali eş-Şebânkârefî, eseri *Mecmuü'l-Ensâb*'i 733/1332-1333'te telif edilmiştir. Müellif genel mahiyetteki eserinde Sultan Sencer'in Maveraünnehr seferleri hakkındaki bilginin yanısıra Katavan Savaşıyla ilgili bir de hadis zikretmiştir. Biz bu araştırmada eserin Yeni Cami nüshasından istifade ettik³⁵.

Anonim Mecmu'au't-Tevârih'te Selçuklular ve Kara-Hitaylar için müstakil birer bölüm ayrılmıştır. Ancak müellifin tıpkı Cihangüşa'da olduğu gibi *Meşaribü't-Tecarib*'ten alıntılarla bölüme başlaması, onun Cüveynî'yi geniş surette iktibas

²⁹ Hayatı ve eseri için bkz. A. S. Bezme Ansarı, "Djuzdjanî" mad., *EA*², II, s. 609; M. F. Köprülü, "Cuzcanî" mad., *IA*, III, s. 231-234.

³⁰ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırî*, neşr. Abdü'l-Hayy Habîbî, I, Tahran 1343; İng. terc. H. G. Rawerty, *Tabakat-ı Nasırî, A General History of the Mahammedan Dynasties of Asia*, I, New Delhi 1970, *IA*, V/1, s. 861-862.

³¹ Hayatı ve eserleri için bkz. C. Brockelmann, "İbnü'l-ibrî" mad., *IA*, V/1, s. 861-862.

³² Ebu'l-Farac İbnü'l-İbrî Barhebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, t. terc., Ö. R. Doğrul, Ankara 1987.

³³ F. Başar, *Kadı Beyzâvî'nin Nizamü't-Tevarih adlı eserinin Mustafa b. Şeyh Abdurrahman tarafından Enisü'l-Mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi*, (İnceleme-metin neşri), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İ. Ü. Sos. Bil. Ens. Ortaçağ Anabilim Dalı, nr. 80, İstanbul 1986.

³⁴ el-Benakîfî, *Ravzatü Uli'l-Elbab*, Süleymaniye ktb., Ayasofya, nr. 3026.

³⁵ Şebânkârefî, *Mecmu'ü'l-Ensâb*, Süleymaniye ktb., Yeni Cami, nr. 909; Bu nüshanın tavsifi için bkz. F. Tauer, "Les Manuscrits Persans Historiquesdes Bibliothèques de Stamboul", I, *AO*, III, Prague 1936, s. 95 n. 36. E. Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İTED*, VI/1-2, İstanbul 1975, s. 204-205.

ettiğini gösterir. Müellif daha sonraki bölümler için ise Reşidüddin'i kullanmış olmalıdır. Biz eserin Süleymaniye kütüphanesindeki mikrofilmni kullandık³⁶.

Ebu'l-Fidâ (el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail öl. 732/1331)'nin *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı eseri konumuz açısından ehemmiyetsiz olmakla birlikte, Harezşah'ın faaliyetlerini takip edebilmek için müracaat ettik. Eser neşredilmiştir³⁷.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî (öl. 1350)'nin *Tarih-i Güzide* ismini taşıyan eseri konumuz açısından Reşidüddin'in *Camiü't-Tevârih*'ine bağlı kalmıştır. Müellif çok az orjinal malzeme verir. Eser neşredilmiştir³⁸.

Muhammed b. Emir Fazlullah el-Musevî'nin *Essahü't-Tevârih* (telif 1428'den sonra) adıyla bilinen eserinin gerçek ismi *Tarih-i Hayrat*'tır³⁹. Müellif konumuzla ilgili çok az bilgi vermekle birlikte, bu bilgiler yaşadığı dönemin düşüncelerini aksettirmesi açısından önemlidir. Biz eserin Turhan Hatice Sultan nüshasını kullandık⁴⁰.

Hafız-ı Ebrû (Şihabeddin Abdullah b. Lütfullah öl. 1430) *Zübdetü't-Tevârih* ismini taşıyan eserinde Reşidüddin'in *Camiü't-Tevârih*'ini adeta tekrarlamıştır. Buna rağmen müellif onun düştüğü bazı hataları düzeltmiştir. Eser konumuz açısından yenilik getirmez. Biz Reşidüddin'in verdiği bilgileri kontrol etmek için eserden istifade ettik. Araştırmada Damad İbrahim Paşa nüshasını kullandık⁴¹.

İbn Kesir (İsmail b. Ömer öl. 774/1373)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eseri oldukça hacimli bir umumî tarihtir. Müellif konumuz açısından yenilik getirmez. Eser neşredilmiştir⁴².

³⁶ *Mecmuu't-Tevarih*, Süleymaniye ktb., Mikrofilm nr. A-481.

³⁷ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, V, Beyrut 1380.

³⁸ Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, neşr. Taharî, Tahran 1330-1339.

³⁹ Müellif ve eser hakkında bkz. W. Hinz, "Timurler Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", t. terc. M. A. Köymen, *Belleten*, VI/21-22, Ankara 1942, s. 91-92; F. Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", t. terc. Ahmed Ateş, *Belleten*, XXIX/113, Ankara 1965, s. 58; A. Münzevî, *Fihrist-i Nüşahay-ı Hatt-ı Farîsî*, Tahran 1353, VI, s. 4105-4106.

⁴⁰ Muhammedü'l-Musevî, *Essahü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb. Turhan Hatice Sultan, nr. 224.

⁴¹ Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Damad İbrahim Paşa, nr. 919. Bu nüshanın tavsifi için bkz. F. Tauer, *Les Manuscrits*, s. 98.

⁴² İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fî't-Tarih*, XII, Kahire 1936.

İbnü'l-Verdî (Zeynüddin Ebu Hafs Ömer b. Muzaffer öl. 1349), eserinde kendisinden önceki Ârâpça eserleri kullanmıştır. Müellif konumuz açısından herhangi bir yenilik getirmez. Eser neşredilmiştir⁴³.

İbn Haldun⁴⁴ (Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman öl. 1406) *Kitabü Ünvani'l-İber*'inde konumuzla ilgili hadiselerin toplu bir dökümünü yapmıştır. Buna rağmen müellifte orjinal malzeme yok denebilecek kadar azdır. Müellif İbnü'l-Esir'i geniş tarzda kullanmıştır. Eser neşredilmiştir⁴⁵.

Larî Tarihi umumiyetle İbnü'l-Esir'den aktarmalar yapmaktaysa da, bazen bu çizginin dışında bilgiler de vermiştir. Biz bu araştırmamızda Larî'nin Hoca Saadeddin Efendi tarafından yapılan Osmanlıca (yazma) tercümesini kullandık⁴⁶.

Hasan-ı Yezdî (Hasan b. Şihâb Hüseyin b. Tacüddin), eseri *Camiü't-Tevârih*'i Şehzâde Baysungur b. Şahruh'un oğlu Ebu'l-Muzaffer Mahmud için 855/1451-857/1453 tarihleri arasında telif etmiştir⁴⁷. Eser incelediğimiz devir için en geniş ve en sağlıklı bilgileri aktarmaktadır. Müellif şimdiye kadar Ortaçağ tarihi araştırmacılarınca referans olarak kullanılmasına rağmen⁴⁸, tahlil ve tenkidini Selçuklular tarihi için yapacak bir araştırmacı henüz çıkmamıştır. Hasan-ı Yezdî'nin Selçuklu Tarihi için asıl önemi, onun sık sık ismini zikrettiği ve iktibaslar yaptığı "*Sencer-nâme*" ya da "*Rûznâme-i Senceriye*" ismini taşıyan eserden gelir. Müellif manzum olduğunu belirttiği bu kitabın yazarını zikretmez⁴⁹. Bu kaynak, ismi Tarih-i Teberistan'da kaydedilen "*Sencer-nâme*"⁵⁰ ile aynı eser olmalıdır. Buna rağmen burada da eserin müellifi gösterilmemiştir. Başta M. A. Köymen olmak üzere bazı araştırmacılar bu "*Sencer-nâme*"yi Selçuklu şair ve devlet adamlarından Muizzî'nin yazdığı "*Sencer-nâme*" ile aynileştirmek istemişlerdir⁵¹. Gerçekten de Muizzî'ye ait "*Siyer ve Futuh-ı Sultan Sencer*" isimli eser zikredilmişse⁵², Muizzî'nin ölümü

⁴³ İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, Bulak 1285.

⁴⁴ Hayatı ve eserleri için bkz. A. Adnan Adıvar, "İbn Haldun" mad., *JA*, V/2, s. 738-743.

⁴⁵ İbn Haldun, *Tarihü Kitabi'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber*, V, Mısır, 1284.

⁴⁶ Hoca Saadeddin Efendi, *Lari Tarihi Tercümesi*, Nuruosmaniye ktb., nr. 3230.

⁴⁷ F. Tauer, *Timurlular Devri*, s. 58-59.

⁴⁸ Bu referanslarda İ. Kafesoğlu ("Selçuklular" mad., *JA*, X, s. 414) ve O. Turan (*Selçuklular Tarihi*, s. 394) yazma için (Fatih, nr. 5407 olarak) yanlış numara verirler.

⁴⁹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, vr. 201a. .

⁵⁰ bkz. İbn İsfendiyar, *Tarih-i Teberistan*, neşr. A. İkbâl, Tahran 1320, II, 54, 72.

⁵¹ M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı", *DTCFD*, VI/1-2, s. 166 n. 29.

⁵² bkz. *Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas*, s. 412; M. Muhammed Kazvinî, *Bist Makale*, II, s. 231.

için çeşitli kaynaklarda verilen 521/1127 tarihi⁵³ onun Hasan-ı Yezdi'nin aktarmalar yaptığı eseri yazamayacağını gösterir. Ya da biz bilinmeyen bir müellifin Muizzî'ye eklediği zeylin Hasan-ı Yezdi'ye ulaştığını düşünmek zorundayız. Başka bir ihtimâl ise Sencer-nâme'nin Muizzî'yle hiç bir ilgisi olmayan bir başka müellif tarafından yazılmış olmasıdır. Sencer-nâme'nin gerçek müellifi her kim olursa olsun, esas olan şey bu eserin İran ve Ârâp tarih yazıcılığı için yabancı kalmış olmasıdır. Gerçekten de bu yöndeki iki referansın da oldukça muahhar kaynaklarından gelmiş olması bunu gösterir.

Hasan-ı Yezdi'nin verdiği bilgilerin bir değerlendirmesi yapıldığı zaman, müellifin Sencer devri için en tafsilatlı kaynak durumunda olduğu görülür. Müellif eserinin pek çok yerinde Timurîlerden Şahruh için bir Selçuklu tarihi yazdığını kaydeder⁵⁴. Belki de müellifin Sencer devrine özel ilgisi buradan kaynaklanmaktadır. Eserde Katavan Savaşı için verilen tafsilatlı bilginin diğer kaynaklarla kontrolü çoğu kez mümkün olmamaktadır. Buna rağmen, Kara-Hitaylar'la ilgili ayrıntıların çokluğu müellifi geçerli kılmaktadır. Bilhassa metinde geçen Kara-Hitay komutanlarının isimleri ve ordularının durumlarıyla ilgili bilgiler, haberlerin savaşa şahid bir kaynaktan geldiği ihtimalini uyandırmaktadır.

Şimdiye kadar, Hasan-ı Yezdi'nin asıl öneminin Efdalüddin Ahmed b. Hamid-i Kârmanî'nin zamanımıza ulaşmayan eseri "*Bedâyiü'z-Zemân*"dan yaptığı nakillerden geldiği düşünülmüşse de⁵⁵, bu incelemeyle biz onun Sultan Sencer devri Selçuklu Tarihi için de ne kadar önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

M. A. Köymen, Hasan-ı Yezdi'nin Katavan Savaşı için verdiği bilgilerin değerini takdir etmiş ve kaynağı bu savaş için yapacağı hususî bir araştırmada değerlendireceğini bildirmişse de⁵⁶, bu müellifin ölümüne kadar geçen yaklaşık kırk yıllık bir sürede gerçekleşmemiştir.

⁵³ R. Şeşen, "Türkiye Kütüphanelerinde...", *İTED*, VIII/1-4, İstanbul 1984, s. 43.

⁵⁴ *Camiü't-Tevârih*, vr. 174b, 184a, 197a, 201a, 202b; F. Tauer, *Les Manuscrits*, I, s. 103.

⁵⁵ F. Tauer, *Timurlular Devri*, s. 58-59; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. XIII; C. Cahen aynı mak., s. 218. Burada Cahen, Hasan-ı Yezdi'yi yanlışlıkla VII/XIII. yüzyıl müellifi olarak göstermiştir.

⁵⁶ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğ Tarihi*, V, s. 331 n. 5.

Eserin günümüze ulaştığını tesbit edebildiğimiz iki nüshası vardır. Biz bunlardan Süleymaniye nüshasından istifade ettik⁵⁷. Eserin diğer nüshası ise Tahran'dadır⁵⁸.

İbn Tengribirdî (Cemaleddin Ebu'l-Mehasin, öl. 874/1469)'nin konumuz için verdiği bilgiler yer yer çok hatalıdır⁵⁹.

Mirhvand⁶⁰, (Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah, öl. 904/1498), eseri *Ravzatü's-Safa*'da Selçuklular için Reşidüddin'den alıntılar yapmakta ise de, kimi zaman orjinal bilgiler de vermektedir⁶¹.

Hvandmir⁶², (Gıyaseddin b. Hüsameddin, öl. 942/1535), eseri *Habîbü's-Siyer* konumuz açısından herhangi bir orjinallik taşımaz. Eser neşredilmiştir⁶³.

Kadı Ahmed Gaffarî-i Kazvinî (öl. 975/1567)'nin *Tarih-i Cihân Ârâ'sı*, hacmine ve muahhar tarihine rağmen, hem Selçuklular hem de Kara-Hitaylar açısından doğru kronolojik tesbitler ve orjinal bilgiler içerir. Eser neşredilmiştir⁶⁴.

Aynî (Bedreddin Mahmud b. Ahmed, öl. 855/1451)'nin *Ikdu'l-Cümân*'ı hilkatten başlayıp kendi devrine kadar gelen umumî bir tarih olup, müellif olayları yıl yıl kaydetmiştir. Eserde araştırmamızla ilgili verilen bilgilerden bir kısmı hatalıdır. Eserin neşri devam etmektedir. Biz bu araştırmada *Ikdu'l-Cümân*'ın XVIII. yüzyılda yapılan Osmanlıca (yazma) tercümesini kullandık⁶⁵.

Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'nin eseri *Camiü'd-Düvel* 1092/1681'de telif edilmiş olmasına rağmen, müellif günümüze ulaşmayan pek çok

⁵⁷ Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Fatih, nr. 4307. Kullandığımız nüshanın özellikleri için bkz. F. Tauer, *Les Manuscrits*, I, s. 102-103.

⁵⁸ Tanıtıma göre, Tahran Millî Kütüphânesindeki bu yazma Süleymaniye nüshasıyla benzer özelliklere sahiptir ve aynı müstensih'in elinden çıkmıştır. Yazmanın özellikleri için bkz. Ahmed Münzevî, *Fihrist-i Nüshahay-ı Hatt-ı Farisî*, Tahran 1353, VII, s. 4132 n. 42510. Bu nüshalardan başka, M. A. Köymen eserin M. H. Yımaç'ın elinde bulunan hususî bir nüshadan daha bahseder (bkz. "Oğuz İsyanı", s. 166 n. 29).

⁵⁹ Hayatı ve eseri için bkz. M. Çuhadar "İbn-i Tengribirdî'nin Hayatı ve Eserleri", EÜSBED, S. 3, Kayseri 1989, s. 363-383.

⁶⁰ İbn Tengribirdî, *en-Nücumü'z-Zahire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Kahire 1353 (1935).

⁶¹ Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, Tahran, 1338. Hayatı ve eserleri için bkz. T. Yazıcı, "Mirhand" mad., *IA*, VIII, s. 360-361; F. Taner, *Timurlular Devri*, s. 62.

⁶² Hayatı ve eserleri için bkz. Z. V. Togan, "Handmir" mad., *IA*, V/1, s. 210.

⁶³ Hvandmir, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, II, Tahran 1353.

⁶⁴ Gaffarî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, neşr. M. Minovî, Tahran (T).

⁶⁵ Aynî, *Ikdu'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, IV, TSMK, Bağdad Köşkü, nr. 278.

kaynağı kullanmıştır. Biz Camiü'd-Düvel'in XVIII. yüzyılda yapılan muhtasar Osmanlıca tercümesini kullandık⁶⁶.

4. Şehir ve Bölge Tarihleri: Araştırmamız esnâsında Maverâünnehr'in yerli kaynaklarına da müracaat ettik. Bunların başında Narşahî (Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, öl. 959)'nin *Tarih-i Buhara* isimli eseri gelir. Müellif eserini Samanîler'den Nuh b. Nasr'a takdim etmişti. Ancak bu eser XII. yüzyılda ihtisar edilerek Farsça'ya tercüme edildiği gibi, Muhammed b. Zafer tarafından da 574/1178-1179 tarihinde esere yeni notlar eklenerek Buhara Sadrı Abdülaziz b. Ömer'e sunuldu. Eser Selçuklu Sultanları'nın Karahanlılar'la münasebetlerine dair pek çok meseleye ışık tuttuğu halde, Kara-Hitaylar hakkında -çok ilginç bir şekilde- sessiz kalır. *Tarih-i Buhara* neşr ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir⁶⁷.

Nizâmî-i Arûzî (Ebu'l-Hasan Nizamüddin Ahmed b. Ömer) eseri *Çehar Makale*'yi VI/XII. yüzyılın ortalarında kaleme almıştır. Müellif aslen Semerkand'lı olması ve Kara-Hitaylar'la muâsir bulunmasına rağmen, konumuzla ilgili son derece az malûmat verir. Eser neşredilmiştir⁶⁸.

Ahmed b. Muhammed (Muînü'l-Fukara)'in *Tarih-i Mollazâde*'si XV. yüzyıla aittir. Müellif bu küçük eserinde mezarı Buhara'da bulunan şahsiyetlerden bahsederken Buhara Sadrları hakkında da bilgi verir. Eser neşredilmiştir⁶⁹.

el-Avfi'nin⁷⁰ *Camiü'l-Hikayat*'ında daha çok efsanevî olaylar masalsı bir tarzda anlatılmışsa da, eserin Maverâünehr tarihi için önemi büyüktür. Özellikle Buhara Sadrları ve son Karahanlı Hükümdarları'yla ilgili bilgiler ilginçtir⁷¹.

Maverâünnehr kaynaklarından başka, Katavan Savaşı'na Sultan Sencer'in yanında katılan Selçuklu tâbilerini tesbit için şehir ve bölge tarihlerine de müracaat ettik. Bunlardan Taberistan ve çevresi için İbn İsfendiyar'ın *Tarih-i Taberis-*

⁶⁶ Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, İstanbul 1285. Buna rağmen bazı bilgilerin kontrolü için, eserin Nuruosmaniye kütüphanesinde bulunan müellif nüshasına müracaat ettik. bkz. *Camiü'd-Düvel*, Nuruosmaniye ktb., nr. 3171.

⁶⁷ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, neşr., C. Schefer, Amsterdam 1976, İng. terc. R. N. Freye, *The History of Bukhara*, Cambridge-Massachusetts, 1954.

⁶⁸ Nizam-ı Arudî, *Çehar Makale*, neşr. M. Muhammed Kazvinî, GMS, XI, London 1909.

⁶⁹ Ahmed b. Muhammed-i Mollazâde, *Tarih-i Mollazâde*, neşr. Ahmed Gülçin Ma'anî, Tahran 1339.

⁷⁰ Hayatı ve eserleri için bkz. F. Köprülü, "el-Avfi" mad., /A, II, s. 21-23.

⁷¹ el-Avfi, *Camiü'l-Hikayat*, Üniv. ktb.; FY, nr. 595, vr. 171a, 178b, 179a, 211a.

tan'i⁷², Yezd bölgesi için el-Caferi'nin *Tarih-i Yezd*'i⁷³, Beyhak ve çevresi için Ebu'l-Hasan el-Beyhakî (İbn Funduk)'nin *Tarih-i Beyhak*'i⁷⁴, ve Sistan için *Anonim Tarih-i Sistan*'da⁷⁵ malumat bulmak mümkündür. Bu konuda Gûr, Kirmân ve Gazne kaynakları ise sessiz kalmaktadırlar.

5. Coğrafi Eserler: Araştırmamızda Katavan Savaşı'nın yeri ve Kara-Hitaylar'ın durumlarıyla ilgili olarak İslâm coğrafyacılarının eserlerine başvurduk. Bunlardan es-Semanî (VII/XII. yüzyıl) olaya en yakın kaynaktır. Müellif savaştan hemen sonra Maveraünnehr'de yolculuk etmiş ve bu arada Katavan'a da uğramıştır. Eserde kaydedilen bilgiler bizim için orjinaldir⁷⁶.

Yakut el-Hamevî⁷⁷ Katavan hakkında bilgi veren bir diğer İslâm kaynağıdır. Müellif XIII. yüzyıl başlarında Maveraünnehr'de seyahat etmiştir. Katavan hakkında zikrettiği bilgilerin bir kısmı kendisinden önce yaşamış coğrafyacılaraya dayanırsa da, onun şehidlerle ilgili kaydettiği hadis bize devrin telâkkisini göstermesi açısından ilginçtir⁷⁸.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*⁷⁹ ve **Zekeriya Kazvinî**'nin *Âsârü'l-Bilâd*'i⁸⁰ daha muahhar eserlerse de, Kara-Hitaylar'la ilgili ilginç bilgiler aktarırlar.

6. Edebî Eserler (Divân ve Antolojiler): Kara-Hitaylar'ın Maveraünnehr'i istilâsı ve Katavan Savaşı'yla ilgili bazı rivâyetler devrin şairlerinin kalemlerinden divan ve antolojilere yansımıştır. Biz bu tür rivayetlerin tesbitinde el-Avfi (Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Buharî, öl. 1233)'nin *Lubabü'l-Elbab*'ına münacaat ettik⁸¹. Yine **Devletşah el-Semerkandî**⁸² ve **Fahr-i Herevî**'nin⁸³ tezkirelerinde bu konuyla ilgili bilgi bulmak mümkündür.

⁷² neşr. A. İkbâl, II, Tahran 1320.

⁷³ neşr. İ. Afşar, Tahran 1338.

⁷⁴ neşr. S. K. Hüseyinî, Haydarabad, 1968.

⁷⁵ neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1318.

⁷⁶ es-Semanî, *Mecmuai'l-Ensab*, neşr. Abdurrahman b. Yahya, X, Haydarabad 1962.

⁷⁷ Hayatı ve eserleri için bkz. L. Blochere, "Yakut Rumî" mad., *IA*, XIII, s. 357.

⁷⁸ Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, neşr. Ferid Abdülaziz el-Cundî, IV, Beyrut 1410.

⁷⁹ Neşr. G. Le Strange, GMS. vol. XXIII, Leiden 1915.

⁸⁰ Beyrut 1930.

⁸¹ el-Avfi, *Lubabü'l-Elbab*, neşr. E. G. Browne-M. Muhammed Kazvinî, I-II, Lediën-London 1903-1906.

⁸² Devletşah es-Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah (Tezkiretü's-Şuara)*, t. terc. N. Lugal, İstanbul 1977.

⁸³ Fahr-i Herevî, *Ravzatü's-Selâtin*, neşr. U. Hayampur, Tebriz 1345.

B) Doğu Kaynakları

Kara-Hitaylar Devleti İslâm kaynaklarının yanısıra Çin kaynaklarına da konu olmuştur. Çin yıllıklarından *Kong mu*, *Liao-shi* ve Yüan yıllıklarından *Yüan ch'ao pi shi* verdikleri bilgi itibariyle zikre değerdir.

Bu kaynaklardan en önemlisi Kitan (Hitay) sülalesinin resmî tarihi olan *Liao-shi*'dir. Eserin Kara-Hitaylar (Si-Liao) kısmı Yeh-lü Ta-shih'nin batıya muhacereti ve devletin teşekkülünden bahseder. Kaynakta yer alan bilgiler çok muhtasar ve yer yer İslâm müverrihleriyle çelişkili ise de, bazı orjinal bilgileri de içermesi açısından önemlidir. Biz bu araştırmada *Liao shi*'nin E. Bretschneider tarafından yapılan İngilizce tercümesini kullandık⁸⁴.

Yüan Ch'ao pi shi (Moğolların Gizli Tarihi) ise Kara-Hitaylar hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte bu devletin kuruluş ve yükseliş dönemine hemen hemen hiç değinmez⁸⁵.

C) Araştırma Eserler

Kara-Hitaylar'ın batıya muhacereti ve Kara-Hitay Devleti'nin zuhuru pek çok araştırmada incelenmişse de⁸⁶ incelemeye çalıştığımız olaylar hususî bir araştırmaya konu olmamıştır.

Özellikle M.A. Köymen bu konunun araştırılması işini üzerine almış gibi gözükmüşse de⁸⁷, değerli araştırmacı vefâtına kadar böyle bir neşriyatta bulunmamıştır.

Araştırmamızda konumuzla ilgili hususî öneme sahip bir sikke bulamamamıza rağmen, numizmatikle ilgili olarak S. Lane-Poole ve C. Alptekin'in çalışmalarından istifade ettik⁸⁸.

⁸⁴ E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, London 1910, s. 211-223.

⁸⁵ *Yuan Ch'ao pi shi*, (Moğolların Gizli Tarihi), t. terc., A. Temir, I, Ankara 1948.

⁸⁶ Meselâ, K. Wittfogel, C. Feng, K. Menges, *History of Chinese Society*, Liao (907-1125), *TAPS*, vol. XXXVI, Philadelphia, 1949; E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tatars*, London 1924, s. 270-271.

⁸⁷ *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, s. 331, n. 5.

⁸⁸ S. Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in British Museum*, vol. III, IX, Bologna 1967; C. Alptekin, *Selçuklu Paraları*, *SAD*, III, Ankara 1971.

GİRİŞ

SELÇUKLU SULTANLARI VE DOĞU

Selçuklular istiklâl ve inkişâflarına temel olan mücadelelerine, Oğuz Yabgu Devleti'nden kopan küçük bir bozkır kabilesi olarak başladılar. Güçlerini de evvelâ Cend, daha sonra da Maverâünnehr'de hissettirdiler. Ailenin cediti olan Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, giriştikleri hakimiyet mücadelesinde büyük gayretler göstererek Gazneliler'i Horasan'dan sökü� atmayı başardılar¹. Devlet, Dandanakan savaşını müteakiben Merv'de tertib edilen kurultayda, fetih hakkına dayanan eski Türk telâkisi esas tutularak, hanedan üyeleri arasında paylaştırıldı². "Sultan" ünvanını kullanarak batıya hakim olan Tuğrul Bey'in yanısıra, kardeşi Çağrı Bey'de "Melik" ünvanıyla devletin doğusunun idaresini eline aldı. Bu paylaşmayla Çağrı Bey'in başında bulunduğu devletin yayılma yönünü daha çok doğu ve güneydoğu istikametine çevirdiği görülür³. Bu durum gerçekte görüldüğünden daha kuvvetli ve fiilî bir ayırmıdı, Çağrı Bey'in 452/1060 tarihindeki ölümüne kadar da devam etti.

Devleti'n doğusuna hakim olan Çağrı Bey Horasan'a sağlam bir şekilde yerleştikten sonra, Tuğrul Bey'i de yanına alarak, Harezm'e yeniden hakim olan ezeli düşmanları Şah Melik üzerine yürüdü ve Harezm'i tâbiyetine aldı⁴. 434/1042 tarihindeki bu hâdiseden sonra, Selçuklu sınırları Kuzeydoğuda Ârâl Gölü'ne dayanmıştı. Böylece arkasını emniyete alan Çağrı Bey Gazneliler'le olan mücadelesine daha uzun yıllar devam etti. Her iki tarafın yıpranması ve Melik Alp Arslan'ın gösterdiği başarılarla parlamasından başka sonuç vermeyen bu

¹ Selçuklu Devleti'nin teşekkülüne sebep olan Gaznelilerle mücadele için bkz. Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, neşr. Dr. Gani-Dr. Feyyaz, Tahran 1324, s. 550-554, 603-606, 618, 629; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, t. terc. A. Özeydin, İstanbul 1987, IX, s. 363, 366 vd.; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, t. terc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 6-7; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s. 30-55.

² er-Ravendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, t. terc. A. Ateş, Ankara 1957, I, s. 103; el-Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, t. terc. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 6 vd.; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Ankara, 1979, s. 354 vd.; aynı müellif, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 18-19.

³ M. H. Yınanç, "Çağrı Bey" mad. *IA.*, III, s. 326; M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 20.

⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 221-222,

mücadeleler, Gazne tahtına İbrahim b. Mesud'un geçmesiyle -mevcut statüko üzerinden- anlaşmayla neticelendi (451/1159)⁵.

Bir süre sonra, Safer 452/Mart 1160 tarihinde Çağrı Bey'in ölünce yerine geçen oğlu Alp Arslan, amcası Tuğrul Bey'in tâbii olarak, onun ölümüne kadar geçen üç yıl boyunca fasılasız Horasan'a hakim olmuştur⁶. Tuğrul Bey'in ölümüyle başlayan taht kavgalarından Alp Arslan'ın galip çıkması, Selçuklu Devleti'nin doğu ve batı kısımlarını birleştirerek ikili yapısına son vermiştir⁷. Devleti'n başına geçen Alp Arslan daha çok batıya yönelik bir siyaset takib etmesine rağmen, doğuda ortaya çıkan bir takım karışıklıklar onu mücadeleye çekmiştir. Bu cümleden olarak Sultan, Huttalân ve Saganiyân emirlerinin isyânlarını gayet sert bir şekilde bastırmıştır⁸.

Sultan Alp Arslan hükümdarlığı sırasında iki kez daha doğuya sefer düzenledi. Bunlardan ilkinde, 457/1165 tarihinde Horasan'a girdi ve buradan Harezmi'ye geçerek asayişini sağladı, müteakiben de Cend'e giderek dedesinin mezarını ziyaret etti⁹. Bu esnâda Cend Meliki'nin itaat etmesiyle Selçuklu Devleti'nin sınırları, Kuzey-doğu'da Deşt-i Kıpçak'a kadar uzanmıştı. Buradan tekrar Gürgenç'e dönen Sultan, Harezmi'yi oğlu Arslan Argun'a tevcih ettikten sonra Merv'e geldi¹⁰. Bir yıl sonra da diğer oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etti ve bu vesileyle de doğu işlerini yeniden düzenledi. Bu suretle yapılan tayinlerde Belhî kardeşi Süleyman'a, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Saganiyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a, Bağşur'u Ertaş'ın oğlu Mesud'a ve İsfirâr'ı da Ertaş'ın diğer oğlu Mevdûd'a verdi¹¹.

Alp Arslan'ın doğu istikametine yönelik ikinci seferi Karahanlı Hükümdarı ile arasında çıkan ihtilâf neticesi gerçekleşmişti. 465/1072 sonbaharında sultan kuvvetli bir ordu ile Ceyhun'u geçti. Ancak anlaşılmaz bir şekilde, Yusuf el-Harezmi adlı bir

⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 25-26; M. H. Yınanç, aynı mad. s. 327.

⁶ Alp Arslan'ın henüz melik iken kestirdiği bir sikkede (C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *SAD.*, III, Ankara 1971, s. 649, nr. 53). Tuğrul Bey'in "es-Sultanü'l-Muazzam" olarak zikredilmesi onun Tuğrul Bey'e tabiiyetini gösterir.

⁷ M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 23.

⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 46-47; M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 76-77.

⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 58.

¹⁰ M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 78.

¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 59; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 99.

kale komutanı tarafından öldürüldü¹². Onun Maverâünnehr için düşündüğü düzenleme yarım kaldı. Sefer inkıtâ'a uğrayınca, Karahanlı hükümdarı Nasr Han buna bir taarruz ile karşılık verdi ve Tirmiz'i zabtetti. Arkasından da Ceyhun'u geçerek Belh'e kadar geldi¹³.

Alp Arslan'dan sonra Selçuklu tahtına geçen oğlu Melikşah, daha saltanatının başlangıcından itibaren doğuda büyük güçlüklerle karşılaştı. Taht değişikliğinden faydalanmak isteyen Karahanlı ve Gazneliler taarruza geçtiler. Ancak bir süre sonra Melikşah duruma hakim olup, doğuya yönelince, Batı Karahanlı hükümdarı Nasr Han sadece geri çekilmekle kalmadı, yaptığı hücumdan dolayı özür dileyerek sulh taleb etti. Tirmiz Selçuklular'a iade edildi. Bundan sonra da çeşitli evlilikler vasıtasıyla dostluk pekiştirilmeye çalışıldı¹⁴. Sultan müteâkiben yaptığı tanzimde Toharistan'ı kardeşi Tökîş'e, Velvalîç'i amcası Osman'a, Herat şehri ile Gûr ve Garcistan'ı kardeşi Börîpars'a ve Belh'i de diğer kardeşi Ayaz'a tevcih etti¹⁵.

Sultan Melikşah'ın Maverâünnehr'e ikinci müdahalesi Karahanlılar'ın iç çekişmelerinden meydana gelmişti; Nasr Han'ın halefi Ahmed Han, daha hükümdarlığının başlarında, vazifesini yaparken kötülüklerde bulunmuş olan Kadî'l-Kudad Ahmed bin Süleyman el-Kâşânî'yi idam ettirdi. Bu durum ulemâ ile hakan arasında gerginliğe yol açtı. Şafiî fakihlerden Ebu Tahir bin İlk, genç hakanın halka zulmettiği iddiasıyla halk ve mazlumlar adına Melikşah'tan yardım istedi¹⁶. Bunun üzerine Melikşah 482/1089 tarihinde kuvvetli bir orduyla Maverâünnehr'e girdi. Buhara'yı aldı ve Semerkand'ı kuşattı. Orada çok sert bir mukavemetle karşılaştı. Nihayet şehir düştü ve Ahmed Han esir edilerek İsfahan'a gönderildi. Şehre Harezmi Amidi Ebu Tahir'i vali tayin eden Sultan, Kaşgar'a hareket etti. Yolu üzerinde bulunan Özkent'e girdiği bir sırada Kaşgar Hanı'nın itaatini bildirmesi üzerine geri döndü¹⁷. Melikşah'ın bu seferi ile Selçuklu sınırları doğuda Hitây

¹² Kaynaklarda gayet ihtilâflı geçen bu ölüm için bkz. er-Ravendî, *Rahatü's-Südûr*, s. 118, el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 44-46; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 78; Reşidüddin Fazlullah, *Camîü't-Tevârih*, III/5, *Selçuklular Tarihi*, neşr. A. Ateş, Ankara 1960, s. 40; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, neşr. Ch. Schefer, Amsterdam 1976, s. 236; Kadî Beyzavî, *Nizamü't-Tevârih terc.*, s. 148; *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1318, s. 407.

¹³ O. Pritsak, "Karahanlılar" mad. *IA.*, VI, s. 263; A. Vámbéry, *History of Bakhara*, Nendeln/Liechtenstein 1979, s. 98 vd.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 93; O. Pritsak, aynı mak. s. 263; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 123.

¹⁵ M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 99.

¹⁶ V. V. Bartholdu, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1982, s. 394; O. Pritsak, aynı mad. s. 265.

¹⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 154-155; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 56-57; Reşidüddin, *Camîü't-Tevârih*, s. 45-46; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 236; *Mücmelü't-Tevârih*, s. 408; İ.

devleti ve Çin ülkesine komşu oluyordu. Fakat Maverâünnehr'de direkt Selçuklu idaresi tutmadı. Ortaya çıkan karışıklıkları Sultan'ın Semerkand valisi Ebu Tahir bastıramayınca, Kaşgar Hanı'nın kardeşi ve Atbaşı kalesi'nin hakimi Yakub Tegin müdahale etti. İsyânın büyümesi üzerine Sultan yeniden doğuya döndü. Semerkand'ı zabtetti ve Yakub Tegin'i yakalamak için Özkent'e girdi. Fakat ısrarlı çabaları hiçbir netice vermedi. Asıl memleketinden çok fazla uzaklaştığını düşünerek Yakub Tegin'le sulh yaptı ve geri döndü¹⁸.

Esasen, bu son seferi, sultana Maverâünnehr'de doğrudan Selçuklu idaresinin benimsenmeyeceğini göstermiş olmalıdır. Zira Sultan Horasan'a dönüşünden kısa bir süre sonra, Ahmed Han'a tahtını iade etti. Fakat Han ile ulemâ arasındaki anlaşmazlık yeniden canlandı. Ulemâ onu "zındık"lıkla ithâm etti. 18 Cemaziyülâhîr 488/26 Haziran 1095'te alenî bir mahkemeden sonra han idam edildi¹⁹. Âsiler Karahanlı tahtına Ahmed Han'ın amcaoğlu Arslan İlig Mesud b. Muhammed'i çıkardılar. Araştırmacı O. Pritsak bu hareketi bir ulemâ ve asker ihtilâli sayar²⁰. Konumuz açısından önemli olan, Maverâünnehr'de bu son olayla iyice su yüzüne çıkan ulemâ ve askerî sınıfın hükümdar ile olan anlaşmazlığıdır. Bu üç nüfûz grubu, amaçlarına ulaşabilmek için zaman zaman birbirlerine karşı ittifaklar kurmaktan kaçınmamışlardır.

485/1192 tarihinde Sultan Melikşah'ın ölümüyle ortaya çıkan taht kavgaları, en azından ilk devirlerinde Maverâünnehr hükümdarlarını ilgilendirmemiş gözükmektedir. Zira, 491/1097 tarihinde Karahanlı hükümdarı, Selçuklu Devleti'ne bağlılığını bildirmişti²¹. Fakat Barkiyaruk için doğudaki asıl rahatsızlık amcası Arslan Argun'dan geldi. Melikşah zamanında Horasan'da yedi bin dinarlık bir iktâyâya sahipti. Melikşah'ın ölümünden sonra iktâyâ'yı yetersiz görerek isyân etti. Merv Emiri Kavdan sayesinde buraya kolayca hakim oldu. Ardından da Belh ve Tirmiz'i ele geçirerek, Barkiyaruk'tan Horasan'daki hakimiyetinin tanınmasını istedi. Bu sırada durumunu düzelten Barkiyaruk, Arslan Argun'un üzerine diğer bir amcası Böripars'ı gönderdi. Arslan Argun ilk anda yenilip Belh'e çekildiyse de,

---

Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 120-122; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 394.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 155-157; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 28, 236; A. Vambery, *aynı eser*, s. 98-101; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 385; İ. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 123.

¹⁹ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 236.

²⁰ O. Pritsak, *aynı mad.*, s. 265.

²¹ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 395-396.

topladığı yeni kuvvetlerle kardeşini yendi ve onu katletti. Fakat aynı yıl kendisinde bir köle tarafından öldürüldüğü için bu tehlikeli isyân sona erdi (489/1096)²².

Sultan Berkiyaruk, Arslan Argun'a karşı son olarak kardeşi Melik Sencer'i doğuya tayin etmişti. Arslan Argun'un öldüğü haberinin gelmesi üzerine Sencer'le beraber Horasan'a yürüdü ve Semerkand'a kadar bütün Horasan'ı yeniden zabtetti. Karahanlı tahtına birbiri ardına Süleyman Tegin, Mahmud Tegin ve Harun Tegin'i tayin etti²³. Bu arada merkez Merv olmak üzere doğu eyaletlerini Melik Sencer'in yönetimine bırakmak suretiyle imparatorluğun doğusunu muhafazaya aldı²⁴. İşte yarım asırdan fazla bir süreyi kaplayan Sencer'in doğu hakimiyeti de bu yolla başlamış oldu. Gerçi bu tayin için el-Bundarî, "Sencer Berkiyaruk hayatta iken ne iş başında, ne de işten uzak bulunuyordu" demekte ise de²⁵, onun hakimiyetini tesiste fazla güçlük çekmediği ve dışarıdan gelen taarruzlara karşı ülkenin müdafasını bizzat üstlendiği anlaşılıyor. Bu cümleden olarak, Selçuklu hanedanından "Emir-i Emirân" ünvanıyla bilinen Muhammed b. Süleyman'ın isyânını bastırdığı gibi, müteakiben de Harezmi'e Muhammed b. Anuştegin'i tayin ederek burasını itaate aldı²⁶. Ardından da Selçuklu hanedanından Devletşah'ın Toharistan'daki isyânını bastırarak, Tirmiz'e kadar olan yerleri zabtetti (491/1098)²⁷.

Anlaşıldığına göre; Melik Sencer'in Horasan'da bu şekilde kuvvetlenmesi ve Sultan Berkiyaruk'un otoritesinin Muhammed Tapar isyânıyla sarsılmaya başlaması, toparlanmak için yeni kuvvetler arayan sultan ile güçlenen Horasan Meliki'ni karşı karşıya getirdi. Saltanat mücadelelerine Sencer'in müdahalesi, işleri iyice karıştırdı. Yapılan muharebede Berkiyaruk ve onun Horasan valisi Emir-i Dâd Habeşî'yi mağlup eden Sencer, doğuya vasıtasız bir şekilde hakim oldu²⁸. Bir süre sonra da kardeşi Tapar'a destek vermek için Bağdad'a yürüdü. Fakat bu sırada Doğu Karahanlı hükümdarı Kadir Han Cebrâil'in istilâ hareketiyle karşılaştı ve geri döndü. Direniş görmeden Batı Karahanlı memleketini geçen Kadir Han Tirmiz'i ele

²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 219-221; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 233-234.

²³ el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 236; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 396; O. Pritsak, aynı mad. s. 265.

²⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 124 vd.

²⁵ el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 235.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 222-224; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 165.

²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 232.

²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 244-246; M. A. Köymen, "Sencer", mad. *IA.*, X, s. 487.

geçirmeğe muvaffak oldu²⁹. Bu ani istilâ karşısında bir kez daha doğuya dönen Sencer, bütün melikliği boyunca bir daha asla batı işlerine karışmadı. Kaynaklar Kadir Han'ın ordusunun gücü hakkında mütttefik gibidir³⁰. Sencer'in komutanlarından Emir Gündoğdu ona sığınanlar arasındaydı. Selçuklu Meliki'nin ordusu rakibininkinin yanında çok küçük kalmaktaydı. İçinde bulunduğu bu nazik durum karşısında rakibini bir kurnazlıkla ele geçiren Sencer, Kadir Han'ı katletti ve Karahanlı istilâsına da son verdi (495/1102)³¹.

Sencer bu zaferi müteakiben Maveraünnehr'i yeniden düzenledi. Meşrû Han Muhammed b. Süleyman, Kadir Han'ın istilâsı başlayınca Merv'e sığınmıştı. Sencer ona Arslan Han ünvanı ile tahtını iade etti. Han da bastırıldığı paralarda Sencer'in adını zikretmekle ona bağlılığını gösterdi. Arslan Han, anne tarafından Sultan Melikşah'ın torunu ve Sencer'in de yeğeni idi³². Bu akrabalık bağı, siyasetini birlikte yürütmek için Sencer'e güven vermiş olmalıdır. Nitekim o bir süre sonra Han'ın kızı Terken Hatun'la³³ evlenmek suretiyle bu güveni daha da kuvvetlendirdi.

Arslan Han uzun mücadelelerden sonra memlekette âsâyîşi temin etti. İbnü'l-Esir'de cömertliğine³⁴ ve Narşahî'de çalışkanlığına dair övgüye³⁵ rağmen, bir süre sonra han ile askerî sınıf arasındaki anlaşmazlık yeniden patlak verdi. Han'ın emirlerinden Sagır (veya Sagun) Bey'in isyânı, Sencer'in Maveraünnehr'e yeni bir müdahalesini gerektirdi ve âsi bey hanla barıştırıldı (Rebiülevvel 497/Aralık 1103)³⁶. Fakat bu komutan bir süre sonra yeniden asker toplayarak hana saldırdı. Han bir kez daha metbuuna başvurup, yardım talep etti. Sencer'in gönderdiği askerlerle âsi emirinin üzerine yürüyen han, rakibini bozguna uğrattı. Vazifelerini

²⁹ "Tarih-i Buhara"nın zeylcisine göre Kadir Han'ı Horasan'a davet eden Sencer'in Horasan vekili Emir Gündoğdu olmuştu (bkz. s. 238) ayrıca bkz. Kadı Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, neşr. M. Minavî, Tahran (T), s. 109, 164.

³⁰ Bu ordu genellikle 100 bin rakamıyla ifade edilmiştir. bkz. Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 239; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 238; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 83.

³¹ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 239; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 83; Neşrî *Kitab-ı Cihân-nümâ*, neşr. F. R. Unat-M.A. Köymen, Ankara 1949, I, s. 18-19; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 396; M. A. Köymen, "Sencer" mad., *İA.*, X, s. 487.

³² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 285.

³³ Karahanlılar ve Harezmsahlar'da sıkça görülen bu ünvan için bkz. O. Turan, "Terken Ünvanı Hakkında", *THTD*, Ankara 1944, I, s. 69.

³⁴ *el-Kâmil*, X, s. 286.

³⁵ *Tarih-i Buhara*, s. 24, 240; ayrıca bkz. V. V. Barthold, "Arslan Han" mad., *İA.*, I, s. 610.

³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 298.

yerine getiren yardım kuvvetleri, muzafferden Horasan'a döndüler (503/1109-1110)³⁷.

Horasan ve Maverâünnehr'de bu hadiseler olurken batıda Sultan Berkiyaruk ölmüş, yerine kardeşi Muhammed Tapar geçmişti. Yeni Sultan dışarıda Haçlılar'a ve içeride Batınîler'e karşı mücadelesi esnâsında³⁸, imparatorluğun doğusunu kardeşi Sencer'in muhafazasında bırakmakta hiç bir mahsur görmedi. Büyük Sultan'ın bu hareketi Sencer'in doğuyu tamamen kendi siyasetiyle şekillendirmesine sebep olmuştur. Buna rağmen doğu da asayiş bir türlü sağlanamıyordu. Arslan Han'ın "zalimliği" ve "Sultan'ın emirlerini hiçe saydığı" yolundaki söylentilerin Sencer'in kulağına ulaşması gerginliği iyice artırdı. Sencer bir kez daha doğuya yürüdü. Arslan Han büyük bir korkuya kapılarak, Sencer'le arasını düzeltmesi için Emir Kamac ve Harezmsah Kubbeddin Muhammed'e haber yolladı. Sencer, Han'ın gelip bizzat itaat arzemesi şartıyla onu affedeceğini bildirdi. Han, Sultan'dan çekindiği için ancak Ceyhun'un doğu kıyısına gelmekle iktifa etti. Duruma razı olan Sencer tekrar Horasan'a döndü³⁹. Bu hadiseyi Sistan (Nimrûz) mahallî devletinin tâbii duruma getirilmesi ve Gûr'un hakimiyet altına alınması takip etti⁴⁰.

Sencer'in meliklik devrinin en büyük hadisesi şüphesiz Gazneliler Devleti'nin tâbii duruma getirilmesidir. Gazneliler Devleti'yle Çağrı Bey zamanında yapılan sulh, bazı ihtilâf ve ihlâllere rağmen bu devire kadar geçerli olmuştu. 508/1115 tarihinde Gazneli Hükümdarı Sultan III. Mesud b. İbrahim ölünce yerine oğlu Şîrzâd geçti. Fakat kardeşi Arslanşah onu tanımayarak kendi hükümdarlığını ilân etti. Ardından da kardeşini yenerek onu katletti⁴¹. Diğer kardeşlerini de saltanat mücadelesine girmemeleri için hapsedti⁴². Fakat Behramşah bir yolunu bularak kurtuldu ve Kirmân Selçuklu Meliki Arslanşah'a sığınarak ondan yardım istedi⁴³.

³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 381-382; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 398, M. A. Köymen, "Sencer" mad., s. 487.

³⁸ A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 71-138. Narşahî tarihi karıştırmıştır. Bkz. *Tarih-i Buhara*, s. 240.

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 397; A. Özaydın, *aynı eser*, s. 140; V. V. Barthold, "Arslan Han" mad., s. 610.

⁴⁰ M. A. Köymen, "Sencer" mad. s. 487 vd.

⁴¹ M. L. Dames, "Gazneliler" mad. *IA.*, IV, s. 746.

⁴² A. Özaydın, *aynı eser*, s. 141.

⁴³ Muhammed b. İbrahim, *Tarih-i Selçukiyân-ı Kirmân*, neşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seljoucides*, Vol. I, Leiden 1886, s. 26-27. E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 58-59.

Kirman Meliki onu Sencer'e gönderince, aynı şeyi Sultan'dan talep etti. Sencer bu talebe müsbet cevap verip ordusunu hazırlamaya başladı. el-Hüseynî, Büyük Sultan Muhammed Tapar'ın, bu teşebbüsün tehlikelerinden dolayı Sencer'den seferden vazgeçmesini istediğini nakleder⁴⁴. Ancak Sencer sefer hazırlıklarını tamamlamış ve hareket etmişti. Ordu Bûst'a geldiğinde Sistân hakimi Melik Taceddin Ebu'l-Fazl da Sencer'e katıldı. Bunun üzerine Arslanşah kuvvetli bir orduyu Sencer'in üzerine gönderdi. Ancak bu kuvvetler bozularak perişan bir şekilde geri döndüler. Arslanşah'ın Selçuklu Ordusu başkomutanı Emir Üner'e teklif ettiği bazı vaatler bu komutan tarafından reddedilince, bu kez Sencer'in kız kardeşi olan annesini Sultan'a gönderdi. Ancak bundan da bir sonuç alamayınca Sencer'i bizzat kendi ordusuyla karşılamaktan başka çaresi kalmadı⁴⁵.

Çok sayıda fille desteklenen Gazne ordusu Selçuklular'a karşı şiddetli bir meydan savaşı verdi. Hatta savaşın ilk anlarında büyük başarılar da kazandı. Fakat Sistan Meliki Ebu'l-Fazl'ın gayretleriyle⁴⁶ toparlanan Selçuklu Ordusu Gazneliler'i bozdu. Sencer Behramşah ile birlikte Gazne şehrine girdi ve onu tahta çıkardı⁴⁷. Hutbe ve sikkelerde adının zikredilmesi ve her yıl muayyen miktarda bir vergi ödenmesi şartıyla anlaşma yapıldı⁴⁸. Bu seferde çok sayıda ganimet elde eden Sencer, muzaffer bir şekilde Horasan'a döndü. Kaynaklar Sencer'in bu büyük başarısının takdirinde hem fikirdi; "Selçuklu neslinden hiç kimse Gazne'ye kasedemediği halde Sencer orayı fethetti"⁴⁹.

Olay gerçekten de kaynakların ifade ettiği kadar önemli idi. Bu gelişme ile birlikte Melik Sencer devletin doğusunu kendi tâbiyetine alma işini tamamlamış

⁴⁴ *Ahbâr*, s. 63-64.

⁴⁵ el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 238-239; A. Özeydin, *aynı eser*, s. 142.

⁴⁶ Sencer'in Katavan dahil diğer seferlerinde de büyük gayretlerini göreceğimiz Ebu'l-Fazl Nasr Saffariler hanedanındandı. bkz. Anonim, *Tarih-i Sistan*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1314, s. 391; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, t. terc. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 130.

⁴⁷ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. Abdü'lhayy Habibî, Tahran 1343, I, s. 241, 258; İng. terc. H. G. Raverty, *A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia*, New Delhi 1970, I, s. 109-110, 148; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 110; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, Tahran 1338, IV, 311; Kadı Beyzavî, *Nizamiü't-Tevârih*, s. 136; Tarih için bkz. A. Özeydin, *aynı eser*, s. 142 n. 15.

⁴⁸ M. A. Köymen, "Sencer" mad. s. 487. Yıllık vergi için 250.000-360.000 dinar arasında değişik rakamlar verilmiştir. bkz. Reşidüddin, *Camiü't-tevarih*, s. 80; Ravendi, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. M. İkbâl, GMS., NS., II, London 1921, s. 168; A. Ateş terc. s. 164; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Tahran 1330-1339, s. 448; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 311.

⁴⁹ Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 79; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 448; Hafız-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Damad İbrahim Paşa, nr. 909, vr. 581 a.

oluyordu. Bunun ne kadar zarurî bir iş ve Sencer'in doğu siyasetinde ne derece mühim bir hâdise olduğunu ileride göreceğiz.

Şu halde Sencer doğuda uzun bir süre gerçekleştirme imkânı bulacağı Sultanlık devri (1118-1157) siyasetinin de ilk temellerini atmış oluyordu. Henüz meliklik devrinde (1097-1118), kendi hakimiyetine bırakılmış olan Horasan'ın kuzeyinden başlayarak doğu ve güneye doğru uzanan ülkelerde kurulmuş Türk hanedanlı devletleri, sıra ile tâbiyetine sokmuştu. O bu suretle, imparatorluğun doğusunu, bu devletlerle bunların ötesinden gelebilecek olan tehlikelere karşı nasıl emniyet altına almak istediğini⁵⁰ de göstermiş oldu. Yine O, tesis ettiği vassalları •düşmanlarına karşı tertib edeceği seferlerde, ordusunun tabîî unsurları olarak kullanılmasını çok iyi bildi.

Gerçi bu vassallık sistemi Büyük Selçuklu, İmparatorluğu siyasetinde yeni bir şey değilse de⁵¹, Sencer'in bu sistemi kullanış tarzı seleflerinden tamamen farklı idi. O, vassalları üzerinde daha sıkı bir idare kurdu. En basit söylenti ve şikâyetleri dahi sefere çıkmak için bir araç olarak kullandı ve seferlerinde onları mutlaka görmek istedi. Bu durum şüphesiz Selçuklu Devleti'nin doğusu için yeni bir yapılanma sayılmalıdır. Bu yapılanma sayesinde imparatorluk iç çekişme ve taht mücadeleleriyle zayıflarken ve batıda toprak kaybederken, doğuda büyüme ve genişleme imkânı bulmuştu. İslâm dünyasının ötesindeki, kavimlerle kendi arasında tertib ettiği tampon ve vassallar kuşağı, onun emniyet politikasının asıl unsurlarıydı.

Sencer'in bu siyaseti merkezîyetçiliğe yaklaşmasına rağmen, merkezîyetçiliğin gerektirdiği vasıtalarından yoksun idi. O, bundan dolayı böyle bir siyasete girişmemiş olsa gerek. Çok ilginçtir ki; Sencer, Muhammet Tapar'ın ölümüyle Sultan olarak Büyük Selçuklu tahtına oturduktan sonra da, Meliklik devrinde kafasında oluşan bu siyaseti uygulamaktan vazgeçmeyecektir.

⁵⁰ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, V, s. 157.

⁵¹ Büyük Selçuklu imparatorluğunda vassallık meselesi için bkz. M. A. Köymen, "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", *DTCFTAD*, 11/2-3, Ankara 1964, s. 85-87.

BİRİNCİ BÖLÜM
KATAVAN SAVAŞINA KADAR
SİYASÎ DURUM

I) SULTAN SENCER'İN DOĞU SİYASETİ

A) Devlete Hakim Olması

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar yakalandığı amansız hastalık neticesinde 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 tarihinde öldü. Daha babasının sağlığında emirlerden biat alınan oğlu Mahmud ona halef oldu⁵². Ancak bir süre sonra kardeşi Tuğrul'un muhalefetiyle karşılaştı. O, kardeşiyle taht mücadelesine giriştiği bir sırada daha büyük bir tehlike belirdi. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra kendisini "Sultan" ilan eden Sencer, "Muizziddîn" lakabını aldı ve görünüşe göre sultanlığını halifeye de tasdik ettirdi⁵³. Sefer için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra da Rey'e hareket etti. Sencer'in öncüleri Emir Üner komutasında Cürcan'a varınca, ilk direniş belirtileri görüldü. Bu direnişin ardından iki ordu Cemâziülevvel 513/Ağustos 1119'de Sâve yakınlarında karşılaştı. Sencer bütün vassallarıyla birlikte gelmişti: Sistan hâkimi Taceddin Ebu'l-Fazl (veya oğlu), Harezmişah Muhammed, Emir Üner, Emir Kamac, Yezd hakimi ve Sencer'in damadı Alaüddeve Garşasp b. Faramurz⁵⁴. Doğu ordusu savaşın ilk anlarında bozgun emareleri gösterdiyse de, ordudaki fillerin yardımıyla neticede galip geldi. Arkasından da muzafferden Hemedân'a girdi⁵⁵.

• İki taraf arasındaki görüşmeler neticede sulh ile sonuçlandı ve Sencer yeğenini affetti. "es-Sultanü'l-Azam" ünvanını alan Sencer "es-Sultanü'l-Muazzam" lakabıyla Mahmud'u Irak tahtına çıkardı⁵⁶. Ona görülmemiş ikramlarda bulundu ve kendi kızıyla evlendirdi. Ayrıca onun adının, kendi adından sonra hutbelerde zikredilmesini emretti⁵⁷. Güvenlik için Rey şehrini kendisine bağlayan Sultan, hükümet merkezini Irak-ı Acem'den Horasan'daki Merv'e nakletti. Yeğenine verdiği çeşitli nasihatlerden sonra da Horasan'a döndü.

⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 417; A. Özeydin, *aynı eser*, s. 149.

⁵³ M. A. Köymen, "Sencer" mad., s. 488; O. Turan, Sencer'in kendini Sultan ilan etmesini Gazne seferinden sonraya koyar, *Selçuklular Tarihi*, s. 171-172.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 437. Bu kadro daha sonra görüleceği vecihle yirmi yıl kadar sonra da Katavan'da Sencer'in yanında yer alacaktır.

⁵⁵ İbn İsfendiyar, *Tarih-i Tabaristan*, neşr. A. İkbâl, Tahran 1320, II, s. 54, 72.

⁵⁶ C. Alptekin, *aynı mak.*, s. 439; M. A. Köymen, "Meskukat'a Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sencer İle Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vassallık Münasebetleri", ZVTA., İstanbul 1950-1955, s. 132-134.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 439.

Sultan Sencer'in bu hareketi Selçuklu tarihinde görülmemiş bir hadiseydi. Gerçi selefleri Alp Arslan ve Melikşah hanedanının çeşitli üyelerine, kendi bölgelerinde, tâbiyet şartıyla yaşama imkânı vermişlerse de, hiç biri hakimiyet için mücadele edip yendiği bir müddeiyi saltanatına -kendilerine yarı bağımlı da olsa- ortak yapma teşebbüsünde bulunmamıştı. Esasen Sencer'i böyle bir davranışa iten sebebler başka bir araştırmanın mevzuudur. Fakat konumuz açısından esas olan Sultan'ın bu siyasetinden dolayı batısını emniyet altına almış olması veya bunu böyle kabul etmesidir. Gerçekten de o, otuz yılı bulan hakimiyeti esnâsında çok zorunlu kalmadıkça batı seferine çıkmamış, buna karşın vaktini doğu meseleleriyle ilgilenerak geçirmiştir. Dolayısıyla Sultan, melikliğini geçirdiği Horasan'ı kendisine merkez edindiği gibi, asıl Selçuklu merkezini ve batı ülkelerini de kendisinin vassalı durumuna getirmişti.

Esasen bu durum, mevcut Selçuklu Devleti'nin sınırlarının korunması ve doğuda verilen şiddetli mücadeleler açısından düşünülürse, Sencer'in bu siyasetinde başarısız olduğu söylenemeyecektir; Bu durumda merkezin Merv'e nakli de, siyasetin başarısı açısından önemli bir gelişme idi.

B) Gûrlular'ın İtaate Alınması (515/1121)

Sencer'in daha meliklik devrinde tâbiyete aldığı Gûrlular'ın, onun sultanlığını ilan ettiği yıllarda Selçuklu hakimiyetine başkaldırdıkları anlaşılmaktadır⁵⁸.

Bu isyân karşısında bizzat sefere çıkmayan Sultan, gönderdiği komutanlar sayesinde bu bölgeyi itaate almakta güçlük çekmemişti. M. A. Köymen, bu hadiseyi Sencer'in daha melik iken kurmaya giriştiği sisteme ilk tepki olarak görür⁵⁹. Gerçekten de bu durum Sencer'in, Sultan olduktan sonraki ilk meşguliyeti idi. Gûr Hükümdarı İzzeddin Hüseyin (493-540/1100-1146) Selçuklu Sultanı Sencer'e yıllık vergi olarak, zırhlı elbiseler, çelik miğferler ve Gûr'da yetiştirilen vahşi bekçi köpekleriyle beraber, diğer savaş malzemelerini gönderiyordu⁶⁰. Gûrluların bu durumu Oğuz isyânının arefesindeki itaatsizliklerine kadar devam etmiştir.

⁵⁸ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s. 131.

⁵⁹ Bkz. *Büyük Selçuklu*, V, s. 157-158.

⁶⁰ C. E. Bosworth, "The Early Islamic History of Ghûr", *CAJ.*, VI, Wiesbaden 1961, s. 120.

C) 524/1130 Maverâünnehr Seferi

Sencer'in tahta çıkardığı Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han çok aktif bir icraat takib etmişti: Han bir taraftan imar işlerine büyük önem verirken, diğer taraftan ordusuyla gayri müslimler üzerine seferler düzenliyordu. Ancak hükümdarlık yıllarının sonlarına doğru, devletin kronikleşen sorunu yeniden kendini gösterdi. Han ile ulemâ ve/veya askerî sınıf⁶¹ arasındaki gerginlik doruk noktasına ulaştı. Anlaşıldığına göre, yaşlanan ve vücudunun bir kısmına felç inen Han olaylara hakim olamıyordu⁶². Bu sırada isimlerini bildiğimiz üç oğlundan Nasr Han'ı kendisine şerik (alt kağan, nâib) tayin etti⁶³. Onun bu tayinde, matbusu Sultan Sencer'in onayını alıp almadığını bilemiyoruz. Ancak esas olan nokta, kaynaklarda yiğit olarak zikredilen Nasr Han zamanında karışıklıklar daha da arttı ve bir isyân halini aldı.

Kaynaklar isyân hadisesinde baş rolü oynayan şahsın adını "eş-Şerif ül-Eşref b. Muhammed b. Ebu'l-Şücâ el-Alevî eş-Semerkindî" olarak verirler⁶⁴. Bu kişinin ne düşündüğünü ve gerçek amacının ne olduğunu bilemiyoruz. Onun hakkında bildiğimiz yegâne şey alim ve müderris olduğu ve Semerkand Reisi'nin desteğini kazandığıdır⁶⁵. İsyânın gelişimi hakkında bundan sonraki bilgiler birbiriyle çelişir. Bu bilgiler başlıca iki kaynaktan geliyor gibidir. Birinci gruba göre; "eş-Şerifü'l-Eşref el-Alevî" Nasr Han'ı babasından hükümdarlık istemeye teşvik etmiş, Arslan Han da bu haberi duyunca oğlu ile eş-Şerifü'l-Eşref'i öldürmüştü. Arslan Han ile ordusu içindeki Karluklar arasında çıkan ihtilâf, onları Arslan Han'a karşı isyâna sevk etmiş ve tahtı ele geçirmelerine sebep olmuştu. İşte bu zor durumda Arslan Han tekrar metbuu Sencer'e müracaat etmişti⁶⁶.

İkinci grup rivayetlere göre ise; isyân ederek harekete geçen "eş-Şerifü'l-Eşref" ile "Semerkand Reisi", Naib Nasr Han'ı bir gece kurnazlıkla öldürmeyi

⁶¹ Bu hususun müelliflerce çelişkili anlatılmasından dolayı, muhalifetin asıl kaynağının ordu mu, ulemâ mı olduğu meselesi karanlık kalmaktadır. Bu konuda bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81; İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara 1992, s. 50.

⁶² Reşidüddin, *Camü't-Tevarih*, s. 84; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 449; Hafız-ı Ebrû, *Zübdet*, vr. 581b.

⁶³ O. Pritsak, "Karahanlılar" mad. s. 267.

⁶⁴ İbnü'l-esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81; Bedreddin Aynî, *Ikdu'l-Cümân*, (1. terc.), TSMK., Bağdad Köşkü, nr. 278, IV, vr. 216b.

⁶⁵ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, V, s. 159 vd., Sivil savunmaya benzer vazifeleri olan "reis" için bkz. C. Alptekin, *Dimaş Atabeyliği*, (*Tog-Teginliler*), İstanbul 1985, s. 165.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81-82; çok az farkla Aynî, *Ikdu'l-Cümân*, IV, vr. 216b; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 165; H. Salman, *Kartuklar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1973, s. 73.

başarmışlardı. Bu durumda oğlu Nasr Han'ın ölümünden sonra telaşa düşen Arslan Han, bir taraftan Türkistan'da bulunan oğlu Ahmed Han'a yardıma gelmesi için haber gönderirken, diğer taraftan da bu isyân hadisesi ile başa çıkamayacağı, zannı ile metbuu Sencer'den yardım istemişti⁶⁷.

Olayların gelişiminden anlaşıldığına göre, muhalifler askerî sınıfın -ve muhtemelen sivil ahalinin bir kısmının- desteğini almışlardı. Her iki rivayette de eş-Şerifü'l-Eşref'in öldürülmesinden sonra Karluklar'ın işi büsbütün azıttıklarının belirtilmesi dikkate değerdir⁶⁸. Bu durum isyânın bastırılmasından sonra, askerî sınıf (Karluklar) ile idareciler arasındaki uçurumun derinleşmesine vesile teşkil etmiştir. Karluklar'ın aradan geçen yıllardan sonra hâlâ memnun edilememiş olmalarını, Sencer'in yeni bir seferine sebep teşkil edecek karışıklıklarından anlamaktayız⁶⁹.

Neticede, Sencer sefer için hazırlıklarını ikmâl ederken, Türkistan'dan hareket eden Arslan Han'ın oğlu Ahmed Han Semerkand önlerine gelmişti bile. Âsiler Ahmed Han'ı şehir dışında karşılayıp ondan af istemişse de, genç han "eş-Şerifü'l-Eşref"i derhal katletti. Semerkand Reisi ise hapsedildi⁷⁰. İsyân tahmin edilenden daha kolay yatıştırılmış gibi gözüktüyse de gerçekte öyle olmadı. Hazırlıklarını tamamlayan Sultan Sencer Maverâünnehr işlerine bir kez daha müdehale etti. Arslan Han'ın "isyânın bastırıldığı, dolayısıyla, geri dönebileceği"ne dair beyanatı, Selçuklu Sultanı'nı kızdırmaktan başka bir şey yapmadı. M. A. Köymen'e göre, Sencer bunu kendi hakimiyet hakkına bir nev'i tecavüz telakki etmiş olmalıdır⁷¹. Gerçek sebep ne olursa olsun, Sultan köklü değişikliklerde bulunmak amacıyla Maverâünnehr'e girdi. Arslan Han'ın yukarıda zikrettiğimiz haberini alınca, bilemediğimiz bir sebepten dolayı bir kaç gün olduğu yerde konakladı. Ardından da avlanmak için ordugâhtan ayrıldı. Bu esnâda, tam techizatlı bir grup askerle karşılaştı. Bunlar yakalanarak sorgulandıkları vakit, Sultan'ı öldürmek üzere Arslan Han tarafından gönderildiklerini söylediler. Sonra da derhal katledildiler⁷². Bu olayın gerçeklik derecesini değerlendirmek mümkün değildir. Selçuklu Sultanı'nı

⁶⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 522-523; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 159-160; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 388-389; İ. Kafesoğlu, *Harezşahlar*, s. 29, 50.

⁶⁸ İ. Kafesoğlu, *Harezşahlar*, s. 50.

⁶⁹ H. Salman, *Karluklar*, s. 73-74.

⁷⁰ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 399; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 160.

⁷¹ M. A. Köymen, *aynı eser*, s. 161.

⁷² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 240; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 399.

ortadan kaldırarak seferi durdurmaya yönelik bir suikast teşebbüsü olabileceği gibi, Han'ın üzerine yapacağı seferi meşrû kalıplar üzerine oturtmak isteyen Selçuklu Hükümdarı'nın hususî bir tertibiyle de karşı karşıya olabiliriz. Ancak bizim için asıl olan nokta, böyle bir teşebbüsün devrin kaynaklarında tutunmuş olmasıdır⁷³.

Bu son olaya bir hayli sinirlenen Sultan Sencer direkt Semerkand'a yöneldi ve şehri kuşattı. Ulemâ, Han için ondan af isteyen bir mektup gönderdiyse de, Sultan cevaben gönderdiği fermanında, bizzat tahta çıkarttığı Han'ın ülkeyi kötü idâre ettiğini belirtti⁷⁴. Neticede altı aylık bir muhasaradan sonra Selçuklu Ordusu 524/1130 ilkbaharında şehre girdi⁷⁵. Kaynaklar kuşatmanın uzamasından dolayı şehir halkından birçok insanın veba ve açlıktan telef olduğunu belirtirler⁷⁶. Bu gelişmeler karşısında iç kaleye çekilen Arslan Han, Sencer'den af diledi. Vücudunun bir kısmına felç girmiş olan yaşlı han, bir çarşaf parçası içerisinde Sencer'in önüne getirildi. Kaynaklar, "Han'ın ağzından salyalar aktığı ve konuşmaya mecâlinin olmadığı" konusunda hem fikirdir⁷⁷. Han, Sencer'den büyük bir hürmet görmekle birlikte tahtına iade edilmedi. Aksine Sultan Sencer'in eşi olan kızı Terken Hatun'un yanına sürgüne gönderildi. Bir süre sonra da Belh'te öldü ve Merv'de evvelce inşâ ettirdiği medreseye defnedildi (Receb 526/May-Haz 1132)⁷⁸.

Semerkand Hanı'nın azledilmesinden sonra, Sultan Sencer'in Maverâünnehr'de yaptığı düzenlemeler hakkında bilgimiz çok azdır, bu konuda bazı kaynaklarda zikredilen Karluklar'ın tedibine dair haber⁷⁹, kontrolümüz haricindedir. Daha sonra yeni Han'ın tayini meselesine geçen Sencer, sülâlenin Arslan Han kolunun hakimiyetine son vererek Merv'de sürgünde bulunan el-Hasan b. Ali'yi (Hasan Tegin) tahta çıkarttı. O, Pritsak'a göre bu şahıs Sagır~Sagun Beyle aynı kişi

⁷³ Aynı teşebbüsten bahseden Cüveynî, Sultan'ı Harezmsâh Atsız tarafından kurtarılmış göstermekle bu yoldaki genel kanaatin farklı bir varyasyonunu ifade eder. bkz. *Tarih-i Cihângûşa*, t. terc. M. Öztürk, Ankara 1988, s. 6; İbnü'l-Esir ise açıkça her iki ihtimali birden zikreder (*el-Kâmil*, XI, s. 82).

⁷⁴ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 399.

⁷⁵ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 240.

⁷⁶ Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 311. Aynı kaynak Sencer'in şehre bir gulâmını tayin ettiğini de zikreder.

⁷⁷ Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, M. İkbâl neşri. s. 169; t. terc. s. 165; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 80, 84; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 449; Muhammedu'l-Musevî, *Essahü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb. Turhan Sultan, nr. 224, vr. 315a; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 165; Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 581b.

⁷⁸ Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 84; Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 581a-581b; V. V. Barthold, 'Arslan Han' mad., s. 610. Aynı'nin zikrettiği "intihar" rivayeti Han'ın yaşı düşünülerek bir kenara bırakılmalıdır (bkz. *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a).

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; krş. V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 399.

olmalıdır⁸⁰. Birçok kaynakta geçen Arslan Han'a oğlu Nasr'ın halef tayin edildiğine dair haberler⁸¹, kaynakların durumu yanlış değerlendirmelerinden ibarettir. Zira, Nasr Han, daha Sencer'in seferinden önce asiler tarafından öldürülmüştü. Fakat kaynaklardaki tezatlıklar bu kadarla da kalmaz. Bazılarında Arslan Han (Muhammed b. Süleyman), ile oğlu Ahmed'in isimlerinin birbirine karıştırıldığı da görülür. Özelde Reşidüddin ve Bundarî⁸² genelde ise bunların bütün yansımalarında⁸³ bulunan bu haberin esas kaynağı İmadüddin İsfahanî ve Sadreddin Nişaburî'nin eserleri olmalıdır. Ancak bunu böyle saysak dahi "Tarih-i Buhara" müterciminin eklediği notlar bu kuşağın haricindedir. Gerçekte kaynaklardaki bu ihtilaf ve yanlış bilgilerin sebebi her ne olursa olsun, onlar VI/XII yy'ın ilk yarısında Maverâünnehr olaylarını aydınlatmaktan çok uzaktırlar.

Sencer'in Maverâünnehr'de kaldığı aylar içerisinde, başka hangi düzenlemelerde bulunduğu kaynaklarda zikredilmemiştir. Fakat olayların gelişiminden Sultan'ın bir müddet daha, kendi hakimiyetini tanımayan Ahmed b. Muhammed (Arslan Han) ile mücadele ettiği anlaşılmaktadır⁸⁴. Aynı tarihlerde yavaş yavaş müstakil bir yapıya kavuşarak Semerkand'tan koptuğu anlaşılan Buhara'daki "Al-i Burhân" ailesinin bu durumunun da Sultan tarafından hoş görüşle karşılandığı anlaşılıyor. Böylece Buhara'da yeni bir hanedanın ortaya çıkışıyla, burası Semerkand hanlarının hakimiyetinden fiilen kopuyordu. Bu durumun "devlet içerisinde devlet" oluşturmak gibi ilginç bir gelişmeyi ortaya çıkardığı kesindir⁸⁵. Yine aynı yapılanmayla Semerkand hanlarının nüfuzlarının giderek azaldığı görülmektedir ki, bunun Sencer tarafından da tanınmış ve kabul edilmiş olması gerekir.

Bundan sonra Maverâünnehr'i düzene koyduğuna inanan Selçuklu Sultanı Horasan'a döndü. Fakat onun tayin ettiği Hasan Tegin kısa bir süre sonra öldü⁸⁶.

⁸⁰ O. Pritsak, aynı mad., s. 267.

⁸¹ Meselâ olaya çok yakın olduğu halde Tarih-i Buhara'da (s. 240) böyledir; ayrıca bkz. Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 84; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 238-239, krş. C. E. Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 139.

⁸² Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 84; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 239.

⁸³ Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 449; Hafız-ı Ebrû, *Zübdet*, vr. 581b; Muhammedu'l-Musevî, *Essah*, vr. 315a. Bu konuda Mirhvand istisnadır (bkz. *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 311) Hvandmir, (*Habibü's-Siyer*, Tahran 1353, II, s. 508-509) tarihi yanlış verir. krş. S. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Westmiuster 1894, s. 135.

⁸⁴ O. Pritsak, aynı mad., s. 267; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 400 n. 924.

⁸⁵ O. Pritsak, aynı yer.

⁸⁶ Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 241; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 165; Aynî, Hasan Tegin'in azledildiğini kaydeder (*İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a).

Sultan bu durumda Arslan Han koluna itibarını iade kararı aldı. Arslan Han'ın kardeşi Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman'ı büyük kağan tayin etti. Bu şahıs Sencer'in sarayında terbiye görmüştü⁸⁷. Fakat yeni hanın hakimiyeti de uzun ömürlü olmadı. Onun da ölümü üzerine bu kez Arslan Han'ın üçüncü oğlu Mahmud büyük kağan tayin edildi (526/1134)⁸⁸. Sencer'in kızkardeşinin oğlu ve aynı zamanda hanımı Terken Hatun'un kardeşi olan bu hükümdar⁸⁹, doğu politikasında dayısına tamamıyla bağlı kalmıştır. Dolayısıyla Sencer doğudan aldığı bu güvenle batı işleriyle uğraşmak için rahat bir fırsat bulmuştur. Sultan Sencer'in hilafet işlerini düzenlemek için çıktığı batı seferini bu cümleden saymak gerekir. Bu sefer neticesinde Sultan hilafet işlerine el atmış ve boşalan Irak Selçukluları tahtına Mahmud'un oğlu Tuğrul'u çıkartmıştır⁹⁰. Ancak Sultan batı işlerini düzenlemek için çıktığı bu seferden "Maveraünnehr'de Sultan'a karşı bir isyân çıktığı"nın haber alması üzerine hilafet işlerini düzenleyemediği geri döndü⁹¹. İbnü'l-Esir'de zikri geçen bu hadisenin onun Arslan Han'ın oğlu Ahmed Han'la olan mücadelesiyle ilgili olabileceği gibi, Sultan'ın tayin ettiği yukarıda isimlerini verdiğimiz hanların ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklarla da ilgili olması muhtemeldir. Bu durumda Sencer 20 Ramazan 526/5 Ağustos 1132'de Nişabur'a varmıştır. Bundan sonra Maveraünnehr'e bir sefer tertib etmeyi düşünüp düşünmediğini bilemiyoruz. Fakat aşağı yukarı bir yıl sonra onun halifenin vezirine gönderdiği bir mektubda, doğu işlerini yine ayrıntılı olarak ele alındığını görüyoruz.

Sencer, kendisinden umumiyetle "biz" diye bahsettiği ve muhtemelen Halife'yi muhatap aldığı Ramazan 527/Temmuz 1133 tarihli bu mektubunda doğuyla ilgili siyasetini ve doğu olaylarını geniş bir şekilde değerlendirmiştir⁹².

Mektup umumî bir giriş ve durum değerlendirmesinden sonra, "Çin ve Maçin (Yecüc ve Mecüc) seddinden Kandahar ve Sumnât sınırlarına kadar bütün Kaşân, Türkistan ve diğer vilâyet ve devletlerin hükümdarlarının Halife [Müstersid]'nin yüksek adına itaat altına alınmış olduğunu, bu yolda büyük gazalar yapıldığını",

⁸⁷ O. Pritsak, aynı yer.

⁸⁸ Narşahî, aynı yer; karşı C. E. Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 139.

⁸⁹ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 400.

⁹⁰ Ebu'l-Ferec (Barhabeaus), *Abu'l-Farac Tarihi*, t. terc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987, II, s. 365.

⁹¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 200.

⁹² Vesikanın neşri için bkz. [A. İkbâl], *Mekâtib-i Tarihî. Nâme-i Sultan Sencer be-Vezir-i el-Müstersid-billâh*, MY., Sene 4, S. 9-10; Tahran 1327, s. 129-155; Mektuptan bazı iktibaslar için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 220, 228 vd.; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad., *İA*, X, s. 377; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 174.

iddialı bir şekilde dile getirmiştir⁹³. Sultan mektubunun bir başka yerinde de, Yüce Allâh'ın bütün cihânı kendi idaresine verdiğini belirtir ve bütün hakimiyet sahasını büyük bir gururla sayar⁹⁴. Daha sonra ise, aralarında Gazne, Türkistan ve Harezm bölgelerinin de bulunduğu memleketlerin nasıl hakimiyet altına alınıp, oralarda asayişin temin edildiği açıklanır⁹⁵. Her yıl hazineden sarfedilen milyonlarca para ve mâl ile İslâm hududlarının nasıl kapalı tutulduğu, zafer ve fetih-nâmelerin nasıl birbirini izlediği yarı övgüyle anlatılır.

Mektubun konumuzla ilgili en ilginç kısmı, şüphesiz Harezmşah ve Kaşgar Han'ından bahseden bölümleri olmalıdır. Sultan, Harezm yakınlarındaki Cend'in fethedilmek suretiyle İslâm memleketlerine yönelen tehditlerin ortadan kalktuğunu, kafir hükümdarın bozguna uğratıldığı ve onlardan pek çok kişinin öldürüldüğünü, sayısız mâl ve ganimet ele geçirildiğini belirtir⁹⁶. O, bundan sonra, tabii Kaşgar Hanı'nın başarılarından bahseder. Buna göre; Han taarruz eden Çin (Sin) ordularını yenmiş ve kendisine bir fetihnâme göndermiştir. O bu fetihnâmede Türkistan'ın uzak mahallerinden huruc ederek İslâm hududuna gelen kafir hükümdarı "Tâgî-i 'Aver" in⁹⁷ nasıl gönüllere korku saldığını ve Han tarafından Kaşgar'ın bir kaç menzil ötesinde karşılanarak ordusunun nasıl imhâ ve esir, kendisinin de katledildiğini anlatır ve bu durumun kendisine bildirildiğini belirtir⁹⁸.

Sultan, Allah'ın inayetiyle gerçekleştiğini belirttiği bu iki yeni fetih sayesinde emniyet ve feragatın tesis edildiğini belirtmekle⁹⁹, doğu olaylarını nasıl yakın bir şekilde takip ettiğini de göstermiş ve bu hadiselerden gururla bahsetmiştir. Bu mektupta Sultan, esas meseleyi hilâfet işleri oluşturmasına karşın, doğu işlerinin şahsında ne kadar önemli olduğunu da belirtmiş oluyordu.

Diğer kaynaklarda ismi Arslan Han Ahmed bin Hasan¹⁰⁰ olarak zikredilen
• Kaşgar hükümdarının bu zaferinin hangi tarihe rastladığını kesin olarak bilemiyor-

93 [A. İkbâl], aynı mak., s. 140.

94 Aynı mak., s. 142.

95 s. 148.

96 aynı yer.

97 Bu isim metinde (طاعنی أهور) şeklinde kaydedilmiştir (bkz. aynı yer).
(Bu şahsa ileride yeniden değineceğiz).

98 bkz. s. 149.

99 bkz. aynı yer.

100 C. E. Bosworth, "Kara-Khitay" *EI*², IV, s. 581.

sak da 522/1128 veya biraz daha sonra olması kuvvetle muhtemeldir¹⁰¹. Bu durumda 524/1130 tarihinde Maverâünnehr seferine çıkan Sultan'ın Semerkand'daki uzun meşguliyet devrinde bu konudaki gelişmeleri de yakından izlemiş olabileceği düşünülebilir¹⁰². Yine pek muhtemelen müstakbel düşmanı Kara-Hitaylar'ın adı da ilk defa bu vesileyle, tâbî Kaşgar Hanı tarafından Sultana iletmış olmalıdır.

Neticede bu vesikadan, Sultan'ın doğu olaylarını çok yakından takib ettiği veya bunu bir övünme vesilesi olarak kullanmak için kendini öyle göstermeye çalıştığı anlaşılıyor. Buna rağmen Sultan'ın Maverâünnehr'i korumaya yönelik tedbirler alıp almadığı meçhülümüzdür. Zira onun benzer teşebbüsleri Cend için uygulamaya koyduğunu¹⁰³ ve bundan müsbet neticeler aldığını¹⁰⁴ biliyoruz.

D) Sencer'in II. Gazne Seferi (529/1135)

Sultan, batı işlerinin giderek ağırlık kazandığı ve hilâfet meselesinin artık içinden çıkılmaz bir hal almaya başladığı bir sırada¹⁰⁵ ani bir kararla, yeni bir Gazne seferinin hazırlıklarına başladı. Behramşah (1118-1157)'in kendisine karşı ahdini bozup, itaatten ayrıldığı, halka zulmetmeye başladığı yolundaki söylentiler¹⁰⁶ Sultan'ı kızdırmıştı. Buna el-Bundarî'de¹⁰⁷ Behremşah'ın "iltizâm edilmiş olan vergiyi ödemekten imtinâ ettiği" yolundaki kayıtları da eklemek gerekir. Sencer Zilkâde 529/Ağustos-Eylül 1135 tarihinde ordusunun başında Gazne'ye yürüdü. Ancak Horasan'dan çıkıp Sistan'daki Büst şehrine girince aniden kış bastırdı. Askerler ve atların yiyeceğini tedarik güçleştirdi. Ordu bu durumdan şikayetçi olduysa da, Sultan herşeye rağmen ilerleme emri verdi. Büyük gayretlerle Gazne şehrine

101 Bu olay için umumiyetle 1128 tarihi verilir. bkz. A. İkbâl, aynı mak., s. 149 n. 2; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; Aynî, *İkdu'l-Cünân*, IV, vr. 215d; Hasan-ı Yezdî, *Camii't-Tevârih*, Süleymaniye ktb. Fatih, nr. 4307, vr. 219a; R. R. Arât, "Kaşgar" mad. *İA.*, VI, s. 496-498.

102 M. A. Köymen bu konuda, Sencer'in, Kara-Hitaylar'ın Maverâünnehr'i muhtemel istila teşebbüslerine karşı, 1130 tarihlerinden itibaren tedbirler aldığını belirtir ki, bizzat bu tarih henüz erkendir (bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 325).

103 [A. İkbâl], aynı mak., s. 148.

104 O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 174.

105 Halife el-Müsterşid'in Irak Selçuklu Sultanı Mesud ile savaşması ve ardından katledilmesi de aynı tarihe rastlamaktadır. bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Haydarabad 1359, X, 49; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zamân fî Tarihi'l-Ayan*, Haydarabad, 1951-1952, II, s. 152.

106 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 36.

107 el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 264; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 88; Bu verginin oraya tayin edilen bir Selçuklu âmilî tarafından tahsil edildiği anlaşılıyor. el-Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, t. terc., s. 164.

ulaşıldığı zaman başkentini terkeden Behramşah elçi göndererek af istedi. Bunun üzerine Sultan Sencer ona emirlerinden el-Mukarreb Cevher'i gönderdi. Şayet Behramşah huzuruna gelip af dilerse, kendisini affetmeye hazır olduğunu bildirdi. Behremşah bu durumu kabul ederek el-Mukarreb ile birlikte Sultan'ın huzuruna hareket etti. Fakat Selçuklu ordugâhına çok yaklaştığı bir esnâda korkuya kapılarak aniden geri döndü. Selçuklu emirinin girişimleri onu durdurmaya yetmedi. Bunun üzerine Sultan Sencer Gazne'ye girdi ve devlet idaresine el koydu. Vergileri toplayan Sultan, Behremşah'a bir mektup yazarak, "yaptığı işten dolayı onu kınadığını, kendisine hiç bir şey yapmayacağını ve ülkesinde gözü olmadığını" bildirdi¹⁰⁸.

Bunun üzerine cevâbî bir mektup gönderen Behramşah, özür dileyerek, "korktuğu için huzura gelemediğini, korkak bir adamın ayıplanmaması gerektiğini" ifade etti ve kendisine tekrar teveccüh gösterilmesini istedi. Bunun üzerine ülkesini tekrar Behramşah'a iâde etmeye karar veren Sultan, Horasan'a dönmek üzere yola çıktı. 530/1136 yılı yazında Belh'e, oradan da Merv'e döndü¹⁰⁹.

Bu son seferle Gazneliler bir kez daha itaate alınmıştı. Behremşah bu tarihten ölümüne kadar Sencer'in tabiiyetinden ayrılmadı. Ülkede darbedilen paralarda Sencer'in adı halifeninkinden hemen sonra geçtiği gibi¹¹⁰, Sencer'in 536/1141 Katavan seferinde de Gazne Sultanı'nın varlığından bahsedilir¹¹¹. Gerçi bu sefer sonunda mevcut hükümdarın yerinde bırakıldığı görülürse de, vergilerin tekrar ödenmeye başlanması Sultan için başarı sayılmalıdır. Ancak bu seferin en önemli sonucu herhalde Selçuklu Sultanı'yla Harezmsah Atsız arasında beliren anlaşmazlıktır.

E) I. Harezm Seferi (533/1138)

Sencer'in Harezm'i daha meliklik devrinde itaate aldığını ve burasını, Melikşah'ın taştârı olan Anuş Tigin'in oğlu Kudbeddin Muhammed'e verdiğini yukarıda görmüştük. Kudbeddin Muhammed, 522/1127-28 tarihindeki ölümüne kadar Sultan Sencer'in sadık bir tebası olarak kaldı¹¹². Ölümünden sonra da Harezm

¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 36-37.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 37; el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 265; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 306-309; E. Merçil, *aynı eser*, s. 88-89.

¹¹⁰ bkz. S. Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in British Museum*, vol. IX, Bologna 1967, s. 249-251.

¹¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

¹¹² İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 44.

valiliği oğlu Atsız'a (522/1128-551/1156) tevcih edildi. Atsız'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında, Sencer'in tertib ettiği 524/1130 Maverâünnehr, 526/1132 Irak ve 529/1135 Gazne seferlerine katıldığı ve bu seferlerde başarılar kazandığı görülür¹¹³. Ancak bu son Gazne seferinde, Selçuklu Ordusunda ikilik ortaya çıktığı ve Atsız'ın Sultan üzerindeki nüfûzunu kıskanan bazı emirlerin onun aleyhinde harekete geçtiği anlaşılıyor.

Neticede bu gayretler Sultanı Atsız'ın aleyhine döndürmeye yetmişti. "Atsız'ın kendisine karşı cephe almak ve hizmetinden ayrılmak istediğini ve bu durumun Harezmsah'ın bir çok adamı tarafından bilindiğini duyan Sultan, onun üzerine yürümeyi ve Harezim'i elinden almayı gerekli gördü¹¹⁴. Gerçekte Sultan'a, Harezmsah'ın işinin Gazne seferinden ayrılmadan bitirilmesi tavsiye edilmişti. Fakat, Sultan bu durumu "onun hizmetleriyle bağdaşmayacağı ve kendi büyüklüğüne gölge düşeceği" endişesiyle reddetti¹¹⁵. Buna rağmen bir süre sonra büyük bir orduyla Harezim'e yürüdü. Bir yandan da onu müslüman vilâyetlerinin sadık muhafızları olup, devamlı olarak kâfirlerle harbetmekte olan Cend ve Mankışlak'ta efendisinin izni olmadan müslümanların kanını dökmekle ithâm ediyordu¹¹⁶. Ancak, Atsız'ın bahsi edilen seferinin üzerinden üç veya dört yıl geçmiş olduğundan¹¹⁷, bu ithâm gerçekte sefere meşru temeller arama girişimi olarak değerlendirilmelidir. Şayet Sultan'ın 527/1133 tarihinde halifenin vezirine gönderdiği mektupta bu konudan duyduğu memnuniyet¹¹⁸ göz önünde bulundurulursa, durum daha iyi anlaşılır. İ. Kafesoğlu, Sencer'in Harezim'e düzenlediği bu seferin sebebini şahsi kırgınlıktan ziyâde, Atsız'ın yeni bir istikâmet alan Türk göçebelerle ilgili siyasetine bağlar¹¹⁹. Gerçekten de bu hareketin ilk anda Sultan'da uyandırdığı sevince nazaran, sonradan Atsız'ın haddinden fazla güçlenmesine vesile olması sebebiyle Sencer'i endişelendirmeye başlamış olduğu anlaşılıyor.

113 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 405; F. Sümer, "Selçuklu Devrinde Türk Beyleri II, Harezmsah • Atsız", *TDAD.*, S. 44, İstanbul 1986, s. 1-2.

114 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 62.

115 Cüveynî, J. A. Boyle terc; *The History of the Word-Conqueror*, Manchester 1958, I, s. 279; t. terc., II, s. 7.

116 Sultan Sencer'in Harezim fetihnâmesinde savaş ve sebepleri her yönüyle izah edilmiştir. bkz. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I, Münşeat Mecmuaları", *DTCFD*, XIII/4, Ankara 1951, s. 587-588; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 403:

117 F. Sümer, aynı mak. s. 2.

118 bkz. yukarıda I. kısım, n. 96.

119 İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 47; krş. F. Sümer, aynı mak., s. 3.

Bu durumda hazırlıklarını tamamlayan Sencer, Muharrem 533/Eylül 1138'de Harezmi'ye hareket etti. Esasen Atsız buna karşı hazırlıklarını daha önceden yapmıştı; Sultan'ın Gürgeçteki memurları hapsedildi ve malları müsadere edildi. Horasan yolları kapatıldığı gibi, bütün yollara su verilmek suretiyle bataklık haline getirildi¹²⁰. Dolayısıyla kumlu bozkırdan geçmek zorunda kalan Selçuklu Ordusu, zor şartlar altında Hezâresb¹²¹ önlerine gelebildi. 16 Kasım tarihinde gerçekleşen savaşta Harezmi kuvvetleri ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Harezmi ordusu onbine yakın kayıp verdi. Esir olarak ele geçen Atsız'ın oğlu Atlığ ise Sultan'ın emriye derhal katledildi¹²². Fakat Sultan'a karşı çıkan Harezmi askerlerinin hepsi affedildi. Harezmi'ye hakim olan Sultan, burasını kardeşi Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Gıyaseddin Süleymanşah'a tevcih ederek; yanına vezir, atabey ve hacib tayin etti¹²³.

Ancak, Sultan Sencer'in 533/1139 tarihi kışında Horasan'a dönmesinden sonra Harezmi'ye gelen Atsız, Süleymanşah'ı mağlub ederek onu memleketten çıkardı. Arkasından da Harezmi'ye yeniden hakim oldu. Mağlub olan Süleymanşah ise amcası Sencer'in yanına döndü¹²⁴.

Gerçekten de Cüveynî, Atsız'ın isyânı karşısında Sultan Sencer'in gösterdiği güçsüzlük ve gevşekliğin Atsız'ın kendine olan güvenini artırdığını belirtir¹²⁵. Atsız'ın Sencer'in Harezmi seferinden sonraki faaliyetleri bununla da kalmadı. O, Sencer'in Harezmi seferinin ertesi yılı (534/1139-40) Buhara'ya hücum etmekle Selçuklu Sultanı'na misillemede bulundu; Sencer'in tayin ettiği Buhara valisi Emir Zengi b. Ali öldürüldüğü gibi, Buhara surları da tahrib edildi¹²⁶. Bu hareket Harezmişah'ın, oğlu Atlığ'ın Sultan tarafından katledilmesinin acısını bir türlü içinden çıkaramadığını gösterir.

120 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 406.

121 Hezâresb'in yeri için bk. "Hezâresb" mad., *IA.*, V/1, s. 449; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 318, n. 1.

122 Cüveynî, J. A. Boyle terc. I, s. 280; t. terc. II, s. 7; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 110.

123 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 67; İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 48. M. F. Köprülü, "Harizmişahlar" mad., *IA.*, V/1, s. 266-267.

124 Cüveynî, J. A. Boyle, terc. I, s. 280-281; t. terc. II, s. 7; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 406. F. Sümer, Süleymanşah'ı Sencer'in en kabiliyetsiz yeğeni olarak görür (aynı mak. s. 3).

125 Aynı müellif Atsız'ın münşii Reşidüddin Vatvat'tan şu beyiti zikreder; Melik Atsız ülke tahtına oturunca, Selçuklu Devleti ve hanedanı son buldu, J. A. Boyle terc. I, s. 281; t. terc. II, s. 9.

126 Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 23; İng. terc. R. N. Freyc, *The History of Bukhara*, Cambridge, Massachusetts, 1954, s. 25; Müellif, surlarının iki yıla yakın bir zaman bu şekilde yıkık kaldığını ve ancak Kara-Hitayların Buhara Valisi tarafından tamir ettirildiğini kaydeder.

Buna rağmen, Atsız, Katavan Savaşı'nın arefesinde ilginç ve hiç beklenmedik bir şekilde Sultan'a bağlılığını arzetti. Şevval 535/Mayıs 1141 tarihini taşıyan ve Atsız'ın divanından çıkan bir vesikada¹²⁷ O, Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyacağına ve emirlerinden çıkmayacağına dair yemin eder. Gerçekte Atsız burada Sultan'a bağlılık duygularını büyük bir gayretle ortaya koyma teşebbüsünde bulunuyordu; "İşte Tanrı'ya karşı bağlandığım bu ahde nasıl vefâ ediyorsam, din ve dünyamın salâhını kendisinden bildiğim âlemin efendisi İslâm Sultanı'na itaat etmeyi de bu cümleden addediyorum"... "Ona dost olanlarla dost; düşman olanlarla düşman olayım"... "O Tanrı'ya yemin ettim ki, Ona (Sultan Sencer) muhalif olmayayım. "Eğer bunda söylediğim gibi hareket etmezsem Ulu Tanrı benden bizâr olur, bende ondan bîzâr olurum". Atsız bu sevgend-nâmeyi gösterişli bir yeminle bitirmeyi de ihmâl etmemişti; "Aziz ve Celil olan Tanrı'yı, Resûlü Muhammed'i bütün Peygamber ve melekleri, hazır olan mâruf, emin ve muteber kimseleri bu ahit ve yeminler üzerine isteyerek, dileyerek şahit gösteriyorum"¹²⁸.

Şimdi çok kritik bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Gördüğümüz üzere Atsız'ın Harezmi'ye yerleşip, Hazar'ın güney burnu ile Buhara arasında faaliyet göstermeye başladığı bir sırada ve üstelik Sencer'e karşı oğlunun öldürülmesinden dolayı hala intikam hırsı taşıdığı bir zamanda Selçuklulara tâbiyyetini sunması gayet enteresan bir hadisedir. İ. Kafesoğlu bu olayı haklı bir şekilde Maverâünnehr vukuatına bağlar. Buna göre; Harezmsâh'ın Sultan'a tâbiyyetini bildirmesi, Sultan'ın büyük hazırlığını Maverâünnehr'den önce kendi üzerine çekmemek endişesinden doğmuş olmalıdır¹²⁹. Yine aynı müellife göre, "Selçuklu İmparatorluğu'na isnad etmek suretiyle, Kara-Hitay istilâsını kısmen hafifletmek arzusu da hatıra gelebilir"¹³⁰.

Kafesoğlu'nun ilk düşüncesine katılmamak mümkün değildir. Ancak ikinci fikirdeki Atsız'ın korunma teşebbüsü, onun Katavan sonrası siyasetiyle tamamen çelişir. O, daha sonra görüleceği üzere Horasan seferine çıkmakla, Kara-Hitaylar'dan korunma düşüncesinde olmadığını gösterir. Şu halde, kanaatimize göre, 535/1141 sevgend-nâmesi (yemin-nâme), Sencer'in siyasetinin bir mahsulü olarak ortaya çıkmış olsa gerektir. Buna göre, Maverâünnehr'de Kara-Hitay tehlikesinin belirmesi üzerine, Sencer'in bir taraftan savaş hazırlıklarına girişirken,

¹²⁷ Bu vesika için bkz. Baron Viktor von Rosen, *Les Manuscrits Persans l'Institut des Langues Orientales*, Amsterdam 1971², III, s. 157 daha bak. M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 580-581. Vesika anlaşılacağı gibi "Leningrad Münşeat Mecmuası"nın içindedir.

¹²⁸ Bu Sevgend-nâmenin türkçe tercümesi için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 321-323.

¹²⁹ İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 50.

¹³⁰ İ. Kafesoğlu, aynı yer.

diğer taraftan da böyle bir savaşta arkasını emniyete almak için, Atsız'dan bir yemin-nâme talep etmesi mümkün olduğu gibi, bu hazırlıkların Atsız üzerinde yarattığı rahatsızlığın tesiriyle Harezmsah'ın kendiliğinden yemin edip sulhe girişmiş olması da mümkündür. İşte böyle bir ortamda Atsız'ın Kara-Hitaylar'dan çekinerek Sencer'e bağlanma teşebbüsü akla gelebilecek en son ihtimal gibidir. Zira, onun Buhara surlarını tahribinden sevgend-nâmeye kadar geçen bir yıl zarfında, Atsız'da böyle büyük bir değişikliğe sebep olacak önemli bir olay olmadığı gibi, herhangi bir Kara-Hitay istilâ teşebbüsüne de raslanmaz. Şayet, Harezmsah'ın bir doğu istilâsından çekindiğini düşünecek olursak, bu durumda niçin sekiz-on ay önce Buhara surlarını tahrib ettiği sorusuna da cevap vermemiz gerekir.

Gerçek sebep her ne olursa olsun, Atsız'ın 1141 Mayıs'ındaki bu itaati, Sultan Sencer'i yapacağı Maverâünnehr seferinde arkasından emin bırakmış gibi gözüküyordu. Mesele Sencer'in çıkacağı seferde gerisini emniyete alma politikasına gelirse, yeni bir sorunu daha tartışmaya açmak gerekecektir. Bu, 533/1138 Harezim seferinin, Maverâünnehr üzerindeki Kara-Hitay tehdidiyle ilgisi olup olmadığı meselesidir. Şayet 532/1137 tarihinde Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud b. Muhammed Han'ın, Hoçend'te Kara-Hitay hükümdarına yenilmesinden sonra Maverâünnehr'de oluşan korkunun büyüklüğü göz önünde bulundurulursa¹³¹, Sencer'in bu duruma kayıtsız kalamayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Öyle ise Sencer'in Harezim'e, neden 1135 anlaşmazlığını takib eden yıl değil de, 1137 Hoçend mağlubiyetini müteakiben sefer düzenlediği daha kolay anlaşılır. Şayet böyle bir ihtimali düşünecek olursak, Sultan'ın bu son Harezim seferini, geniş kapsamlı bir Maverâünnehr seferine hazırlık olarak görmek gerekir. Ancak elde bulunan kaynakların kifayetsizliği bu yorumu ne destekleyecek, ne de tamamen geçersiz kılacak durumdadır. Dolayısıyla Sultan'ın yeni bir Maverâünnehr politikasının başlangıç tarihi de muammada kalmaktadır. Esasen Kara-Hitaylar'ın 1137 faaliyetlerinin önemi göz önünde bulundurulursa, 532/1137 tarihi böyle bir siyasete en ideal başlangıç gibi görülür. Ancak bu politikanın ilk resmî belirtisinin de 535/1141 belgesi olduğu bilinmelidir.

Bütün bu meselelerin Kara-Hitaylar'ı ilgilendiren kısımları ileride tekrar ele alınacağı için, konu yeniden Sultan'ın doğu siyasetine ve bu siyasetin hususî kaidelerine getirilebilir.

¹³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; Hoca Saadeddin Efendi, *Tarih-i Larî Terc.* Nuruosmaniye, nr. 3230, vr. 315a; Münecimbaşî Ahmed Dede, *Sahâifü'l-Ahbâr*, İstanbul 1285, II, s. 513.

Sencer'in, Melik olarak duruma hakim olmasından Katavan buhranına kadar geçen ve kırk yılı aşkın bir döneme damgasını vuran doğu siyaseti incelenirse, bu siyasetten umûmî kaideler çıkarmanın hem kolay, hem de zor bir iş olduğu görülür. Böyle bir teşebbüsün kolay yönleri, Sencer'in bu iş için düzenlediği ve çoğunda bizzat ordusunun başında yer aldığı -yalnız doğuyla ilgili- sekiz veya dokuz seferinin bulunması ve bu seferlerin birleştirici özelliklere sahip olmasıdır. Fakat konunun menfi tarafı, bu seferlerin benzer şart ve sonuçlarına rağmen daima istisnâ noktalar taşınması ve bu noktaların bütün genellemeleri alt-üst etmesidir. Dolayısıyla bu şartlar altında Sencer'in özenle kurulmuş, geniş perspektifli bir doğu siyasetinden bahsetmek de güçleşecektir. Esasen böyle bir girişimin bu tezin konu ve kapsamını aşacağı da ortadadır. Ancak burada, Sencer'in doğu siyasetini, Kara-Hitaylar'la olan münasebetlerine tesiri noktasında ve mümkün oldukça kısa bir şekilde değerlendirmenin zarureti de ortadadır.

Sencer'in siyasetinde birinci derecede mühim ve öncelikli noktanın doğu olduğu bilinen ve kesin bir husustur¹³². O, en ufak anlaşmazlıkları dahi, bu istikametteki seferleri için bahane olarak kullanmıştı¹³³. Bununla birlikte, imparatorluğu sarsan (Katavan mağlubiyeti) ve yıkan (Oğuz istilâsı) gelişmelerin doğuda baş gösterdiği de ortadadır.

Şimdi tartışılması gereken soru, Sultan'ın doğuda nasıl bir yapılanma içerisine girdiğidir. Sencer'in uzun bir dönemi kapsayan doğu siyaseti dikkatle incelenirse, bu politikanın iki ana temel üzerinde yükseldiği görülür. Bu temellerden ilki, onun doğuda bulunan bütün siyasî teşekkülleri vassal bir idare ile bütünleştirme gayretidir. Gerçekten de onun doğuyu "tâbi devletlerden oluşan bir emniyet çemberiyle çevirmekten ibaret olan Melikşah'ın siyasetini devam ettirdiği ve tamamladığı" görülür¹³⁴. Köymen'e göre onun bu sedden amacı, doğudan baş gösterecek bir istilâ hareketinin önce bu duvara çarpacağıdır. Dolayısıyla, Sultan, ömrünün büyük bir kısmını bu seddi tamamlamak ve ayakta tutmak için kullanmıştır.

Sultan'ın doğu siyasetinde dayandığı ikinci temel ise, bu vassal devletlerin sıkı bir kontrol altında tutulması teşebbüsüdür. Bu durum onun kurduğu vassal yapılanmayla ilginç bir tezatlık da içerir. Sultan bir yandan ele geçirdiği ülkeleri köklü hanedanların eline tekrar iade edip bunları kendisine bağlarken (vassallık),

¹³² M. A. Köymen, "Sencer" mad., s. 491.

¹³³ bkz. yukarı n. 106, 116

¹³⁴ M. A. Köymen, aynı mad., s. 487.

diğer yandan da onlardan sıkı bir bağıllık ve hizmet (merkeziyetçilik) bekliyordu. Her iki anlayışın birlikte yürüyebilmesinin güçlükleri ortadadır. Bilhassa doğudaki teşekküllerin "gevşek kabileler konfederasyonu"na dayandığı¹³⁵ düşünülürse, niçin vassal hanedana ait çekişmelerin sık sık baş gösterdiği kendiliğinden ortaya çıkar. İşte Sultan, bu çekişmeleri kendi şahsî otoritesine ve tasarladığı merkeziyetçi yapıya tehlike olarak görmüştür. Dolayısıyla da her defasında bir kez daha doğuya yürümek zorunda kalmıştır.

Kanaatimizce Sultan'ın hakimiyeti esnâsında doğuya bu kadar çok sefer düzenlemesinin ana sebebi, zıt her iki anlayışı, "vassallardan oluşan merkeziyetçi bir devlet kurmak" şeklinde yeniden formüle etmesidir. Onun bu seferlerde bazı hanedan üyelerini "başkalarına ibret olmak" üzere cezalandırma yoluna gitmesi¹³⁶ ise bir türlü caydırıcı olmamıştır¹³⁷.

Sultanın doğuyla ilgili siyasetinden daha ince sonuçlara varma girişimi kanaatimizce yanlış olacaktır. Bu seferler sonunda Sencer'in eline geçen ise, mevcut hanedan üyesinin itaat bildirmesi ve yeniden tahsil edilen vergiler (emval)'den başkaca bir şey değildir.

Sultan bu siyasetini uygulama şeklinde, kaynaklarca umumiyetle başarılı bulunmuştur: "Küçük işlerde yeteneksiz idiyse de, ordu sevk edip muharebe etme zamanlarında düşünceleri isabetli ve kararı doğru idi"¹³⁸.

Ancak, Kara-Hitay tehlikesinin yaklaşmakta olduğu bir devrede, doğuda kendi Harezmi valisini küstürmüş ve hatta onu tedib için tertib ettiği bir sefer de, bu husumeti büyütmeğe fazlaca bir netice vermemişti. Tüm bu gelişmeleri Sencer'in aleyhine saymak, şüphesiz hatalı olmayacaktır.

İşte Sultan Harezmişah Atsız'dan yemin alıp, doğuyu bu şekilde kontrolü altında tuttuğuna inandığı bir sırada, İslâm dünyasının ötesinden yeni bir gelişme olarak Kara-Hitay tehlikesi belirmiştir.

135 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran, V, The Saljuq and the Mongol Periods*, Cambridge 1968, s. 137.

136 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 310.

137 Sencer'in bu yapılanmada niçin böyle ikili bir anlayışa dayandığı başka bir araştırma mevzudur. Vassallık münasebetleri için bkz. M. A. Köymen, "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", s. 85-86.

138 el-Ravendî, neşr. s. 168, t. terc., s. 164.

II) İSLÂM DÜNYASININ ÖTESİNDE KARA-HİTAYLAR

A) Kara-Hitaylar'ın Menşei

Kara-Hitaylar'ın selefleri olan Kıtay (Chitan~Kitan)'lar, Çin kaynaklarında ilk kez Moğolistan'ın kuzeydoğusunda meskun bir Proto-Moğol kabilesi olarak zikredilirler¹³⁹. Araştırmacılar tarafından umumiyetle Tunguz menşeli gösterilmelerine rağmen¹⁴⁰, kültür olarak tamamen Moğollaşmış gibidirler. İlk orjinal yerleşimleri olan Güney Mançurya'dan (IV. yy.), zamanla biraz daha güney-batı istikametinde yayıldıkları ve To-ba'ların hakimiyetini kabul ettikleri anlaşıyor¹⁴¹.

Evvelâ miladî VI. asırda I. Göktürk devletinin hakimiyetini kabul eden Kıtaylar, takib eden yüzyılda da II. Göktürk devletine bağlanmak zorunda kaldılar¹⁴². Kitabelerde onların İleriş, Kapgan ve Bilge Kağan'lar zamanındaki düşmanlıklarına yer verilir¹⁴³. Yine kitabelerde kağanların ölüm merasimlerine yasçı olarak katılan kavimler arasında Kıtaylar'ın da isimleri zikredilir¹⁴⁴. Onların bu tâbiyyeti, Göktürk Devleti'nin yıkılması üzerine aynı sahada kurulan Uygur Devleti'ne karşı da devam etmişti. Ancak bu durum, 840 tarihinde Uygur Devleti'nin Kırgız baskınıyla yıkılmasıyla birlikte sona ermiştir. Bu tarihten itibaren bir yandan çoğalıp kuvvetlenirken, diğer yandan da bazı Türk kabilelerinin batıya muhaceretinden doğan otorite boşluğunu kendi lehlerine kullanmışlardır.

Bu sayede 907 tarihinde bir kabile konfederasyonu kurmaya muvaffak olan Kıtaylar, Apoki (916-927) adlı bir şefin idaresinde toplandılar. Moğolistan'ın büyük bir kısmını hakimiyetine alan Apoki, kendisini Çince Tai-tsu ünvanıyla imparator ilan etti¹⁴⁵. 926 tarihinde Moğolistan'a giren Apoki, Orhun bölgesine

¹³⁹ W. Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, t. terc. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 55-56. C. Gökalp, *Çin Kaynaklarına göre Shih-Wei Kabileleri*, Ankara 1973, s. 48-50, 84.

¹⁴⁰ N. Elias-E. D. Ross, *A History of the Maghuls of Central Asia*, London-New York 1972, Giriş s. 73, n. 152; Ö. İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *TED*, S. 7-8, İstanbul 1977, s. 8.

¹⁴¹ E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern asiatic Sources*, London 1910, I, s. 208, W. Eberhard, *aynı eser*, s. 57.

¹⁴² C. Gökalp, *aynı eser*, s. 49, 50.

¹⁴³ bkz. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 7, 10, 20, 23, 29, 38, 48.

¹⁴⁴ M. Ergin, *aynı eser*, s. 23, 29 vd.

¹⁴⁵ E. Bretschneider, *aynı eser*, s. 208.

hakim olduktan sonra, 840 tarihinden beri Kara-Balgason'da bulunan Kırgızlar'ı buradan kovmayı başardı. Ardından da bölgenin eski hakimleri olan Uygurlar'ı, tekrar buraya yerleşmeye davet etti. Ancak yerleşik hayata alışmış olan Uygurlar, göçebe hayata dönmek demek olan bu teklifi geri çevirmişlerdir. Bundan sonra Kuzey Kore'yi ve Mançurya'yı hakimiyetine bağlayan Apoki, 926 tarihinde ölmüştür¹⁴⁶. Halefi 947 tarihinde sülale ünvanı olarak Liao adını benimsemiş ve Kıtaylar bundan sonra Çin tarihinde bu isimle anılmıştır¹⁴⁷.

X. asrın ikinci yarısında başlayan ve yarım asır süren Çin savaşlarından hiç bir netice alamayan Kıtaylar, bu kez batıya dönmüşlerdir. 1009 tarihinde Uygurlar'ın elinden Batı Kansu şehirlerini alarak, Karahanlılar'ı tehdid eder duruma gelmişlerdir¹⁴⁸. Bu istilâ teşebbüsü Balasagun'a sekiz günlük mesafede, Karahanlı hükümdarı Togan Han tarafından püskürtülmüştür. Bu mağlubiyet Kıtaylar'ın batı yayılmalarını bir asırlık bir dönem için sekteye uğratılmıştır (1016)¹⁴⁹.

Fakat buna rağmen, Kıtaylar'ın istilâ teşebbüsü daha pratik sonuçlar da vermişti. Moğolistan'dan Türkler'in çıkarılmaları onların kuvvetlenip, yükselmelerine bağlı olduğu gibi, buradaki kabilelerin batıya hareketleri neticesinde Uygurlar'ın kuzeyinde yaşayan Oğuzlar'ı da harekete geçirmişti. Bazı araştırmacılar, Oğuzlar'ın İran, Peçenekler'in ise Avrupa yönündeki muhaceretlerini bu hadise ile ilgilendirmişlerdir¹⁵⁰.

Kıtaylar'ın batıdaki faaliyetleri bu kadarla kalmamıştı. Karahanlıları sıkıştırmaya başlayan Kıtaylar, kısa bir süre sonra da Gazneliler'le temasa geçtiler. 415/1024 senesinde Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud'a gönderdikleri elçilikte, bir izdivaç teklifinde bulundular. Meşhûr alim el-Birunî'nin de şahit olduğu bu elçilikte onlar, Sultan'a "Kara-Han" ünvanıyla hitabetmişlerdi¹⁵¹. Ancak Sultan Mahmud ittifak talebi ve izdivaç teklifini, devrin şartları icabı nazik bir şekilde geri

¹⁴⁶ R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, t. terc., R. Uzmen, İstanbul (1993²), s. 136.

¹⁴⁷ Ö. İzgi, aynı mak., s. 8; Bu ünvan İslâm kaynaklarına yansımamıştır.

¹⁴⁸ R. Grousset, aynı eser, s. 140-141.

¹⁴⁹ İslâm kaynaklarında Karahanlılar'ın bu tarihten sonra da doğuda Kıtaylar tarafından sıkıştırıldıkları zikrediliyorsa da, Liao'ların resmî tarihlerinde böyle bir olaya rastlanmaz. W. Barthold bu durumu "Kıtay baskısıyla Moğol kabilelerinin Karahanlılarla savaştıkları" şeklinde açıklamak ister, bkz. *Orta Asya, Türk Tarihi Hakkında Derster*, İstanbul 1979, s. 163.

¹⁵⁰ Barthold, *Derster*, s. 162; Ö. İzgi, aynı mak., s. 7.

¹⁵¹ C. E. Bosworth, *The Titulature of the Early Ghaznavids*, *Oriens*, XV, Leiden (1962), s. 320. Bosworth burada elçiliğin tarihini 418/1027 (olarak) yanlış verir.

çevirince, tesisine çalışılan dostluk ve ittifak da daha başlangıç noktasında iflâs etti¹⁵².

Kitaylar, Kuzey Çin'deki uzun hakimiyetlerinin sulh yıllarında, büyük bir hızla çinlileşmişlerdir; Evvelâ kendilerine Çin örneğinde bir alfabe kabul ettikleri gibi¹⁵³, idare ve kültür anlayışında da tamamen onların tesirinde kaldılar¹⁵⁴. Artık yeterince pasifize oldukları bir zamanda da Kuzey'den gelen Tunguz soyundan Curcet (Ju-çen~Curce)'lerin saldırısına maruz kaldılar (1114)¹⁵⁵. Kitaylar'ın gayretli direnişleri on yıl kadar sürdü. Son hükümdar Yeh-lü Yen-hi'nin son mukavemeti de kırılınca Kitay devleti tarihe karışmış oluyordu (1125)¹⁵⁶. Buna rağmen, Liao Hanedanı'nın aynı bölgede kalan bazı üyelerinin, sonraki devirlerde Cürçetler'e karşı düşmanlıklarını, onların düşmanlarına yardım etmekle devam ettirdikleri görülür¹⁵⁷.

B) Kara-Hitay Devleti'nin Zuhûru

Liao Sülalesi'nin en son üyesi, Mançuryalı soydaşları tarafından Çin'i terketmek zorunda bırakılınca, Cürçetler'e itaat eden büyük bir kitlenin yanısıra, hükümdar ailesinden bir prensin etrafında ufak bir grup da batıya kaçmıştı¹⁵⁸. Israrla takib edilmelerine rağmen, kurtularak Kuzey Türkistan Dağları'na ulaştılar. Bu kitlenin hareketi hakkında İslâm kaynaklarında yer alan bilgiler, Çin kaynaklarına nazaran daha açık ve geniştir.

W. Eberhard, Kitaylar'ın batıda kurdukları siyasî teşekkül içerisinde "ancak çok ince bir tabaka teşkil ettiklerini ve asıl nüfuz sahiplerinin Kitaylar'ın kültür

152 Bu konuda bkz. C. E. Bosworth, aynı mak., s. 320-321; Aynı müellif, "Mahmud of Ghazna in Contemporor eyes and in Later Persian Literature", *IRAN*, IV, London (1964), s. 88; Ö. İzgi, aynı mak., s. 9-10.

153 Şimdiye kadar çözülemeyen bu yazı için bkz. A. Rona-Tas, "İlk Proto-Moğollar Kimlerdir? (Moğollar'ın Ataları)", t. terc., E. B. Özbilen, *TDTD.*, s. 83, İstanbul (1993), s. 60-61.

154 R. Grousset, *aynı eser*, s. 141. Bu arada Uygur tesirleri için bkz. Ö. İzgi, aynı mak, s. 12-14.

155 W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara (1947), s. 249.

156 R. Grousset, *aynı eser*, s. 142-143; W. Eberhard, *aynı eser*, s. 243, 249; O. H. Stange, "Geschichte Chineses..." bkz. *Geschichte Asiens*, München 1950, s. 478 vd.

157 bkz. Chi Tang, *Mogol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, (Dr. Tezi), İstanbul 1970, s. 9; W. Barthold, *Derster*, Kitay (Kitan)'lar için daha bkz. L. Cahun, *aynı eser*, s. 192-195 vd. R. Grousset, *L'Empire Mongols*, Paris 1941, 14-21. E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tatars*, London 1924, s. 256-271; K. A. Wittfagel-fend Chia, "History of Chinese Society, (General Introduction)", *TAPS*, XXXVI, s. 1-35.

158 W. Eberhard, *aynı eser*, s. 243; Çin Kaynakları, ismini Yeh-Lü Ta-shi olarak verdikleri bu prensin, son Lios Hükümdarı'nın kardeşi olduğunu bildirirler. bkz. W. Barthold, *Derster*, s. 164 vd.

bakımından da çok çabuk uydukları yerli Türk Kabileler'i" olduğunu belirtir. Yine araştırmacı çok haklı olarak, bu siyasî teşekkülün Batı Asya Tarihî çerçevesinde değerlendirilmesinin gerekliliğine işaret eder¹⁵⁹. Gerçekten de, N. Elias ve E. D. Ross, bölgenin etnik yapısını tahlil ederken, Moğol menşeyli Kıtaylar'ın yanısıra Mançuryalı Tunguzlar, Uygurlar, Naymanlar, Karluklar, Kırgızlar ve Kalmukular'ın bölgedeki varlığına dikkat çekerler¹⁶⁰. Bundan da anlaşıldığına göre, yukarıda zikredilen kitlelerden çeşitli unsurların, Kıtay Hanedanı'nın etrafında birleşerek "Kara-Hitaylar" adıyla yeni bir siyasî teşekkül kurdukları görülür.

Burada, genelde devlete, özelde ise hanedana ad olan Kara-Hitay tabiri araştırmacılar tarafından değişik şekillerde izah edilmeye çalışılmıştır. Kara kelimesinin eski Türk devletlerinde hususî bir anlama sahip olduğu¹⁶¹ ve kimi zaman geniş kalabalık kitlesini (halk) ifade ederken¹⁶², bazen de, güçlü, şiddetli vb. manalarını içeren hukukî bir sembol olarak kullanıldığı bilinen bir husustur¹⁶³. Yine aynı kelimenin, bazı kitabe ve vesikalarda¹⁶⁴, halkı aşağılayıcı bir sıfat olarak kullanıldığı görüşü de, muhtelif araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür¹⁶⁵. Başka bir grup ise, bu görüşün tam aksi bir iddiada bulunarak, kelimenin yüceltici ve kuvvetlendirici manasına dikkat çekmiştir¹⁶⁶.

Esasen burada "Kara" kelimesinin çeşitli devirlerde kazandığı hukukî, siyasî ve içtimaî anlamların bir dökümünü yapmak yersizdir. Fakat "Kara-Hitay" tabirinin taşıdığı manaları izah etmek de şüphesiz gerekli ve zarurîdir. Başta Türkolog A. von Gabain olmak üzere bazı araştırmacılar, kelimenin eski Çin devlet anlayışındaki yön anlamına dikkat çekmişlerdir. Buna göre, "Kara" (siyah) bir cihet mefhumu olarak, kuzeyi ifade etmek için eski Çinlilerden, bir yön sembolü olarak Türk ve

¹⁵⁹ W. Eberhard, *Aynı eser*, s. 243-244.

¹⁶⁰ N. Elias-E. D. Ross, *The Moghuls*, (giriş), s. 73, n. 152.

¹⁶¹ G. Doefler, *Türkische und Mongolische Elemente im Neu-Persischen*, Wiesbaden 1967, III, s. 426-432.

¹⁶² Göktürk kitabelerinde halk hakkında kullanılması için bkz. M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 5, 13, 28, 53, 69; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 229-230.

¹⁶³ O. Pritsak, "Qara, Studie zur Türkischen Rechtsymbolik", *ZVTA*, İstanbul (1950-1955), s. 259; C. E. Bosworth, *The Political*, s. 148; aynı müellif, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 140.

¹⁶⁴ "Kara Kamağ budün" bkz. M. Ergin, *Aynı eser*, s. 52, 62; daha bkz. H. Salman, "Hoca Harabelerinde Bulunmuş Bir Mani Metni ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", *Bellekten* LII/202, Ankara 1988, s. 79; İ. Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 229 n. 140.

¹⁶⁵ Meselâ Moğollar için, Karalig=adi, avam; Karacu=Kara halk, avam bkz. B. Y. Vladimirtsav, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, t. terc. A. İnan, Ankara 1987, s. 108, 112 n. 273, 228; G. Doefler, *Aynı eser*, III, s. 426 vd.

¹⁶⁶ İ. Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 229 n. 144; M. S. Kaçalın, *Çiğis Kağan Tarihi Çevirisi*, (Basılmamış Dr. Tezi), İstanbul 1990, s. 277.

Moğol Devletleri'ne geçmiştir¹⁶⁷. Von Gabain, bazı örneklerle "Kara" kelimesinin "Kuzey" yönünü ifade için kullanıldığını da ispata çalışır. Bu arada "Kara-Hanlı" ve "Kara-Hitay" tabirlerini de "kuzeyde kurulan devletler" olarak açıklar¹⁶⁸. Şayet bu görüşe katılmak gerekirse, Kara-Hitay tabirinin yeni Hitay Devleti'nin daha kuzeyde kurulduğunu ifade için kullanıldığını düşünmemiz gerekecektir. Oysa bu isim Çin kaynaklarında geçmemektedir. Onlar Kara-Hitaylar devleti için "Si-Liao" (=Batı Liao) tabirini kullanmışlardır¹⁶⁹. Bundan da anlaşılacağı gibi Çinliler Kara-Hitaylar'ı coğrafi olarak batıların da kabul ediyorlardı. Gabain'in izah ettiği gibi, Kara-Hitaylar şayet kendilerine "Kuzey" Hitaylar demişlerse, acaba neresinin kuzeyinde olduklarını düşünmüşlerdi? Gabain bu soruya, Karahanlılar için İslâm aleminin kuzeyinde cevabını verirken, Kara-Hitaylar için bu önemli merkezi belirtmemiştir.

Kelimenin izahına yarayacak önemli bir görüşte L. Cahun'dan gelir. Araştırmacı X. yüzyılda bir Hitay kabilesinin "Kara" ismini taşıdığına dikkat çeker¹⁷⁰. Şayet kaynaklardaki bu bilgiyi doğru olarak kabul edersek, Hitay-Kara-Hitay ayrımını da bu haberle ilgilendirmek mümkündür. Şu halde Hitay Devleti'nden kopan "Kara" kabilesinin, "Kara-Hitay" Devleti'ni kurmuş olabileceği düşünülebilir. Ancak, kaynaklarda bu yönlü herhangi bir habere rastlamak da mümkün değildir.

E. Bretschneider de, kelimenin batıda ortaya çıkmadığı kanaatindedir. Araştırmacı Türk veya Moğol menşeli gördüğü bu kelimeyi açıklamakta güçlük çektiğini belirtir¹⁷¹.

Her halükârda, ortak nokta kabilenin isminde yer alan Kitan-Kitay kelimesidir. Aynı kelime Moğol yıllıklarında da Kitat şeklinde çoğul olarak kaydedilmiştir¹⁷². Kara ise bu ismi niteleyen bir sıfat görünümündedir¹⁷³. Bu sıfatın isme ister yön anlamı isterse kuvvetlendirici bir mana verdiğini düşünelim, neticede

167 A. von Gabain, "Renklerin Sembolik Anlamları", t. terc. S. Tezcan, *Türk. D.*, III/I, s. 108-110; O. Pritsak, *Qara*, s. 259-261; G. Doefler, III, s. 430.

168 A. von Gabain, aynı mak., s. 110.

169 E. Bretschneider, *Medieval*; s. 210; N. Elias-E. D. Ross, *The Moghuls*, s. 152 n. 1.

170 L. Cahun, *Aynı eser*, s. 193.

171 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 210.

172 bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, I, t. terc., A. Temir, Ankara 1948, s. 80, 81, 101, 271; E. Bretschneider, aynı yer.

173 Kaşgarlı Mahmud ve İbn Mühenna'da "Kara" kelimesinin manası siyah renk olarak verdiği halde "Karaçi" kelimesi dilenci şeklinde verilir. bkz. *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara 1986, I, 7, 60; II, 163; IV, 265; *İbni Mühennâ Lûgati*, haz. Abtullah Battal, Ankara 1980, s. 37.

bir gerçeğin ortaya çıktığı görülür. Buna göre tabir, bir taraftan Kara-Hitaylar'ı eski Kıtaylar'a bağlarken, diğer taraftan da bunları doğu Kıtaylardan ayırmaktadır¹⁷⁴. Esasen "Kara" kelimesinin İç Asya'da farklılıkları belirtmek için kullanıldığı N. Elias ve E. D. Ross tarafından da belirtilmiştir¹⁷⁵.

Bu ünvanın Kara-Hitaylar'ın selefleri olan Hitaylar tarafından da kullanıldığı, onların Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud'a gönderdikleri mektupta yer alan "Mahmud Kara Han" tabirinden anlaşılmaktadır¹⁷⁶.

Kara-Hitay'lar zamanında bu tabirin kullanım şekli hiç bir zaman, Orta Asya'nın batı bölümünde yaşayan bir milleti ifade etmemiştir. Anlaşıldığına göre, onlar sadece hanedandan idareyi elinde bulunduran kısımdı¹⁷⁷ ve muntazam askerî güçlere dayanıyorlardı. Devleti kuran prensin bizzat Hitay Hanedanı'ndan neşet etmesi, onların Hitay Devleti'ne olan yakınlığını ortaya koymaya yeter.

Kıtaylar'ın batıya hareketleri hakkında İslâm kaynaklarındaki bilgiler, Çin kaynaklarına nazaran daha açık ve geniştir. Çinliler, Kıtaylar'ın yalnız Liao Sülâlesi'nden sonuncu hükümdarın kardeşi idaresi altında Doğu Türkistan'a olan hareketlerini zikrederler. Buna göre, ismi Ye-lü-Ta-shi¹⁷⁸ olarak verilen bir prens, üç günlük bir yürüyüşten sonra Hei-shui (Etsina) nehrini geçerek batıya doğru ilerlemiş ve Hoten'e ulaşmıştı. Hareketine devam eden Ta-shi yedi şehrin (Chou) reisleriyle bir toplantı yapmıştı ki, bu toplantıya on sekiz kabile (Pu) de dahildi¹⁷⁹. Toplanan şefler on bin kişilik bir ordu meydana getirmişlerdi. Ye-lu-Ta-shi 1121'in ikinci ayında Uygur topraklarına geldi ve batıya doğru ilerlemek için onlardan izin istedi. Bunun için de komutanı Pi-le-ko'yu elçi olarak gönderdi. Uygurlar bu isteğe müsbet cevap verdikleri gibi, altı yüz at, yüz deve ve üç bin koyunu da hediye olarak sundular. Bunun üzerine batıya doğru hareketlerine devam eden Kara-

174 W. Barthold, "Kara-Hitaylar", *IA*, VI, s. 273; Müellif burada tabirin ortaya çıkışının Karahanlılar devletinin yıkılışıyla ilgilendirebileceğini belirtir.

175 bkz. *The Moghuls*, giriş, s. 153 n. 1.

176 C. E. Bosworth, "The Titulature of the Early Ghaznavids, *Oriens*, XV, Leiden 1962, s. 320. Burada ünvanın batı hükümdarı için kullanılmış olması dikkat çekicidir.

177 N. Elias-E. D. Ross, *aynı eser*, s. 153 n. 1.

178 J. Marquart bu ismi "Ja-lu(t) Tai-si(k)" şeklinde tamamlar (bkz. *Über das Volkstum der Komanen*, Leipzig 1914, s. 166-167). Anlaşıldığına göre, Ye-lue ünvanı, Liao hükümdarlarınca sık sık kullanılmış idi. L. Cahun tarafından Türkçe "Uluğ" ünvanıyla ilgilendirilmek istenen bu kelime (bkz. *Introduction*, s. 193 n. 1) aynı hanedanın üyeleri tarafından Cengiz Moğolları devrinde de kullanılmaya devam edilmiştir (bkz. Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul 1970, s. 9-21).

179 Bu on sekiz kabile ve yedi şehir için bkz. E. Bretschneider, *Medieval*, s. 213.

Hitay'lar, Kırgız topraklarını geçerek müslüman topraklarına yaklaştılar. Bir süre sonra da 1124 ve 1126 senesinde islâm alemi ile temasa geçtiler¹⁸⁰.

Buna nazaran İslâm kaynaklarındaki bilgiler biraz daha değişiklidir. Onlar Hitay¹⁸¹ veya Kara-Hitay¹⁸² olarak zikrettikleri bu kavmin, Kaşgar'a yaklaştığı bir sırada, bu şehrin hükümdarı Ahmed b. Hasan tarafından büyük bir mağlubiyete uğratıldığını yazarlar. Aynı kaynaklar yenilgiye uğratılarak öldürülen, Kara-Hitay reisinin ismini de Avar-Sinî olarak verirler¹⁸³.

İslâm kaynaklarının 522/1128 olarak tarihlendirdikleri bu olay Çin kaynaklarında yer almaz. Fakat yukarıda zikrettiğimiz çok mühim bir vesikadan, bu vakiayı açıkça kontrol edebilmemiz, olayın doğruluğunu ortaya koymaktadır¹⁸⁴.

Bazı İslâm kaynakları ise, bu olaya hiç değinmeden Kara-Hitaylar'ın Kuşkin (Nuşi~Unüşî) Tâifü¹⁸⁵ idaresinde seksen veya yüz kişi ile Çin'den ayrılıp Uygur ülkesine girdiklerini yazar¹⁸⁶.

Bundan da anlaşılacağı gibi Kara-Hitay muhacereti, batı istikametinde iki koldan gelişmişti. Güneyden hareket eden kol, Kaşgar Hanı tarafından imhâ edilirken, kuzey kolu Batı Moğolistan'dan geçerek Yenisey nehrinin yukarı kısımlarına gelmiş, burada Kırgız hücumuna uğrayınca da güney-batı istikametine giderek şimdiki Çuğucak civarında İmil şehrini kurmuştu. W. Barthold'a göre bu

180 E. Bretschneider, *aynı eser*, s. 213-215.

181 Kaynaklarda Hitây (**ختای**) veya Hitây (**خطای**) şeklinde geçen bu ismin her iki yazılışının da doğru olması icab eder. Bunu biz aynı kaynağa dayandıkları halde farklı yazılışlar veren Ravendî (bkz. *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172) ve Reşidüddin (bkz. *Camiü't-Tevârih*, s. 83)'den de anlamaktayız. Bazı kaynaklarda ise her iki şekline birden raslamak mümkündür. bkz. Hamdullah Kazvinî, *Nüzhëtü'l-Kulûb*, neşr. G. Le Strange, GMS. vol. XXIII, Leiden 1915, s. 20, 246, 327.

182 (**قراختای**) veya (**قراخطای**) bkz. Raşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb. Hkm. nr. 703, vr. 138a.

183 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a; Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a. Anlaşıldığına göre, "Sinî" kelimesi onun Çin menşecini göstermek için kullanılmış olmalıdır.

184 bkz. Yukarıda I. kısım n.92

185 Nüşî (-Ünüşî) kelimesinin Kara-Hitay hükümdarının ismindeki "Ta-shi"den gelmesi mümkündür (bkz. E. Bretschneider, *aynı eser*, s. 224 n. 576). Aynı isim Raşidüddin'in yazma nüshasında (Süleymaniye, Hkm. 703, vr. 138a) "Ünüşî Tâifü" (**اونوشی طایفو**) Cihân Ârâ'da (s. 166) ise "Kuşkin Tâifü" (**قوشقین طایفو**) şeklindedir (daha bkz.) V. V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık", t. terc. Köprülüzâde A. Cemal, *TM.*, I, İstanbul 1925, s. 86.

186 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr. M. Kazvinî, GMS, XVI/2, Leiden-London 1916, II, s. 87, J. A. Boyle terc., s. 354; t. terc., II, s. 70.

bölge X. yüzyılda olduğu gibi, XII. yüzyılda da İslâm dairesi dışında kalmış olmalıdır¹⁸⁷.

İslâm kaynaklarının farklı görüşlerle zikrettikleri bu iki ayrı kolun bir biriyle münasebetleri hakkında malûmatımız yoktur. Fakat bazı kaynaklarda, Kaşgar Hanı'nın mağlub ettiği Avar Sinî'den sonra yerine Gürhan'ın geçtiği bildirilir¹⁸⁸. İslâm kaynaklarında "Gürhan" ünvanıyla¹⁸⁹ zikredilen Ye-lü-Ta-Shî'nin, Kitan Hanedanı'na mensup olması hasebiyle daha başlangıçtan itibaren serbest hareket ettiğini bildiğimiz için, bu haberi ihtiyatla karşılamamız gerekir. Anlaşıldığına göre, İslâm kaynakları, kendilerinden uzakta kalan ve bundan dolayı faaliyetlerini takib edemedikleri kuzey kolu hakkında, uzunca bir süre sessiz kalmışlardır.

İmil şehrini kuran Kara-Hitay Hükümdarı Gürhan, bölge kabilelerini tek merkez etrafında birleştirerek gücünü artırmıştı; 1124'te 10 bin kişilik bir kuvvet ile 16 bin çadırdan bahsedilirken¹⁹⁰, İmil'e yerleştikten sonra onun 40 bin haneye hükmettiği kaydedilir¹⁹¹. Kaynakların ifadelerinden, bu yerleşmenin 1128 tarihinde gerçekleşmiş olabileceği sonucu çıkmaktadır.

¹⁸⁷ W. Barthold, *Derster*, s. 165.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a.

¹⁸⁹ Gürhan (Çince= Gro-rh-hanı) Kara-Hitay Hükümdarlarının kullandığı umumî bir ünvardır. Bu lakaba Kara-Hitaylar'dan önce rasgelinmediği gibi, onlardan sonra da raslanmamıştır (bkz. W. Barthold, *Derster*, s. 167). Ünvanın manası hakkında İslâm kaynaklarında benzer görüşlere raslanır; "Han-ı Hanan (=Hükümdarlar hükümdarı", bkz. Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 242; Cuveynî, neşr. II, s. 86; A. Boyle terc., s. 354; t. terc., s. 70; *Mecmuatü't-Tevârih*, Süleymaniye Ktb. Mikrofilm nr. A-481, vr. 154a; Nesevî, *Siret-i Cemaleddin Mengübirnî*, Farsça terc. neşr. M. Minovî, Tahran 1344, s. 12; veya "Hükümdarların en büyüğü", bkz. Reşidüddin, *Hkm.* vr. 138a; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166). Ünvan bazı İslâm kaynaklarında Kû Han (bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82). Aihan, Özhan veya Orhan şeklinde kaydedilmiştir (bkz. Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makale*, neşr. M. Kazvinî, GMS., XI, London 1909, s. 113). Gur-Gür kelimesi, Ye-lüe (=Liao imparatorluğunun aile adı)'den tercüme edilmiş olabileceği gibi (W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad. s. 274), Orhun kitabelerinde de geçen "muhkem ve sabit kişi" manasındaki "kül" ünvanıyla (bkz. W. Barthold, *Derster*, s. 121-122) veya Kaşgarlı Mahmud'un "yiğit, sarsılmaz, pek yürekli" manasında verdiği (bkz. *DLT*, yay. B. Atalay, Ankara 1986, I, s. 324; IV, s. 399). "Kür" kelimesiyle de ilgili olabilir. Esasen Türkçe'de [r] ve [l] değişiklikleri ve ünvanın taşıdığı mana son iki ihtimali daha da kuvvetlendirmektedir (bkz. B. Spuler, "Geschichte Mittelasiens", bkz. *Geschichte Asien*, München 1950, s. 346). Mühim bazı Türk ünvanlarının Uygurlar vasıtasıyla Kitaylar'a geçtiği bilindiğinden (bkz. O. İzgi, aynı mak. s. 16), bu ünvanın da aynı yolla Kitay ya da Kara-Hitaylar'a geçmiş olması mümkündür. Buna rağmen yabancı kaynakların eski Türk ünvanlarını zabt ve tesbitte yaptıkları tahrifler (bkz. O. Turan, İlig ünvanı hakkında, s. 192-193) bu konudaki araştırmaları güçleştirmektedir. Moğol kaynaklarından anlaşıldığına göre, ünvan Cengiz devri Moğollarınca da kullanılmaktaydı (Camuka için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 70). Ünvan için daha bkz. K. Menges, "der Titel **كورخان** der Qara Qytay", UAJ. XXIV/3-4, 1952.

¹⁹⁰ W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 274.

¹⁹¹ *Mecmuatü't-Tevârih*, vr. 154a.

Fakat Kara-Hitaylar'ın asıl hareketi 1130 baharında başlamıştır; İmil'e yerleşen Kara-Hitaylar, buradan mukavemet görmeden Balasagun ve Kaşgar yönünde harekete geçtiler. Ancak Kara-Hitaylar'ı Balasagun'a davet edenler de bizzat Karahanlılar olmuştu. Balasagun Hükümdarı II. İbrahim b. Ahmed, dahilî karışıklıklarda onları rakiblerine karşı kullanmak istemişti¹⁹². Cüveynî; "o bölgede yaşayan Karluk ve Kanglı Türkleri'nin Han'a itaat etmediklerini, arasına o onun mallarına saldırıp, hayvanlarını kaçırdıklarını ve buna karşı Han'ın hiç bir şey yapamadığını" belirtir¹⁹³. Yine aynı müellife göre, Gürhan'ın gücünü ve kudretini duyan Han, ona bir elçi göndererek "Karluk ve Kanglı Türkleri'nin elinde aciz kaldığını, kendisini bu beladan kurtarırsa ülkesini bizzat ona teslim edeceğini" bildirmişti¹⁹⁴. Müellifin son söylediklerinin şüpheyile karşılanması icab ederse de, Kara-Hitay Hükümdarı'nın Balasagun'a bizzat Han tarafından davet edildiği şüphe götürmeyecek kadar açıktır.

Bu şartlar altında Balasagun'a gelen Gürhan, hiç bir zahmet çekmeden şehre hakim olmuştu. İcraatına devamen de şehrin Karahanlı Hükümdarı'ndan "Han" ünvanını alarak, ona "İlig-i Türkman" ünvanını vermiştir¹⁹⁵.

Bu olay için, Çin kaynaklarının (Liao-Shi) 1125-1126 tarihlerini verdikleri görülür¹⁹⁶. Ancak bu tarih İslâm kaynaklarıyla çelişmektedir. İslâm kaynakları olay için, kesin olmamakla birlikte 522-524/1128-1130 tarihini verirler¹⁹⁷. Gerçekten de hadiselerin gelişim tarzı ve kronoloji izlendiği zaman, ikinci tarihin gerçeğe daha uygun olduğu görülür. Bu olayı müteakip kısa bir zaman içerisinde bütün Doğu Karahanlı ülkesinin Gürhan'ın hakimiyetine, girdiğini görüyoruz; "(Gürhan) Yenisey kıyısındaki Kem-Kemçik bölgesi, Barıkan (Barshan)¹⁹⁸ ile Taraz'dan Yafınc'e¹⁹⁹ kadar etraf bölgelerine şahneler tayin etti. Bir süre geçip halkı refaha kavuşup askerî bakımdan güçlenince, Kanglılar'a boyun eğdirdi. Daha sonra ise, Kaşgar ve Hoten bölgelerine asker göndererek, buraları ülkesine kattı"²⁰⁰. Doğu'da

192 R. R. Arat, "Kaşgar" mad. *IA*, VI, s. 407-408.

193 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr., II, s. 87; A. Boyle terc. s. 355; t. terc. II, s. 70.

194 Cüveynî, aynı yer.

195 İlig ve İlig-i Türkmen ünvanları için bkz. O. Turan, "İlig Ünvanı Hakkında", s. 195; aynı müellif, "Terken ünvanı hakkında", s. 68, n. 4.

• 196 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215-216; N. Elias-E. D. Ross, s. 94; krş. Z. V. Togan, "Balasagun" mad., *IA*, II, s. 271.

197 Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 242; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 294.

198 Isık gölün güneyinde, bugünkü Przhevalsk (Kara Göl) yakınlarında bulunur. bkz. *Cihângüşa*, A. Boyle terc., s. 356 n. 9.

199 Yeri Kaşgar'da İli yakınlarında, Minorsky'de ise İli'nin kuzeyinde Balkaş gölü yakınlarında bulunan "Kara Tal" ile aynı yer olmalıdır (bkz. *Cihângüşa*, A. Boyle terc., s. 356 n. 9).

200 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr. II, s. 88; A. Boyle terc., s. 356; t. terc. II, s. 71.

Beşbalıg Uygurları da Gürhan'ın hakimiyetini kabul edip vergi verir duruma gelince²⁰¹, oldukça geniş bir bölge Kara-Hitay Devleti sınırları içine girmiş oluyordu. Son gelişmelerle, merkezi Balasagun şehri²⁰² olan bu geniş devletin sınırları içerisinde, Türk menşeli kabilelerin sayı bakımından arttıkları görülmektedir. Bu durumun devletin etnik yapısını değiştirmeye başladığı ve Kara-Hitaylar'ın devlet içerisinde ince bir idareci kitle olarak ayrıldığı anlaşılmaktadır. İslâm kaynaklarında onların umumiyetle Türk menşeli gösterilmesi²⁰³ de, aynı sebebe dayanıyor olmalıdır. Zira, devlet eski Türk coğrafyasında kurulmuş olduğu gibi, son gelişmelerle birlikte, hakimiyeti altında da pekçok Türk kabilesini barındırmaya başlamıştı. Şu halde, bunun tabii bir neticesi olarak, Gürhan'ın ordusunun bir çok ırkın karışmasından oluştuğunu söylemekte yanlış olmayacaktır²⁰⁴.

Tüm bu olayların 1130'ların ilk yarısında vuku'u bulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Esasen bu son gelişmelerden sonra, Selçuklu Sultanı'nın herhangi bir teşebbüse girişmemesi de gayet ilgi çekicidir. Zira, aynı Sultan, daha bir kaç yıl önce, Kara-Hitaylar'ın Kaşgar Hanı tarafından başarısızlığa uğratılmasını, Halife'ye, bizzat kendi zaferi gibi takdim etmişti. Doğu Karahanlılar'ın Selçuklu vassallığında olduğu bilindiğine göre, Sencer'in Halife'nin vezirine yazdığı mektupta büyük bir övünmeye giderken, öte yandan aynı yıllarda veya birkaç yıl sonra ortaya çıkan Kara-Hitay istilâsı karşısında hiç bir tepki göstermemesi ilginçtir. İşte bu esnâda, Gürhan'ın dikkatini batıya yönelttiği görülür.

²⁰¹ N. Elias-E. D. Ross, *aynı eser*, s. 94. Yine Kara-Hitaylar'ın eski düşmanları olan Kırgızlar da bu sefer sonunda cezalandırılmışlardı. W. Barthold, *Derster*, s. 165-166.

²⁰² Anlaşıldığına göre, Çu nehri havzasında bu günki Ak Beşim'in 5-6 km. kuzey-batısında bulunan bu şehir Karahanlılar'ın en önemli merkezlerinden birisiydi. Ancak XII. yüzyıl başlarından itibaren, aşağı İli vadisinde yaşayan Karluklar'la, Aral'ın kuzeyinde yaşayan Kanglılar'ın baskısı altına girmesi, Kara-Hitay istilâsını hazırlamıştı. Kara-Hitay Devleti'nin yıkılışına kadar bu devlete başkentlik yapan Balasagun, Moğollar devrinde "Gubalık" diye isimlendirilmeye başlanmıştı (bkz. *Mecmu'ü'l-Tevârih*, vr. 154a; A. Vámbéry, *History of Bokhara*, s. 103 n. 2. Aynı isim Cüveynî'de "Guzbalıg" şeklindedir. Bkz. Cihângûşa, neşr. II, s. 87p; A. Boyle terc. s. 355 n. 5). Yeriyle ilgili tartışmalar için bkz. N. Elias- E. D. Ross, *aynı eser*, s. 152 n. 1, 360 n. 5; C. E. Bosworth, "Balasagun" mad., *ERA.*, III, s. 582; H. Salman, "Hoça Harabeleri", s. 83 vd.; Z. V. Togan, "Balasagun" mad., s. 271.

²⁰³ Bu durum bir çok İslâm kaynağına da yansımış gibidir; İbnü'l-Kalânisi (*Zeyl Tarih Dimaşk*, neşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 275, 277), İbnü'l-Esir (*el-Kâmil*, XI, s. 83), Sibt İbnü'l-Cevzî (*Miratü'l-Zaman*, s. 180), Müneccimbaşı (*Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 513), gibi Ârâpça kaynakların yanısıra, Türk kabilelerinin coğrafyasını çok iyi tanıyan Fahreddin Mübarekşah (neşr. E. D. Ross, London 1927, s. 47), ile Larî (t. terc. vr. 314b) gibi Farsça yazan kaynaklarda da aynı şekilde görülür. Kaynaklardaki bu yanlış ifade tarzı modern çalışmalara da yansımıştır; bkz. M. Kazvinî, *Çehar Makale*, (haşiyeler), s. 112); A. İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İran*, 1347³, I, s. 8, 10; S. F. Mahmud, *Geschichte des İslam*, München 1964, s. 209. Bazı İslâm kaynakları ise Gürhan'ı Çin hükümdarı olarak gösterme eğilimindedirler (bkz. *el-Azimî, Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 65.

²⁰⁴ N. Elias-E. D. Ross, *aynı eser*, s. 94.

C) Batı Karahanlıların Baskı Altına Alınması: Hoçend Savaşı (531/1137)

Bazı İslâm kaynakları Kara-Hitaylar'ın Gürhan'dan önce İslâm topraklarına girmeye başladıkları ve bunlardan bazılarının Karahanlı Hükümdarları'nca iskana tabi tutulduğu konusunda hem fikirdirler²⁰⁵. Kaynakların zikrettiği kişi, Arslan Han ünvanlı Batı Karahanlı Hükümdarı Muhammed b. Süleyman'dır²⁰⁶. Anlaşıldığına göre, dinamik bir mizaca sahip olan Han, gulâmlardan oluşan ordusuyla, İslâm hududu ötesindeki gayri müslim göçebe unsurları, daimî baskı altında tutuyordu. Ancak, Han'ın yaşlanması ve iç karışıklıkların artmasını müteakib, Sultan Sencer'in müdahalesiyle 522/1130 tarihinde vukû bulan taht değişikliği, sınır ötesine karşı yürütülen faaliyetleri sekteye uğratmıştı. Peşpeşe tayin edilen bir kaç hükümdardan sonra iktidarın Mahmud b. Muhammed'e tevcih edilmesi, Karahanlılar Devleti için bir toparlanma vesilesi olmuştu. Fakat bu tarihlerden itibaren biz, Gürhan'ın tekrar batı ile ilgilenmeye başladığını görüyoruz.

Balasagun'a yerleştikten sonra tüm Doğu Karahanlı Devleti'ne hakim olup, iç işlerini düzenleyen ve doğuda Beşbalıg Uygurları'nı hakimiyetine alıp, Kırgızlar'ı cezalandıran Gürhan, Balasagun'u tehdid eden göçebe Kanglı ve Karluklar'ı da tesirsiz duruma getirmişti. Bundan sonra batı işlerine önem veren Gürhan'ın Fergane'ye müdahale ettiğini görüyoruz²⁰⁷. Anlaşıldığına göre, Batı Karahanlı hududuna yakın olan bu şehirde Karahanlı hanedanının müstakil bir kolu hüküm sürüyordu²⁰⁸. Kaynaklar bu eserî harekâtın tarihi ve cerayan şekli hakkında bilgi vermezler. Ancak Gürhan'ın Fergane'yi ele geçirmesinden hemen sonra Hoçend savaşının cereyan ettiğini belirtirler²⁰⁹. Hoçend'in Fergane yolu üzerinde bulunması, Mahmud Han'ın Fergane Hükümdarı'na yardım için yola çıkmış olabileceği fikrini düşündürmektedir.

Kaynakların sessiz kalmalarına rağmen, Mahmud Han ile Kara-Hitaylar arasında böyle bir savaş için daha esaslı sebepler vardı. Fergane'ye de hakim olan Gürhan, artık Batı Karahanlı topraklarını tehdid eder duruma gelmişti.

205 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 82-83; *Lari Tarihi terc.*, vr. 315a; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215b; krş. el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 239.

206 Arslan Han'ın bu şekilde ilk Kara-Hitaylar'la temasa geçmiş gibi gösterilmesi, herhalde onun doğuya verdiği büyük öneme ve gayri müslim Türk kabileleri üzerine tertib ettiği askeri seferlere dayanıyor olmalıdır. Yine aynı hükümdarın imar faaliyetlerine büyük önem verdiği de kaynaklarda belirtilmiştir. bkz. C. E. Bosworth, *The Political*, s. 139.

207 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr., II, s. 88; A. Boyle terc., s. 356; t. terc., II, s. 71.

208 O. Pritsak, "Karahanlılar" mad., s. 267 vd.

209 bkz. n. 207.

Semerkand'da, Han ile Karluklar arasındaki ananevî rekabet Gürhan'n işine yarıyordu ve muhtemelen de Karluklar onun tarafından destekleniyordu²¹⁰. Bunun da ötesinde Kanglı-Kıpçak grubunun Gürhan'ın nüfûzuna girmesi, Mahmud Han'ı endişelendirmeye başlamış olmalıdır. Zira, Doğu Karahanlı Devleti bir kaç yıl zarfında tamamıyla Gürhan'ın hakimiyetine girmişti. Bu durumun batı komşuları üzerinde olumsuz bir tesir yaratacağı şüphesizdir.

Kaynakların Hoçend Savaşı'nın sebepleri hakkında suskun kalmasından savaşın iki hükümdar arasındaki nüfûz mücadelesinden mi, yoksa bir tarafın diğerinin iç zaaflarından istifade etmek istemesinden mi kaynaklandığını bilemiyoruz. Ancak her halükârda, iki hükümdarı karşı karşıya getirecek esaslı sebeplerin bulunduğu kesindir.

Anlaşılabileceği gibi bu savaş aynı zamanda Batı Karahanlı Devleti'nin de kaderini tayin edecekti. Neticede her iki hükümdar Hoçend yakınlarında karşı karşıya geldiler. Ramazan 531/Mayıs-Haziran 1137 tarihinde²¹¹ meydana gelen muharebe, Gürhan'ın kesin zaferiyle neticelendi. Mahmud Han savaş meydanını terkederek Semerkand'a döndü.

Bu durum sadece Semerkand'da değil, tüm Maverâünnehr'de heyecanla takip edildi. Mahmud Han'ın mağlubiyeti Batı Karahanlı topraklarında büyük bir korku ve inhilâlî de beraberinde getirmişti. Artık her yerde Kara-Hıtay istilâsı bekleniyordu. İbnü'l-Esir'de yer alan bilgiler halkın durumunu yansıtmaları açısından ilginçtir; "Semerkand halkı çok zor durumda kaldı, çok korktular ve üzüldüler. Sabah akşam başlarına gelecek musibeti bekler oldular. Buhara ve diğer Maverâünnehr şehirlerindeki halk da aynı durumdaydı"²¹². Benzer bilgiler Müneccimbaşı tarafından da kaydedilmiştir; "Mahmud münhezim olup Semerkand'a firar eyledi ve ahvâli perişan olup Sultan Sencer dergâhına feryâd-

210 Özellikle M. A. Köymen böyle bir sebep üzerinde durur; "Doğuda Balasagun'da olduğu gibi, Semerkand'da da halk ile göçebe Türk kabileleri arasında ihtilâf vardı; Karluklar, Semerkand Hanı'na karşı isyan ettiler ve Kara-Hıtaylar'dan yardım istediler. Yardıma gelen Kara-Hıtaylar'a Semerkand Hanı Mahmud b. Arslan Han Mehmed Sirderya üzerinde kain Hacend civarında mağlub oldu". bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 327.

211 İslâm kaynaklarının pek çoğu bu tarih hakkında hem fikirdir (bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 241; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 165; Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a). Ancak araştırmacılardan O. Pritsak 531/1136 (bkz. "Karahanlılar" mad., s. 267), M. A. Köymen ise Ramazan 535/Nisan 1141 (bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 326, 485) tarihlerini verirler. Bu son araştırmanın bilgi için referans vermemesi, farkın hatadan mı yoksa başka bir kaynaktan mı ortaya çıktığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır.

212 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

nâme irsal ve istimdâd kıldı"²¹³. Hasan-ı Yezdî'de bu savaştan sonra Maverâünnehr işlerine ıstırab düşüğünü belirtir²¹⁴.

Bu durumda, Kara-Hitaylar'a karşı mücadeleyi tek başına yürütümeceğini anlayan Mahmud Han, metbu' u Sultan Sencer'den yardım istedi. Ancak beklenenin aksine Gürhan'ın harekete geçmediği görülür. Kazandığı büyük başarıya rağmen Gürhan Maverâünnehr'e yürümedi. Belkide başka bir meşguliyet sebebiyle geriye döndü.

Bu sırada Sultan Sencer'in durum'a gayet ilginçtir. Biz Karahanlı Hükümdarı Mahmud Han'ın, Kara-Hitaylar'a karşı sefer düzenlemek için Sencer'den izin alıp almadığını bilemiyoruz. Ancak savaştan mağlub ayrılan Mahmud Han doğrudan doğruya metbuuna başvurmuştu. Kaynaklar bu durumda Sencer'in derhal savaş hazırlıklarına başladığını yazarlar²¹⁵. Esasan Sencer'in umumî doğu siyaseti ve buhranın büyüklüğü de bunu gerektirmekteydi. Ancak olayların tarihî gelişimi beklenildiği gibi olmamıştır. Sultan Sencer'in 531/1138 sonbaharındaki seferi Maverâünnehr'e değil, Harezmi'e gerçekleşmiştir²¹⁶.

Sencer'in bu ani karar değişikliğinin kesin sebebini bilemiyoruz. Fakat Sultan, muhtemelen Atsız'ı yeniden tâbii kılarak, arkasını emniyete almayı düşünmüş olmalıdır. Ancak bu fikri düşünmek meselenin tamamen anlaşılması için kâfi değildir. Zira, Sultan Harezmi seferinden 533/1139 ilkbaharında dönmesine rağmen, Maverâünnehr seferine ancak iki yıl sonra çıkabilmişti.

Leningrad Münşeat Mecmuası'nda bulunan tarihsiz bir vesika bu dönemle ilgili olmalıdır²¹⁷. Muhtemelen Sencer'den Karahanlı Hükümdarı'na yazılmıştır. Daha ziyade bir fetihnâme karakteri taşımaktadır.

Vesikadan anlaşıldığına göre, mektubu gönderen hükümdar bir müddetten beri ordusu ile o tarafa (yani mektubun muhatabı olan hükümdarın ülkesine) gelmemiş olduğunu, bu kış o tarafa hareket ettiğini, "reaya ve vilâyâtın ahval"ine nazar ettiğini ve işleri düzelttiğini bildiriyor ve "uzak Tamgaç ve maşrik bilâd"ından İslâm diyarına Kaşgar üzerinden geçerek gelen büyük sayıdaki kafir askerinin,

²¹³ Müneccimbaşı, *Sahâfü'l-Ahbar*, II, s. 513.

²¹⁴ Hasan-ı Yezdî, *Camîü't-Tevârih*, vr. 219a.

²¹⁵ Kaynaklarda Sencer'in derhal asker topladığı belirtilmiş (bkz. *el-Kâmil*, XI, s. 83; *Sahâfü'l-Ahbar*, II, s. 513) ve bu durum araştırmalara da yansımıştır (bkz. W. Barthold, "Kara-Hitaylar", s. 274.

²¹⁶ bkz. yukarıda n.122.

²¹⁷ Bu vesika "Leningrad Münşeat Mecmuası"da vr. 120a-121a arasında kayıtlıdır. bkz. von Rosen, *Les Manuscrits*, s. 157.

kendisinin (mektubu yazanın) bu memlekete yöneldiğini duyunca korktuklarını, rezil olduklarını ilave ediyordu²¹⁸.

Bu malûmata göre, Sultan Sencer'in Kara-Hitaylar'la savaşmak üzere yola çıktığı ve Maverâünnehr'e girdiği zaman, manevî kuvveti yükseltmek için Karahanlı Hükümdarı'na yazdığı bir mektupla karşı karşıya almalıyız. M. A. Köymen, savaş maksadıyla Sultan Sencer'in Maverâünnehr'e girmesinin, onun bu zamana kadar İslâm aleminde haiz olduğu şöhret ve itibardan dolayı Kara-Hitaylar arasında telaş ve heyecan uyandırmış olabileceğini belirtir²¹⁹.

Anlaşıldığına göre, fetihnâmeye, kış mevsiminde Sultan'ın sefere çıktığı ifade edilmiştir. Esasen vesikada bir Kara-Hitay istilâsı söz konusu olduğuna göre, belgenin tarihi 1138 sonbaharından sonra olmalıdır. Yine Sencer'in Kaşavan Seferi 1141 yazında gerçekleştiğine göre, mektupta bahsedilen sefer olamayacağı açıktır. Şu halde mektup 1138 ile 1141 kışı arasında yazılmış olmalıdır. Gerçekte "düşman hükümdar"ın korkuya kapıldığından bahsedildiğine göre, Sencer'in Harezmi Seferi'ne çıktığı zaman (533/1138 sonbaharı) yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre, Sultan'ın Hoçend'den sonra ordusunu toplayarak harekete geçeceği bir esnâda, Gürhan'ın, memleketine döndüğünü öğrenince, muhtemel bir Maverâünnehr Seferi'nde arkasını emniyete almak için Harezmi Seferi'ni tertib etmiş olması muhtemeldir. Zira, Sencer'in bu sefer için Belh'e geldiği malûmumuzdur²²⁰.

Sencer mektubu işte Maverâünnehr'e çok yaklaştığı bu sırada kaleme almış olmalıdır. Zira, mektupta anlatılan olaylar ve Sencer'in durumu buna çok uygundu. Bundan da anlaşılacağı gibi, Sultan Maverâünnehr seferini, Harezmsah'ın tedibinden sonraya bırakmış olmalıdır. Fakat düşündüğünün aksine Sencer'in Harezmi'de kesin bir zafer kazanamaması ve kendisinin dönüşünden bir süre sonra Atsız'ın Harezmi'e yeniden hakim olması, Sencer'i güç duruma sokmuştu. Yine kanaatimizce Sencer'in Maverâünnehr'e müdahalede gecikmesinin sebebi de, Atsız'dan dolayı arkasını emniyet içerisinde göremeyişidir ki, bu durum 535/1141 ilkbaharında Atsız'ın yemin ile yeniden tâbiyyetini arzemesine kadar devam etmiş ve Sencer ancak bu tarihten sonra yeni bir Maverâünnehr Seferi tertib edebilecek duruma gelmiştir.

²¹⁸ Bu vesikadan önemli aktarmalar için bkz. M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 579.

²¹⁹ M. A. Köymen, aynı mak., s. 579 n. 1.

²²⁰ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 316. Aynı araştırmacı yine Harezmi Seferi'ni Maverâünnehr Seferi'nin başlangıcı olarak sayılması gerektiğini belirtir (bkz. s. 327). O. Turan ise Sultan'ın Mahmud Han'ın isteğine icab edeceği bir sırada, Atsız'ın Cend ve Mang-kışlak uçlarını tahribi üzerine Harezmi'e döndüğünü ve Atsız'ı bozduğunu kaydeder (bkz. *Selçuklular Tarihi*, s. 175). Oysa bu olayın çok daha önce vukuu bulduğunu yukarıda belirtmiştik.

Sultan Sencer'in müdahalede gecikmesine rağmen, Hoçend Savaşı'nın neticesi, beklenildiği gibi Kara-Hıtay istilâsı olmadı. Gürhan tüm beklenti ve tahminleri yanıltarak geri döndü. Dört yıl müddetince Gürhan'ın doğuda hangi meselelerle uğraştığını bilemiyoruz. Ancak bu süre zarfında Karahanlı Hükümdarı Mahmud Han'ı uğraştıracak son derece önemli gelişmelerin olduğu malûmumuzdur. Bunlardan Hoçend mağlubiyeti sonrası zuhur eden korku ve paniğe yukarıda yer vermiştik. Bir diğer önemli gelişme de, ortaya çıkan iç karışıklıklar neticesinde bir Karahanlı Emiri'nin Kara-Hıtaylara ilticasıdır. el-Hüseynîve Hasan-Yezdî'nin verdiği malumata göre, bu savaştan sonra müslümanların arasına "fitne" düşmüş, "Emir-i Seyyid Ecel Semerkandî" Gürhan'a iltica etmiştir²²¹. Esasen bu şahsın kim olduğunu tesbit edemediğimiz gibi, olayı da başka kaynaklarla kontrol edebilmekten mahrumuz. Ancak Hasan-ı Yezdî'nin genelde Sencer devri, özelde de Katavan Savaşı için verdiği bilgilerin doğruluğu, böyle bir haberi göz ardı edemeyeceğimizi gösterir. Kaynakta zikredilen isim muhtemelen bu şahsın ünvan ve lakâbının bir birleşimi olmalıdır. Yine onun lakâbının önünde yer alan "emir" kelimesi bu şahsın ordudan bir komutan olabileceği ihtimâlini ortaya koyar ki, şayet böyle bir askerî gücü elinde bulunduran Karluklar'la Han'ın yeni bir anlaşmazlığına şahidiz demektir. Esasen Katavan Savaşı'nın sebebi olarak Karluk buhranının büyük bir rol oynaması da bu ihtimali kuvvetlendirir.

Buna rağmen kaynağımız bu olayın kaç tarihinde cereyan ettiğini belirtmez. Ancak Karluk buhranı Hoçend Savaşı'yla birlikte ortaya çıktığına göre, yenilgiyle birlikte Han'ın prestij kaybı da bunda önemli bir rol oynamış olmalıdır. Bunların dışında kaynakların olayı anlatış tarzından, iltica eden şahsın Semenkan'da nüfûz sahibi biri olduğu ve bu durumun şehirdeki karışıklıklarla yenilerini eklediği ortaya çıkmaktadır. İşte bu son derece kritik durumda Sultan Sencer'in Maveraünnehr'e bir kez daha müdahale ettiğini görüyoruz.

²²¹ Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a, el-Hüseynî bu şahsı; "Seyyidü'l-Celil es-Semerkandî" lakabıyla tanınan "Seyyid İspesalar" şeklinde verir (bkz. *Ahbâr*, s. 66).

İKİNCİ BÖLÜM

KATAVAN SAVAŞI

(536/1141)

I) SENCER'İN MAVERAÜNNEHR'E MÜDAHALESİ

A. Karluk Buhranı

Gerçekte Sultan Sencer için yeni bir Mavaraünnehr seferinin temelleri daha Hoçend yenilgisiyle birlikte atılmıştı. Bu durumda bütün hazırlıklarını tamamlayan Sencer²²², Zilhicce 535/Temmuz 1141 tarihinde Mavaraünnehr'e hareket etti²²³. Sultan doğu istikametine yönelik diğer bütün seferlerinde olduğu gibi, ordusunu son parçalarını da Belh'te topladı ve Ceyhun'u geçerek Semerkand'a ulaştı. Sencer'in Semerkand'a girmesiyle birlikte Karahanlı Hükümdarı'nın kendi emrinde bulunan Karluklar'ı Sultan'a şikayet ettiğini görüyoruz²²⁴.

Esasen Karahanlı-Karluk münasebetlerinin menşei oldukça eskilere dayanıyordu; Kaşgar'da Karahanlı Devleti tesis edilince, Karluklar'la meskûn yerler ve bunlar arasında Çu Vadisi de X. yüzyıl ortalarına doğru Karahanlılar'ın hakimiyetine geçmişti. Daha sonraki yıllarda bu devletin asıl kuvvetini Karluklar'ın teşkil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir²²⁵. Askerî güç büyük oranda onların elinde idi²²⁶. İbnü'l-Esir, gayrî müslim Türk kabilelerine karşı her yıl düzenli bir şekilde seferler tertib eden Arslan Han'ın ordusunun "Karluk ve Oğuzlar"dan oluştuğunu söyler. Yine aynı müellif, Han ile askerî sınıf arasındaki rekabetten bahseder²²⁷.

Anlaşıldığına göre, aslen göçebe bir kabileden neşet eden Hanlar, tebâlarının harpçilik vasıflarını azaltmamak için bunları merkez şehirler etrafında kurulan çadırlarda göçebe bir hayat sürmeye teşvik ediyorlardı. Bu durumda gittikçe şehir hayatına temayül eden hükümdar ile göçebe askerî kuvvetler arasında farklılaşma ve anlaşmazlıklar çıkması sosyolojik bir hadisedir. Bilhassa merkezî otoritenin herhangi bir şekilde güçlenmesi, askerî liderler tarafından kıskançlıkla karşılanmış-

222 Böyle bir seferin hazırlığı olarak Sencer'in Harezmşah Atsız'dan 535/1141 ilkbaharında bir Sevgendnâme/Yeminnâme aldığını yukarıda görmüştük. bkz. I. bölüm.

223 Bu tarih için bkz. Hasan-ı Yezdî *Camîü'l-Tevârih*, vr. 219a; İbn Haldun, *Kitabü'l-Iber*, Mısır 1284, IV, s. 397. M. A. Köymen'de tarih yine hatalıdır (Zilhicce 535/Temmuz 1140, bkz. Büyük Selçuklu, s. 327). Yine anlaşıldığına göre, Sultan'ın sefer mevsiminin yaz ortalarına denk gelmesi sadece bu sefere özgü değildir. Yaz veya yaz sonu sefere çıkma geleneği Sencer'in diğer bazı askerî harekâtlarında da görülür. Meselâ Gazne ve I. Harezm Seferleri için bk; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 35, 67.

224 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; İbn Haldun, *Kitabü'l-Iber*, IV, s. 397.

225 bkz. R. R. Ârât, "Karluklar" mad., *JA.*, VI, s. 352.

226 O. Pritsak, aynı mad., s. 259; C. E. Bosworth, *The Political*, s. 138.

227 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81.

tır. Bu arada, dinî hareketlerin tanziminde görülen güçlükler ve hükümdar-ulemâ çatışması, askerî sınıfın fırsat buldukça olaylara müdahalesi ve ulemâyâ destek vermesiyle neticelenmiştir²²⁸. Bu ise, Han ile komutanlar arasındaki ihtilâfın daha da büyümesine sebep olduğu gibi, pek çok kere de kanlı mücadelere başlangıç teşkil etmiştir. En azından XI. yüzyılın ikinci yarısı ve XII. yüzyılın başları bu tür olayların sık sık vuku' u bulduğu ve bunların Selçuklu müdahalelerini beraberinde getirdiği yıllardır²²⁹. Aynı olayların sonraki dönemlerde de devam ettiğini ve bu durumun devletin çöküşünde başlıca rolü oynadığını kaynaklardan öğrenmekteyiz²³⁰.

İşte benzer bir anlaşmazlığa biz, Katavan Seferi arefesinde Maveraünnehr'de yeniden şahit olmaktadır. Karluklar, değişik kaynaklar tarafından Maveraünnehr- liler'in eski düşmanları olarak gösterilmiştir²³¹. Han ile Karluklar arasında çıkan ihtilafa bir de yerleşik halkın rahatsızlığı eklenince, Sultan bu kez Karluklar'ı caydırıcı bir şekilde cezalandırmak için harekete geçmiştir.

İbnü'l-Esir, Han'ın şikayetinden sonra Sencer'in derhal Karluklar üzerine yürüdüğünü belirtir²³². Anlaşıldığına göre, Sultan'ın bu kararında ordunun ileri gelenlerinin Karluklar'ın te'dibi konusundaki teşviklerinin de rolü olmuştu²³³. Kaynaklar, bu sırada Semerkand civarında bulunan Karluklar'ın iyice kuvvetlenmiş olduklarını; mallarının ve hayvanlarının çoğaldığını bildirirler²³⁴.

Neticede, Sencer'i Karluklar'ı te'dib için iknâ eden emirler, kuvvetleriyle harekete geçerek onları sıkıştırmaya başladılar²³⁵. Bu durumda Sultan'a adam gönderen Karluklar, ondan "ahd ve masuniyet" almak için beş bin deve, beş bin at ve elli bin koyun teklif ettiler²³⁶. Anlaşıldığına göre bu teklif, Sultan ve emirlerin bir kısmını oldukça yumuşatmıştı. Fakat bu esnâda beklenmedik bir gelişme oldu. Sultan'dan şefa'at isteyen Karluklar'dan bir grup gizlice Kara-Hitaylar'a giderek

228 C. E. Bosworth, *The Political*, s. 137-138.

229 bkz. Yukarıda giriş ve I. bölümler.

230 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81; Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc., I, s. 168; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 83-84, krş. O. Pritsak, aynı mad., s. 259; R. R. Ârât, "Karluklar" mad., s. 352.

231 Hasan-ı Yezdî- *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a.

232 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

233 bkz. H. Salman, *Karluklar*, s. 76.

234 bkz. el-Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 248.

235 aynı yer.

236 Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, s. 85; el-Bundarî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 248-49; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 312; Hvandmîr, *Habibü's-Siyer*, II, s. 509, Anonim *Mecmu'atü't-Tevârih* (vr. 81a) ve Hafız-ı Ebrû'da (*Zübdetü't-Tevârih*, vr. 581b) koyun sayısını yanlışlıkla beş bin gösterilmiştir.

Gürhan'a sığındı²³⁷. Bu durum ortalığın yeniden gerginleşmesine sebep olduğu gibi, barışa dâir son ümitleri de kırdı. Gerçi Bunderî'deki kayıttan, Karluklar'ın kendilerine yönelik tâcizlerin devam etmesinden ve sulh isteklerinin sonuçsuz kalmasından dolayı Gürhan'a sığındıkları sonucu çıkıyorsa da²³⁸ netice aynı idi.

Anlaşıldığına göre, Kara-Hitaylar'a sığınan Karluklar ilticâdan başka, Gürhan'ı Sultan Sencer aleyhine kışkırtmaya da başlamışlardı. Kaynaklar bu yöndeki telkinleri vermektedirler; "Karluklar Özhan [Gürhan]'ın yanına geldikten sonra onu hareketlendirdiler ve devlete göz diktirdiler. Onları teşvik edip imâni yenmek hususunda küfrün ümidini kuvvetlendirdiler. Ehl-i adl'e karşı ehl-i zulm'den yardım istediler. Horasan ve Maverâünnehr'deki memleketler bizim elimize geçmek için paçalarını sıvamışlardır. Talih oraların Sultanı'ndan yüz çevirmiştir. Sencer'e askerleri muhalefet ediyorlar, Sencer'in fenalığı iyiliğini kesûfe uğratmıştır dediler. Bunun üzerine Hitaylar harekete geçtiler"²³⁹.

İbnü'l-Esir, bu durumda Gürhan'ın bir mektup göndererek Karluklar adına Sencer'den şefa'ât dilediğini bildirir²⁴⁰. Ancak bu gelişme beklenen neticeyi vermemiş, tam aksine Sultan bunu kendi iç işlerine bir müdahale olarak görmüştü. Kaynaklar Sencer'in gönderdiği cevabî elçilik heyetinde Gürhan'ın tekliflerini reddetmekle kalmayıp, onu İslâm'a davet ettiğini, kabul etmediği takdirde de başına gelebilecek her türlü olaydan sorumlu tuttuğunu ve tehdidkâr bir tutum içerisine girdiğini bildirirler. Buna göre; Selçuklu Sultan'ı mektubunda, ülkesinin genişliğinden, askerlerinin çokluğundan, onların usta nişancılar olduğundan ve silâhlarının envâından bahsetmiş, isterlerse bir kıl tanesini dahi ok ile ikiye ayırabildiklerini anlatmıştır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre; Gürhan, Selçuklu elçisine sakalından kopardığı bir kılı iğne ile ikiye ayırmasını emretmiş, elçi bunu yapamayınca da, "sen iğne ile bir kılı ikiye ayıramıyorsun, askerleriniz ok ile nasıl yapacak" diyerek elçiyi salıvermiş ve ordusunu toplayarak harekete geçmişti²⁴¹.

²³⁷ Karluklar'ın Gürhan'a sığınması hemen hemen bütün kaynaklarda yer almıştır (bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; el-Bunderî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 248-49; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, s. 85; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 312; Handmir, *Habibü's-Siyer*, II, s. 509; İbn-i Haldun, *el-Iber*, IV, s. 397). Buna rağmen Reşidüddin'in anlatış tarzından Horasan askerlerinden bir grubun Hitaylar'a haber göndermiş olduğundan da bahsedilir; (از سپاه خراسان در سر پیغام بکافرتی فرستاده بودند و از جور و بیادان حکم سلطان فریاد بود) (bkz. *Camiü't-Tevârih*, s. 83-84). Bu olay aynı kaynağa dayanmasına rağmen Ravendî tarafından atlanmıştır. bkz. *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc., s. 168.

²³⁸ el-Bunderî, *Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 248-49. Müellif aynı zamanda Karlukları haklı göstermeye en yakın kaynaktır.

²³⁹ el-Bunderî, *aynu eser*, s. 249. Benzer telkinler Reşidüddin'de de vardır. bkz. *Camiü't-Tevârih*, s. 85.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

Yine müellife göre, Sultan'ın veziri ve meşhur Nizamü'l-Mülk'ün torunu Nasırüddin Tahir²⁴² mektubun ağır uslubuna muhalefet etmiş, fakat mektub buna rağmen gönderilmişti²⁴³.

Kaynakların ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, ortada tek anlaşmazlık konusu Karluklar değildi. Esasen, Sencer'in Gürhan'a gönderdiği mektupta Karluklar meselesinden ziyade, Gürhan'ı bir emrivâki ile din değiştirmeye zorlaması da bunu gösterir. Buna rağmen, Gürhan'ın tavrı da gayet enteresandır. Zira, daha önce Balasagun'da yerleşik otoriteye karşı isyân edip şehre yağma akınları düzenleyen Kanglı ve Kıpçaklar'ı cezalandırarak merkezî otoritenin yanında yer alırken, şimdi tam tersi bir uygulama ile âsilere destek veriyordu. Selçuklu Sultan'ının bu durumu kendi iç işlerine müdahale olarak değerlendirmesi gayet tabiidir. Ancak görüldüğü gibi, Sencer'in kendisi de Gürhan'a karşı benzer isteklerle müdahalede bulunmuştu.

Bu durumda her iki hükümdarın da böyle bir mücâdele için önlerine gelen şartları çok iyi kullandıkları ortaya çıkar. Esasen iki tarafın isteklerinin radikal ve kabul edilemez oluşu da bunu gösterir. Buna rağmen, savaşı kaçınılmaz kılan başka bazı önemli sorunlar da vardı.

Birçok kaynak Sencer'in Maverâünnehr'e müdahalesi sırasında burada bir iç huzursuzluğun varlığına dikkat çeker. Bu konuda en ilginç bilgiyi Ravendî ve Reşidüddin vermektedir. Müelliflere göre, Maverâünnehr'de kanunsuz işler başlamış ve işler intizamından çıkmıştır²⁴⁴. Bu durumda "Sultan, çok eskiden gitmiş olduğu, işleri yolundan çıkmış olan memleketi tedkik etmek istemişti"²⁴⁵. Yine kaynaklarda Sultan'ın Maverâünnehr'e gelişinin halk tarafından pek de iyi karşılanmadığı anlaşılıyor: [Sultan Semerkand'a geldiğinde] "Maverâünnehr Vilayeti, Horasan ve ordusunun oraları çiğnemesinden ve maiyetinin ve onların tâbiilerinin uygunsuz davranışlarından bıkmış idi"²⁴⁶.

Bu ifade bir gerçeğe mi dikkat çekiyor, yoksa Sultan'ın Kara-Hitay yenilgisine sıradan sebepler mi arıyor bilemiyoruz. Ancak, Sultan'ın Maverâünnehr

²⁴² 1133-1153 tarihleri arasında vezirlik yapan bu şahıs için bk. Nasırüddin Münşi-i Kirmanî, *Nesaimü'l-İshâr min İstaimü'l-Ahbâr*, neşr. H. Urnevî, Tahran 1959, s. 79.

²⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, hazırlayan E. Merçil, İstanbul 1977, II, s. 77. Son kaynakta isim yanlışlıkla Zâhir'dir.

²⁴⁴ Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr., s. 172; t. terc. I, s. 167-168; Raşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 83: "Bî-rasmihâ der Maverâünnehr agaz kerdend".

²⁴⁵ Aynı yerler.

²⁴⁶ Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc. 168; Raşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 83.

seferinden Karluklar'ın büyük bir rahatsızlık duyduğu bilinen bir husustur. Şu halde Selçuklu Sultanı böyle bir seferle aleyhte muhalefeti de kırmak istemiş olmalıdır. Esasen daha Ceyhun'u geçişinden itibaren en önemli meselesi de bu muhalefet olmuştur. Şayet müelliflerin yukarıda verdikleri bilgileri doğru kabul etmek gerekirse, muhalefetin Karluklar'ın yanısıra yerli unsurlara da yansıdığı ve bunda Selçuklu Ordusu'nun menfî hareketlerin rol oynadığı sonucu ortaya çıkar. Reşidüddin ve Revendî'de geçen "maiyetinin ve tâbilerinin uygunsuz davranışları"nın neler olduğunu bilemiyoruz. Ancak Semerkand bu seferde Selçuklu Ordusu'na diremediğine ve bir kuşatma bahıs mevzuu olmadığına göre, Selçuklu Ordusu'nun bu hareketi dikkat çekicidir. Kanaatimizce yerli halkın Selçuklu Ordusu'na karşı muhalefesinde, Arslan Han devrinde bu ordunun altı aylık şiddetli bir kuşatmadan sonra, şehre zorla girmesinin de önemli rol oynamış olması gerekir. Zira, kaynaklar bu kuşatma esnâsında halktan pek çok kişinin çeşitli sebeplerle öldüğünü bildirirler²⁴⁷. Bu durum Sencer'e karşı tepkinin, onun onbir yıl sonra Semerkand'a yeniden girişi esnâsında tekrar dirilmesi demektir.

Buna rağmen, Sencer'in Maverâünnehr'e sefer düzenlemesini gerektirecek bazı başka sebepler de zikredilir. Bunlardan özellikle, "Hitaylar'ın İslâm ülkelerine tecavüz edecekleri"ne dair rivâyetler²⁴⁸, Sencer üzerinde önemli tesir bırakmış olmalıdır. Esasen benzer bir söylenti daha 531/1137 tarihinde Hoçend Savaşı'ndan hemen sonra ortaya çıkmıştı²⁴⁹. Şu halde, Selçuklu Sultanı böyle bir seferi daha o tarihlerde düşünmeye başlamış olmalıdır. Zira, Sencer'in Kaşgar ve Balasagun dahil tüm Karahanlı topraklarını kendi insiyatifinde gördüğünü ve Kaşgar Hanı'nın başarısına dair bir haberi kendi başarısı gibi gösterdiğini yukarıda ifade etmiştik²⁵⁰. Bu durumda, Balasagun ve Kaşgar'ın Kara-Hitaylar'ın eline düşüşüne seyirci kalan Sencer'in, aynı tehlikenin Batı Karahanlı topraklarını tehdit etmeye başlaması üzerine harekete geçtiği görülür.

Şu halde, Sencer'in yeni bir Maverâünnehr seferi tertib etmesi Karluklar'la ilgili gibi gözüküyorsa da, müdahalenin esas sebebini Kara-Hitaylar'ın güçlenerek Maverâünnehr'i tehdit etmesi teşkil ediyordu. Şu halde sığınmacı Karluklar, Sencer ve Gürhan için birer savaş vasıtası idi. Esasen ilgisiz bir durumda,

²⁴⁷ bkz. I. bölüm n. 76.

²⁴⁸ "... ve nîz âvâze-i kâfir-i Hıfâi bûd ki, kasd-ı bilâd-ı İslâm mî-koned" bkz. Ravendî, neşr., s. 172; t. terc., I, 168, Reşidüddin, bu olayın bilindiği (mî-dânend)'de kaydedilir, bkz. *Camiü'l-Tevârih*, s. 83.

²⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83.

²⁵⁰ bkz. I. bölüm n. 92, 93.

Sencer'in Gürhan'dan din değiştirmesini istemesi, halef ve selefleri arasında görülmüş bir hadise değildir.

Neticede Sultan bu zor şartlar altında Maverâünnehr'e girdiği zaman, mevsim çoktan yaz ortalarına gelmişti²⁵¹. Sencer ile Karluklar arasındaki muhaberât gözönünde bulundurulursa, Karluklar'ın Gürhan'a müracaatının da Zilhicce 535/Temmuz 1141 sonlarından önce olamayacağı ortadadır. Şu halde Gürhan'ın Sencer'e mektubu ve Sencer'in cevabı da muhtemelen tüm Zilka'ade/Ağustos ayını kaplamış olmalıdır. Bu durumda her iki tarafın Safer/Eylül başlarında kalabalık birer orduyla savaş meydanını doldurdıkları düşünülürse, tarafların mücadele için fazladan büyük hazırlıklara girmeye vakit bulamadıkları sonucu ortaya çıkar. Oysa 100 bin kişiyi aşkın bir ordunun iâşe ve teçhizatıyla savaş meydanına getirilmesinin güçlükleri göz önünde tutulduğunda, bu işlerin daha önceden planlanmış olduğuna dair bazı belirtiler elde etmiş bulunuyoruz. Esasen Sencer böyle bir mücadele için ordusuyla Maverâünnehr'e girdiğine göre, tüm güçlükler Gürhan için bahis mevzûdur. Bu güçlüklerle onun ordusuyla birlikte katettiği uzun mesafeyi de eklemek gerekir²⁵². Bu son hale göre; Gürhan, Sencer'in Maverâünnehr'e müdahalesini çok yakından takib etmiş ve en azından Karluklar'ın kendisine mürâcaatı sırasında (muhtemelen Zilhicce/Temmuz sonları veya Zilka'ade/Ağustos başları) hazırlıklarını ikmâl etmiş olmalıdır. Sencer'e gönderdiği mektubun cevabın da muhtemelen bu ayın sonlarına doğru eline ulaşmış olması gerekir. O, bu durumda derhal harekete geçmiştir. Bu son izahat yazışmaların birer formaliteden ibaret olduğu ve Karluklar'ın savaş bahanesi olarak kullanıldığı kanaatini doğurmaktadır.

Aynı sıralarda Sencer'in durumu da gayet enteresandır. Anlaşıldığına göre bir yandan Karluklar'la mücadele eden Sultan, diğer yandan da Maverâünnehr'de yerli halktan gelen hoşnutsuzluğa göğüs germişti. Yine onun Gürhan'la olan mücadelesinde "Buhara Sadrı"da yer aldığına göre²⁵³, Sultan aynı aylarda Maverâünnehr'deki tâbiilerinden de yardım almış olmalıdır.

Ancak, Sultan'ın bu dönemdeki icraatlarıyla ilgili en önemli haber Hasan-ı Yezdî'de yer alır. Müellif, Sultan'ın Maverâünnehr'e girdikten sonra, burasını

251 Sefer tarihi Zilhicce 535/Temmuz 1141 olarak verilmektedir. bkz. Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a; V. V. Bärthold, *Türkistan*, s. 406.

252 bkz. ek. 2, 3; harita 1, 2.

253 Y. Z. Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al Nahr Islâm Hukukçuları*, Ankara 1976, s. 86-88. Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a.

İbrahim b. Muhammed'e verdiğini bildirir²⁵⁴. Kaynağa göre Sencer, Karahanlı hükümdarını değiştirmiştir. Hasan-ı Yezdî'nin bu kaydı diğer kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Ancak bundan, diğer kaynakların böyle bir olayı yadsıdıkları sonucunu çıkarmak imkânsızdır. Kronolojik olarak Karahanlı şeceresi incelenirse, kaynaktaki ismin Katavan Savaşı'ndan sonra tahtta gördüğümüz III. İbrahim b. Muhammed olduğu anlaşılır ki, bu şahıs Mahmud Han ve Terken Hatun'un kardeşi, Arslan Han'ın da oğludur²⁵⁵.

Şu halde, Camiü't-Tevârih-i Hasanî'deki bilgileri doğru kabul etmek gerekirse, Sencer'in Katavan Savaşı'na Mahmud Han'la değil III. İbrahim Han'la katıldığı sonucu elde edilir. Aynı Han, Kara-Hitaylar döneminde de Karahanlı tahtında kaldığına göre²⁵⁶, Gürhan'ın Maveraünnehr işlerine hiç müdahale etmediği ve mevcut Karahanlı Hükümdarı'nı tahtında bıraktığı görülür. Ancak buna rağmen, diğer kaynakların bu önemli değişiklik hakkında suskun kalmasından dolayı, zikredilen haberi ihtiyatla karşılamak zorundayız. Bu tür meselelerde en sağlam deliller olan nümüzmatik kaynaklar, yazmadaki bilgiyi ne teyyid ne de red etmeye yetmektedir²⁵⁷.

Sultan'ın böyle bir işe kalkışmasının sebepleri üzerinde durmayı gereksiz görüyoruz. Ancak bu işin yaratacağı huzursuzluk ve güçlükler ortadadır.

Tüm bu olayları ve savaş meydanının Semerkand'a yakınlığını düşünürsek, ilk harekete geçen Gürhan olmalıdır. Zira, Gürhan'ın, bu mesafeyi ordusuyla birlikte sekiz-on günden önce alamayacağı kesindir. Bu durumda, Gürhan'ın Ağustos sonlarında çoktan harekete geçtiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Esasen, son olarak Sencer'den Gürhan'a elçilik heyeti gönderildiği ve onun bu elçiliğe cevap verme gereği görmeden hemen harekete geçtiği göz önünde bulundurulursa, bunun Kara-Hitay hakimine vakit kazandıracağı anlaşılır. Bu

²⁵⁴ bkz. *Camiü't-Tevârih*, vr. 219a.

²⁵⁵ S. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, London, 1894, s. 135; Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, İstanbul 1927, s. 182, C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 140, 142; O. Pritsak, "Karahanlılar" mad. s. 264.

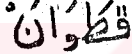
²⁵⁶ Kaynaklarda III. İbrahim Han'ın hakimiyet tarihleri 536/1141-551/1156 arasında verilmiştir (bkz. C. E. Bosworth, *aynı eser*, s. 140; O. Pritsak, *aynı yer*; Halil Edhem, *aynı eser*, s. 128; Hasan-ı Yezdî'deki kayıt ilk kez bu çalışmada kullanılmıştır. Şayet kayıt doğru kabul edilirse Mahmud Han'ın saltanat dönemi 526/1132-535/1140 ve İbrahim Han'ın hakimiyeti de 535/1140-551/1156 olarak düzeltilmelidir.

²⁵⁷ Tüm araştırmalarımıza rağmen kataloglarda bu tarihlere ait Karahanlı sikkelerine raslayamadık.

durumda rakibinin harekete geçtiğini öğrenen Sencer de son hazırlıklarını tamamlayarak onu karşılamak üzere yola çıktı²⁵⁸.

B) Savaş Mevkii ve Savaşın Adı Meselesi

Selçuklu Sultanı, Gürhan'ı karşılamak üzere harekete geçtiği zaman, her iki ordu Semerkand'ın kuzeyinde karşı karşıya geldiler. Kaynaklar savaş mevkiinin Katvan~Katavan olduğu hakkında ittifak gibidirler²⁵⁹. Savaş hakkında isim veren bütün kaynaklar, yer hakkında hem fikirdirler. Şimdiye kadar araştırmacılar tarafından umumiyetle "Katvan" olarak yazılan bu yer, kaynaklarda Semerkand'ın kuzey-doğusunda gösterilmiştir.

Gerçekte bu yer İslâm coğrafyacıları için hiçte yabancı sayılamaz. Daha X. yüzyıl coğrafyacılarından el-Mukaddesî, Uşrûsene küresine bağlı yerleşimleri sayarken "Ersubaniket, Kurdeket, Gâzâk, Fâğket, Sâbât, Zemin, Dîzek, Nûcekat, Dize, Harakâne, Huşt ve Mersemende ile birlikte Katvan'ın da ismini zikreder²⁶⁰. Ancak bu isim müellif tarafından harekeli olarak (=Kaṭavān) şeklinde kaydedilmiştir. Yine müellifin verdiği bilgiden burasının en azından X. yüzyıldan beri bir yerleşim merkezi olduğunu anlamaktayız. Aynı yüzyıl coğrafyacılarından el-İstahrî'de, Katvan'ı Maverâünnehr'deki bazı yerleşimlerle birlikte zikretmiştir²⁶¹.

XII. yüzyıl müellifi es-Semanî 541/1155-542/1156 tarihlerinde Maverâünnehr'de seyahet etmiştir. Müellif Semerkand'a beş fersah mesafede zikrettiği bu yerleşimi görmüş ve orada iki gün konaklamıştır²⁶². Semanî burasını Sencer ile Gürhan arasındaki savaş sonrasında görmesi hasebiyle, şehid olanların mezarlarından bahsettiği gibi, orada bir de câmî olduğunu bildirir²⁶³. Müellif burasını harekeli olarak "Katavân" şeklinde yazması da dikkat çekicidir. Müellif yine yüksek bir yerde bulunduğunu zikrettiği karyede yetişen alim ve din adamlarının da isimlerini zikreder; meşhûr imâm Ebu Abdurrahman Abdullah b. Ebi

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83. Sencer'in bu hareketi Safer/Eylül başlarından önce olmamalıdır.

²⁵⁹ Bu yer kaynakların büyük çoğunluğunda şeklinde yazılmıştır. bkz. es-Semanî, *Mecmudü'l-Ensâb*, neşr. Abdurrahman b. Yahya, Haydarabad 1962, X, s. 196; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, neşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut 1410 (1990), IV, s. 426; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 162-163.

²⁶⁰ el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsım ve Marifetü'l-Ekâlim*, neşr. M. J. De Goeje, *Islamic Geography*, Vol. XXXVI, Ed. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1992, s. 265.

²⁶¹ el-İstahrî, *Mesâlik ü Memâlik*, neşr. İ. Afşar, Tahran 1347, s. 268-269.

²⁶² es-Semanî, *Ensâb*, X, s. 196. Müellif "Katavan" hakkındaki bilgilerin bir kısmını Ebu'l-Fazl Makdisî'nin eserine dayandırmıştır.

²⁶³ es-Semanî, *Ensâb*, X, s. 196-197.

Ziyâd, müftü, vaiz ve müfessir Ebu Muhammed b. Muhammed, Ebu Zekeriya Yahya b. Y'âlf ve hadis alimi Ebu'l-Heysem Halid bu cümledendir²⁶⁴. Semanî bu yere gittiğini ve orada iki gün kaldığını kaydettiğine göre, verdiği bilgilerin ehemmiyeti çok daha büyüktür.

Bu bölge hakkında bilgi veren bir başka coğrafyacı da XIII. yüzyılda eserini yazan Yakut el-Hamevî'dir. Müellif, Semânî gibi Ebu Fazl b. Tahir el-Makdisî'ye dayanarak, burasının bir yerleşim olduğunu ve Semerkand'a beş fersah uzaklıkta bulunduğunu bildirir²⁶⁵. Müellifin bu yerin okunuşu hakkında verdiği malumat gayet enteresandır. O, Yakut Ebu Ubeyd'den naklen Ebu Ubeyd'in **قَطَاوَان** (=Kaṭavân), Şimr'in ise **قَطْوَان** (=Kaṭvân) diye okuduğunu bildirir²⁶⁶.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, İslâm coğrafyacılarının Katvân~Katavân hakkında verdiği bilgiler birbirine çok yakındır. Bunlardan beldenin adının "Katavân" şeklinde okunması gerektiğini bildiren coğrafyacıların çoğunlukta olması ve bunların pek çoğunun bunu ana kaynaklara dayandırması ilgi çekicidir.

Bundan dolayı bazı araştırmacılar tarafından haklı olarak Katavan söylenişi esas alınmıştır; J. Marquart²⁶⁷, E. Browne²⁶⁸ ve Muhammed Kazvînî²⁶⁹ bu cümledendir. Bu arada İ. Kafesoğlu Katvan olarak kullandığı halde, gerçekte Katavan okunması gerektiğine dikkat çekerken²⁷⁰, M. A. Köymen her iki okunuş tarzını da kullanmıştır²⁷¹.

Buna rağmen, bugün artık Katvan söylenişi yaygınlaşmış ve umumî bir kaide halini almıştır. Yukarıdaki coğrafi kaynakların hareketli şekillerine dayanarak biz bu söylenişin "Katavan" şeklinde okunması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak bu konuda, böyle bir katiyyetin daha XIII. yüzyılda dahi bulunmadığı Yakut el-Hamevî örneğinden de anlaşılmaktadır²⁷². Hatta her iki söylenişten birinin zamanla diğerinin yerine geçmiş olması da muhtemeldir.

²⁶⁴ es-Semanî, *Ensâb*, X, s. 197-200.

²⁶⁵ Yakut el-Hamevî, *Mucem*, IV, s. 426.

²⁶⁶ Aynı yer.

²⁶⁷ J. Marquart, *aynı eser*, s. 165-166.

²⁶⁸ E. Browne'un el-Avfî'ye eklediği notlar bkz. *Lubâbü'l-Elbab*, neşr. E. G. Browne-M. Kazvînî, Leiden-London 1906, II, s. 332, 425.

²⁶⁹ M. Kazvînî'nin Nizamî-i Arûzî'ye eklediği notlar bkz. *Çehar Makale*, s. 112.

²⁷⁰ İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 49 n. 89.

²⁷¹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 330, 333 vd.; krş. Aynı müellif, "Sencer" mad. I A., X, s. 490, 491. Araştırmacı bu son eserde "Katavan" yazılışını benimsemiştir.

²⁷² bkz. *Mucemü'l-Buldan*, IV, s. 426.

Katavan ismi aynı zamanda Semerkand'ın kuzey doğusundaki bozkır için de kullanılıyordu ki, işte Sencer ile Gürhan arasındaki meşhur mücadele bu bozkırda gerçekleşmiştir. Anlaşıldığına göre, IV/X. yüzyıl sonlarına doğru Karahanlı-Samanî sınırının geçtiği yer de burası idi²⁷³. V. V. Barthold bu bozkırın Barkes ile Huşufeng menzilleri arasında yer aldığını belirtir²⁷⁴. Kaynaklarda beş fersah olarak verilen mesafe yaklaşık 25-30 km.'dir. İbnü'l-Esir²⁷⁵ ve Ahmed bin Mahmud²⁷⁶ savaşın Katavan bozkırındaki, "Dergâm deresi" vadisinde geçtiğini bildirirler ki, bu durumun savaşın seyrini nasıl etkilediğini ileride ele alacağız.

Şu halde, savaşın Semerkand'ın 25-30 km. kuzey-doğusundaki "Katavan" Bozkır'ın da geçmesinin Sultan Sencer için taşıdığı manayı kestirmek hiç de güç değildir. Zira, Sencer harbi Semerkand'a çok yakın olan bu mevki'de kabullenmekle adeta bir savunma savaşı veriyor ve Gürhan'ın yeni bir istilâ teşebbüsüne mânî olmaya çalışıyordu²⁷⁷.

C) Orduların Durumu

1) Selçuklu Ordusu: Kaynaklar, Sencer'in ordusunu toplaması ve sefere çıkışı hakkında bilgi verirken, Selçuklu Sultanı'nın vassallarının ekseriyetinden de yardım aldığını kaydederler. Bu cümleden olarak İbnü'l-Esir Horasan hükümdarları; Sicistan ve Gûr hükümdarı, Gazne Sultanı, Mazenderân Hâkimi ve diğerlerinin Sultan Sencer'in yanında toplandığını bildirir²⁷⁸. Anlaşıldığına göre, bunlardan Mazenderân istisna diğer tâbiîlerin hepsi de Sultan'ın doğu hakimiyet sahasında yer alıyordu. İçlerinden Sicistân/Sistân hakimi Ebu'l-Fazl'ın ismi savaşta sık sık geçtiği halde²⁷⁹, kaynaklarda Gûr ve Gazne hükümdarlarının adlarına raslayamamaktayız. Bu tarihte Gûr hükümdarlarından Surî, Sâm ve Ala'addin Hüseyin²⁸⁰ ile Gazne Hükümdarı Behramşah'ın²⁸¹ Sencer'in Maverünnehr saferine iştiraki ve Katavan Savaşı'nda bulunmaları hakkında kaynaklar tamamen sessiz

²⁷³ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 333.

²⁷⁴ *Türkistan*, s. 161 n. 454. Bunlardan "Barkes" Semerkand yönünde olup, buraya dört fersah mesafede idi.

²⁷⁵ *el-Kâmil*, XI, s. 83.

²⁷⁶ *Selçuknâme*, II, s. 51; keza bkz. Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215b.

²⁷⁷ Z. V. Togan yerleşimin bugünkü ismini Bidene olarak verir. bkz. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981³, s. 61.

²⁷⁸ *el-Kâmil*, XI, s. 83.

²⁷⁹ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 276; Raverty terc. s. 188-189; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 87; Bu bilgiler Sistân için bölgesel bir kaynak olan "Tarih-i Sistân" tarafından doğrulanmaktadır. Kitabın müellifi Ebu'l-Fazl'ın 535/1141 tarihinde Semerkand'da olduğunu kaydeder. bkz. *Tarih-i Sistân*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1314, s. 391.

²⁸⁰ M. L. Dames, "Gûrîler" mad., *IA.*, IV, s. 830.

²⁸¹ M. L. Dames, "Gazneliler" mad., *IA.*, IV, s. 747.

kalmaktadır. Şu halde, İbnü'l-Esir'de yer alan haberin kuşku ile karşılanması gerekir. Kanaatimizce, bu hükümdarlar Sencer'in seferine bizzat iştirak etmek yerine, muayyen miktarlarda askerler göndererek katılmış olmalıdırlar.

Mazenderân Hakimi'nin durumuna gelince, burasının imparatorluk merkezine, -diğer bazı eyaletlere nazaran- daha uzak kaldığı halde, daha önce sefere dahil edildiği görülür. Esasen Muhammed Tapar'ın hakimiyet sahasında bulunan bu eyalet, Sencer'in bütün imparatorluğa hakim olup, yeğeni Rükneddin Mahmud'u tâbii olarak Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirmesi sırasında Sencer'in doğrudan hâkimiyetine bağlanmıştı²⁸². Şayet İbnü'l-Esir'in yukarıda zikrettiğimiz haberini doğru kabul edersek, Benakîfî tarihinde²⁸³. Sencer devri Mazenderân hakimi olarak gösterilen Şah Rüstem b. Ali'nin Selçuklu Ordusuna iştirak ettiği sonucu ortaya çıkar ki, bu durum Hasan-ı Yezdî tarafından (vr. 221a) da doğrulanır.

Görüldüğü gibi, Sencer sefere doğu hakimiyet sahasında kendisine direkt bağlı tâbiileriyle, Sultan olarak tahta çıktığı sırada doğu hakimiyet sahasına bağladığı Mazendarân hakimini davet etmişti. Onun Irak Selçuklu Sultanı'ndan ve batıdaki diğer tâbiilerinden yardım alıp olmadığını bilemiyoruz. Ancak bu hükümdarlar Sencer'e yardım göndermiş olsalar dahi, bizzat Horasan ordusuna katılmak durumunda kalmadıkları kesindir²⁸⁴.

- Esasen Selçuklu Ordusu'nun, tabii organizasyonu içerisinde merkez (daimî hassa ordusu='asker) ve taşra (emir, melik ve valilerin hususî ordusu=cûnd) olmak üzere iki ana kısımdan oluşması²⁸⁵, Sencer'in mahallî hâkimlere müracaatını gerektiriyordu.

Bunlardan başka Yezd'in yerel hakimi ve Buhara Sadrı'nın da²⁸⁶ kuvvetleriyle birlikte Selçuklu Ordusu'na iştirak ettiklerini, onların akıbetleriyle ilgili bilgilerden öğrenmekteyiz. Yine Sencer'i Maverâünnehr'e davet eden Karahanlı Hükümdarı'nın da, bizzat Sencer'in yanında savaşa katılmış olması gerekir.

282 bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 45; M. A. Köymen, "Sencer" mad., s. 488.

283 Benakîfî, *Ravzatü ulî'l-Elbab*, Süleymaniye ktb., Ayasofya, nr. 3026, vr. 120b. krş. C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, s. 106.

284 Esasen A. İkbâl tâbiilerden Behramşah ve Alaüddin Cihânsuz'un Maverâünnehr seferine katıldıklarını belirtir. Araştırmacı bu görüşünü kaynağa dayandırma ihtiyacı duymadığından haberin doğruluğunu kestirememekteyiz. (bkz. *Tarih-i İnan ba'de'l-İslâm*, Kahire 1949, s. 285).

285 H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselğüqen und Horazmşâh*, Wiesbaden 1964, s. 41-42.

286 Bu Kâkûye prensinin ismi Ali b. Farâmurz şeklinde el-Caferî'de (*Tarih-i Yezd*, neşr. İ. Afşar, Tahran 1338 (1960), s. 21-22 ve Alaüddevlü Farâmurz b. Ali şeklinde Gaffarî'de (*Cihân Ârâ*, s. 82) verilir ki, sonuncu ifade doğrudur.

Kaynaklarda Selçuklu Ordusu'nun ancak altı ay hazırlık yaptıktan sonra harekete geçtiği kayıtlıdır²⁸⁷. Esasen bu sırada dikkat çekici bir husus da, Sencer'in orduya aldığı ulemâ ve din adamlarının çokluğudur. Kaynaklar, savaş sırasında şehid edilen din adamlarının sayısının on bini aştığından bahsederler²⁸⁸. Bundan da safer de "adetâ bir ordu teşkil edecek miktarda" din adamı kullanıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. M. A. Köymen bu durumu haklı olarak, Sultan'ın "savaşa dinî savaş (cihâd) rengi verme gayreti" şeklinde değerlendirir²⁸⁹. Esasen bu tutum daha Sencer'in mektubu ile Gürhan'ın İslâm'a davet edilmesinde²⁹⁰ de kendini gösterir. Anlaşıldığına göre, Selçuklu Sultanı bir zamanlar cediti Selçuk Bey'in giriştiği role benzer bir faaliyete girişmiş gözükmektedir.

Buna rağmen Selçuklu Sultanı'nın "kafir" kimselerin İslâm dünyasına doğru hareketlerinden mi, yoksa yabancı bir devlet hükümdarı tarafından tâbiilerinin mağlubiyete uğratılıp, sınırlarının tehdid edilmesinden mi endişe duyduğu anlaşılamamaktadır. Sultan'a göre mesele Gürhan'ın "kâfir" oluşundan kaynaklanıyorsa da, bizce Sencer'in asıl korkusu, bir bozkır hükümdarının Selçuklu hududlarını zorlamasıdır. Muhtemelen Sultan, din ve din adamları faktörünü ordunun moralini artırıcı bir unsur olarak kullanmak istemiş olmalıdır.

Kaynaklarda Selçuklu Ordusu'nun sayısı hakkında da değişik rivâyetler vardır; Bunlardan Ahmed b. Mahmud²⁹¹ 70 bin, Ebu'l-Farac²⁹² 100 bin, İbnü'l-Esir²⁹³ 100 binden fazla ve Aynî²⁹⁴ 200 bin rakamlarını verirler. Bu konuda araştırmacıların verdikleri rakamlar da kaynaklar gibi ihtilâflıdır; Bunlardan M. A. Köymen Sencer'in ordusunu 100 binden fazla kabul ederken²⁹⁵, O. Turan bu rakamı 300 bin olarak gösterir²⁹⁶.

Sencer'in Ordusu'yla ilgili yukarıda verilen rakamlardan bazılarının abartımalı olduğu açıktır. Aynı durumun Kara-Hitay Ordusu için de geçerli olduğunu ileride göreceğiz. Buna rağmen Sencer'in 100 binin üzerinde bir kuvvete sahip olduğunu

287 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; burada Sefer 535 yerine yanlışlıkla 531'de gösterilmiştir.

288 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 80.

289 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 327.

290 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 80.

291 *Selçuknâme*, II, s. 50.

292 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; 100 bin rakamı Çin kaynaklarında da vardır, bkz. Bretschneider, *Medieval*, s. 215.

293 *el-Kâmil*, XI, s. 83.

294 *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a.

295 *Büyük Selçuklu*, s. 327.

296 *Selçuklular Tarihi*, s. 176.

söylemek mübalağalı olmayacaktır. Kaynaklar, Vezir Ebu Tahir b. Fahrülmülk²⁹⁷, Emir Kamac²⁹⁸, Barankuş el-Kârî²⁹⁹ ve Ömer b. Üner³⁰⁰ gibi seçkin devlet adamları ve komutanların da Sencer'in ordusunda yer aldığını kaydederler.

Bu arada kaynaklar, Selçuklu Ordusu'ndaki iç anlaşmazlıklarla ilgili çok önemli bir meseleye de değinirler. Ravendî bu konuda, "kafalarında kötülük ve taşkınlıkları, dimağlarında kimse bize karşı duracak kuvvette değildir tasavvuru olduğu halde, yüzbin atlı arzetteler, benlik ve bizlik sözleri söylediler" der³⁰¹. Yine Selçuklu Ordusu'nun ayrılık içinde bulunduğu ve büyüklenip Maverâünnehr halkına adaletsizlik yaptığı haberi Reşidüddin'de de vardır³⁰².

Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, Selçuklu Ordusu'ndaki anlaşmazlığı daha bariz bir şekilde vurgulamıştır. Müellife göre Selçuklu Sultânı'na bizzat askerlerinden muhalefet gelmiştir. Müellif yenilgiyi de açık bir şekilde bu muhalefete bağlamıştır³⁰³.

Bu "anlaşmazlık" ve muhalefet, Anonim Mecmuâü't-Tevârih müellifi³⁰⁴, Ahmed b. Mahmud³⁰⁵ ve Hafız-ı Ebrû³⁰⁶ gibi tarihçiler tarafından da işlenmiştir.

Ordudaki bu iç çekişme ve anlaşmazlığın ayrıntılarını veya gelişim tarzını bilemiyoruz. Ancak bu gibi meselelerin Selçuklu Ordusu'nun diğer seferlerinde de vuku'u bulduğu malûmumuzdur. Meselâ Sencer'in Katavan Savaşı'ndan sonra tertib ettiği ikinci Harezmi seferinde olduğu gibi şahsî ve münferid³⁰⁷, ya da Behramşah üzerine tertib edilen 529/1135 tarihli Gazne Seferi'nde olduğu gibi daha yoğun gruplaşma ve çekememezlikler³⁰⁸ bu cümledendir. Hatta Sencer'in hâkimiyet yıllarının sonlarına doğru gerçekleşen Oğuz seferinde, bu zaâfın yaşlılarla yeni yetişmiş genç komutanlar arasında belirginleşmesi ve hatta ordunun mağlubiyetinde

297 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; A. İkbâl, *aynı eser*, s. 275. Vezareti için bk. A. Taneri, "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Vezirlik", *DTCFTAD*, V/8-9, s. 175-185; A. İkbâl, *Vezâret*, s. 276.

298 Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 220b; el-Bundârî, *Irak ve Horasan*, s. 249.

299 Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51.

300 Aynı yer.

301 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc., s. 168.

302 Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85.

303 bkz. *Tarih-i Güzide*, s. 449. "Leşker-eş muhâlefet kerdend sultan monhezim şod".

304 *Mecmuâü't-Tevârih*, vr. 81a.

305 *Selçuknâme*, II, s. 51.

306 *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b. Muhtemelen Reşidüddin'den alınmıştır.

307 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 92.

308 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 312.

rol oynamış olması³⁰⁹, bu tür anlaşmazlıkların Selçuklu Ordusu'nun seferlerinde umumî bir hâl almaya başladığını gösterir.

Ancak kaynakların ifade tarzlarına bakılırsa, bu rahatsızlık Maverâünnehr seferinde çok şiddetli bir şekilde hissedilmişti. Reşidüddin'de, "Horasan ordusundaki öncülerin Hitaylar'a haber göndermiş oldukları ve Sultan'ın maiyyetinin cefâ ve zulmünden feryad ettikleri"³¹⁰ yolundaki kayıtlar da bunu isbatlamaktadır.

Biz bu meselenin sebep ve şümülünü bilemiyorsak da, orduda bulunan yerel hâkimlerin fazlalığının böyle bir rekâbette rol oynamış olabileceğini tahmin ediyoruz³¹¹. Yine, ordunun sayı bakımından çok kalabalık bulunması, orduda gurur ve kibiri artırıcı bir unsur olmalıdır. Buna rağmen bu önemli mesele hakkında kaynaklardaki bilgi kısırlığı, konunun tam olarak aydınlığa kavuşturulmasını güçleştirmiştir.

İşte Selçuklu Sultanı, sadece Maverâünnehr'in yerli halkında değil, bizzat kendi ordusunda da karışıklıkların devam ettiği bir sırada Kara-Hitaylar'ı karşılamak üzere harekete geçmişti.

2) Kara-Hitay Ordusu: Anlaşıldığına göre, Sencer'in son hazırlıklarını yaptığı sıralarda, Kara-Hitay Hükümdarı çoktan Semerkand yolunu tutmuştu bile. Esasen Çin kaynakları Gürhan'ın gün geçtikçe kuvvetlenmekte olduğunu, askerlerinin sayısının günden güne arttığını kaydederler³¹². İslâm kaynaklarında Gürhan'ın sefer hazırlıklarına başlayınca Türk, Çin, Hitây ve diğer kavimlerden müteşekkil bir ordu kurduğu kayıtlıdır³¹³. Çin kaynaklarının verdiği bilgilerde bu malûmatı doğrulayıcı niteliktedir³¹⁴. Buna rağmen, İslâm kaynaklarının, Gürhân ordusunun sayısı hakkında verdiği bilgiler oldukça ihtilâflıdır. Kara-Hitây kuvvetleri bazı kaynaklarda Sencer'in ordusuna yakın (=yüz bin) gösterilirken³¹⁵, bu rakam Ebu'l-Farac'ta 300 bin³¹⁶, Bundarî ve Ahmed bin Mahmud'ta ise 700

³⁰⁹ M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı", *DTCFD*, V/1-2, Ankara 1947, s. 166 n. 29.

³¹⁰ bkz. *Cami'ü't-Tevârih*, s. 83-84.

³¹¹ Benzer bir görüşten dolayı Harezşah Atsız'ın küstürülmüş olduğunu yukarıda görmüştük.

³¹² E. Bretschneider, *Medieval*, I, s. 215.

³¹³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215a.

³¹⁴ K. A. Wittfogel-S. Feng Chia, "History of Chinese Society; Liao (907-1125)", *TAPS*, vol. XXXVI, Philadelphia 1949, s. 639.

³¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84.

³¹⁶ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376.

bindir³¹⁷. İslâm kaynaklarındaki bu bilgilere nazaran, Çin kaynakları Gürhan'ın ordusunu 100 bin kişiden ibaret gösterirler³¹⁸.

Kaynakların ifadelerine rağmen W. Barthold bu rakamları kuşku ile karşılar. Araştırmacıya göre, Kara-Hitay Ordusu umumiyetle 10 bin civarında olup, Katavan muharebesinde de bu rakam 20-25 bin silâhlıdan ibaret olmalıdır³¹⁹. Esasen bu tahminde W. Barthold'un asıl hareket noktası Kara-Hitaylar'ın resmî yıllıkları olan Liao-shi'de, 1151 yılı için, Kara-Hitaylar'ın asıl memleketleri olan Balasagun ve çevresinde, doğrudan doğruya bunlara tâbî bulunan, 18 ve daha fazla yaşta olan 84.500 hâne bulunduğunun zikredilmesidir³²⁰. Ancak, bu durum Kara-Hitaylar'ın bölgedeki vassallarından ve bilhassa Türkmen ve Kangli-Kıpçaklar'dan yardım almadığı manasına gelemeyeceği gibi, yukarıdaki rakamın bütün Kara-Hitay memleketlerini kapsadığı sonucu da çıkarılamaz. Yine, W. Barthold 1134 senesi seferi için kaynakta bulunan 70 bin silahlıyı da "ahâlî sayısına göre" ihtimâl dışı bulur³²¹.

Buna rağmen elimizde bulunan bir İslâm kaynağı, Gürhan'ın ordusuna ilişkin son derece önemli bilgiler vermektedir. Bu eser "Sencer-nâme" ya da "Rûznâme-i Senceriyye" adıyla günümüze ulaşmayan bir kaynağa dayanan Hasan-ı Yezdî'nin Camiü't-Tevârih'idir³²². Şimdiye kadar Kara-Hitaylar'la ilgili yerli ve yabancı hiçbir araştırmada kullanılmamış olan bu eser, Gürhan'ın ordusu hakkında en tafsilatlı bilgileri içeren kaynaktır.

Hasan-ı Yezdî, Kara-Hitay Ordusu'nu asıl ve yardımcı kuvvetler (vassallar) olmak üzere iki grup halinde vermiştir. Müellife göre asıl Kara-Hitay Ordusu şu komutanların emrindeydi:

— Sipâh-ı Tatar? (تار)³²³; onların eski liderleri deniliyordu. Kuvveti 15 bin (asker).

— Sipâh-ı Kara-Songur (قواسنتغر); kuvveti 15 bin (asker).

— Sipâh-ı Kenci? Taisi (کنجی طاسی); kuvveti 5 bin (asker).

317 *Irak ve Horasan*, s. 249; *Selçuknâme*, II, s. 51.

318 K. Wittfagel-S. Feng Chia, aynı mak., s. 639.

319 W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 274.

320 W. Barthold, aynı yer. krş. E. H. Parker, *aynı eser*, s. 271.

321 W. Barthold, aynı mad., s. 274-275.

322 bkz. Süleymaniye Ktb. Fatih, 4307, vr. 219a.

323 Baştan ikinci harfin noktası eksiktir.

- Sipâh-ı Ortun Tâisi (اوتون طاسی); kuvveti 5 bin (asker).
 — Sipâh-ı Avah Tâisi (اواغ طاسی); kuvveti 10 bin (asker).
 — Sipâh-ı Karmag (قرمغ); kuvveti 15 bin (asker).
 — Sipâh-ı Mug ve Özbek^{324?} (مغ و اوزک); kuvveti 2 bin (asker).
 — Sipâh-ı Tam? Tâisi (تم طاسی); kuvveti 3 bin (asker).
 — Sipâh-ı Dâd Bik (داد بیک); kuvveti 4 bin (asker).
 — Diğerleri 12 bin (asker).

* Toplam: 86 bin (asker).

Aynı müellif, bunlarla birlikte Gürhan'ın tâbiilerini de kuvvetleriyle birlikte zikreder;

- Heşem-i Semerkand (هشم سمرقند); 20 bin (asker).
 — Sipâh-ı Kaşgar (سپاه کاشغر); 30 bin (asker).
 — Mes'ud Ayân-ı Aynalıh^{325?} (عیان اینالیخ); 5 bin (asker).
 — Sipâh-ı Kara Tolağ? ve Togrıl Han-ı Özkend (قوره طبولاغ و طغرول خان اوزقند); 2 bin (asker).
 — Argû Sipâhsalar ve Kılıc³²⁶ İlig-başı ve Hashâcib Şöklü Oğul Sipahsalar? (ارغوسپهسالار و قلیح ایلیک باشی و شاهس شاهسب شکللی اعلی سپهسالار); 5 bin (asker);
 — Sipâh-ı Guz ve Tarik~Nakarik³²⁷ (غز و نکاریق); 3 bin (asker).

³²⁴ Metinde son kelimenin son harfi noktasızdır.

³²⁵ İkinci kelimenin ikinci harfi noktasızdır.

³²⁶ Üçüncü kelimenin son harfinin noktası eksiktir. Şayet yazılış doğru ise "Kalalı" şeklinde okunabilir.

³²⁷ Son kelime yukarıda Nekarik (نکاریق) şeklinde geçer.

— Mengü Bik-i Tarazegî^{328?} (منکوسک طرازگی); bin (asker).

* Toplam: 66 bin (asker)

* Genel Toplam: 152 bin (asker)

Hasan-ı Yezdî bu rakamları belli ve tanınmış simâlar için verir. O, birde rakam vermeden bunların dışında kalan Türkmenler'den bahseder ki, bunlar aç ve susuz bir halde çöl yoluyla gelmişlerdir³²⁹.

Yukarıdaki rakamların toplamından da görüleceği gibi Hasan-ı Yezdî Kara-Hitây Ordusu'nu 150 bin'in üzerinde göstermiştir. Onun her bir komutan için verdiği teferruat dikkate değerdir. Ancak ne yazık ki, onun verdiği bu değerli bilgileri başka bir kaynakla kontrol etme imkânına sahip değiliz.

Buna rağmen, burada en dikkat çekici husus, Hasan-ı Yezdî'nin bu tür bilgileri Kara-Hitaylar hakkında verirken, Selçuklu Ordusu hakkında sessiz kalmasıdır. Kanaatimize göre, bu durum Hasan-ı Yezdî'nin ana kaynağı olan Sencer-nâmeden kaynaklanıyor olmalıdır. Yine Kara-Hitay ordusunda zikredilen komutanların önemli bir kısmında görülen "Kara-Songur, Özbek, Bik (~Bey) gibi Türkçe isim ve ünvanların çokluğu da gayet ilgi çekicidir. Esasen Türkçe ünvanları okumadaki kifayetsizlik ve bazı orjinal kelimelerin aktarma ve nakiller esnâsında tahrif olabileceği ihtimali bu yüzdeyi daha da artıracak gibidir.

Yine kaynağın verdiği bilgilerde dikkate değer bir başka husus, Kara-Hitaylar'a tâbi islamî hanedanların ordudaki oranıdır. Şayet kaynağa inanmak gerekirse 86 bin kişilik asıl Kara-Hitây ordusunun yanında 66 bin kişilik bir tâbiler kitlesi vardı ki, bunların başında da 30 bin kişi ile Kaşgar askerleri geliyordu.

Aynı şekilde bu bilgiler, W. Barthold'un Kara-Hitay ordusu hakkında yukarıda değindiğimiz mütalaasının da ne kadar da hatalı olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçi bazı araştırmacılar³³⁰, Kara-Hitây Ordusu'nu Selçuklu Ordusuna yakın bir şekilde 100 bin üzerinde değerlendirmişse de, Hasan-ı Yezdî'nin verdiği bu rakamlardan sonra, bu yönde elimize daha sağlam deliller geçmiştir.

328 İkinci kelimenin noktaları yoktur. Son kelimeyi şayet terazegî okumak icab ederse farsça hırsız manasına gelir. Ancak bu kelimeyi Tarazlı manasında Tarazegî şeklinde de okumak mümkündür. Yine ilk kelimenin noktası eksiktir.

329 *Camü't-Tevârih*, vr. 219b.

330 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 327; H. Salman, *Karlıklar*, s. 76.

İslâm kaynaklarından, Cüzcanî, Katavan Savaşı öncesinde üç Kara-Hitay komutanının ismini kaydeder; Tâyangu-ı Tarâz, Sunkem ve İma (~Ayma)³³¹. Anlaşıldığına göre, bunlardan Tâyangu Kara-Hitaylar'da üst dereceli komutanlara verilen eski bir Türk ünvanıdır³³². Aynı ünvana biz daha sonraki devirlerde de rastlamaktayız³³³. Ancak burada bizim için önemli olan nokta bu isimlerin Hasan-ı Yezdî'de bulunmamasıdır.

Bu arada Katavan Savaşı'na katılan Kara-Hitay hükümdarının ismi pek çok İslâm kaynağında farklı biçimlerde verilmiştir. Meselâ Beyhakî ve Ravendî'de İlhan (**الخان**)³³⁴, Reşidüddin ve Cüzcanî'de³³⁵ de Athan (**اثنان**) şeklinde kaydedilmiştir. Hatta buradan hareketle M. İkbâl savaşa katılan şahsın Gürhan'ın kendisi olmayıp, onun bir komutanı olduğunu iddia etmiştir³³⁶. Ancak savaşla ilgili İslâm ve Çin bayraklarının büyük çoğunluğu bu iddianın karşısındadır. Kanaatimizce yukarıdaki isimler Gürhan'dan bozulmuş olmalıdır.

İslâm kaynakları Karluklar'ın bu sıralarda Kara-Hitay ordusuna katılmalarıyla ilgili bilgiler verirler. Karluklar'ın Gürhan'a ne zaman katıldıkları malûm değildir. Ancak kaynakların verdiği malûmat, bu katılmanın hayli kalabalık bir kuvvetle olduğu yönündedir. Müelliflerin bu yönde verdiği rakamlar 30 ilâ, 50 bin süvari arasındadır³³⁷. Kaynaklar Karluklar'ın Sencer'den ayrı bir yoldan Gürhan'a iltihak ettiğini bildirirler³³⁸. Biz bu yolun hangi güzergâh olduğunu bilemiyoruz. Muhtemelen bu Karluklar, yukarıda Hasan-ı Yezdî'den naklen zikrettiğimiz, çöl yoluyla yiyeceksiz ve susuz olarak Gürhan'a ulaşan "Türkmen" kuvvetleriyle aynı olmalıdırlar.

Yine kaynaklarda Gürhan'a katılan Karluklar'ın Sencer'in Ordusu hakkında istihbarat bilgileri verdikleri yolunda yorumlar vardır. Gerçektende Karluklar'ın

331 Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 261; Raverty terc. s. 154. Raverty bu isimleri Taniko, Sunkam ve İ-mâ şeklinde okumuştur. Cüzcanî bu komutanları Gürhan'ın batıya gelişi (1128?) sonrasında zikreder. Aynı isimlere biz Katavan Savaşı'nda rastlayamamaktayız.

332 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 343.

333 Avfî, *Lubab*, II, s. 1944, 196; C. E. Bosworth, *The Political*, s. 193.

334 *Rahatü's-Sudûr*, neşr., s. 172; t. terc., s. 168-170; Ebu'l-Hasan el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, neşr. S. K. Hüseyinî, Haydarabad 1968, s. 200.

335 *Camiü't-Tevârih*, s. 87. Reşidüddin'in bu hatası onu mehz edinen Hafız-ı Ebrû'da düzeltilmiştir. bkz. *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b.

336 *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr., s. 260-261.

337 Ravendî bu konuda 30 bin rakamını verirken (*Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc., 168), Şebankerâf'de 30-40 bin (*Mecmu'ü'l-Ensab*, vr. 197a), Reşidüddin ve Hafız-ı Ebrû'da ise 50 bindir (bkz. *Camiü't-Tevârih*, s. 85; *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b).

338 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc. s. 168. Bu Karluklar, daha sonraki devirlerde de Buhara civarında yaşadığını bildiğimiz Karluklar olmalıdır. Coğrafi deliller de bunu göstermektedir.

Selçuklu Ordusu'yla Sencer'in Maverâünnehr'e girişinden beri temasta buldukları ve Selçuklular'a bir kaç kez elçi gönderdikleri göz önünde bulundurulursa, bu istihbaratın değeri daha iyi anlaşılır.

Esasen Karluklar'ın her halûkârda Selçuklular için bir sorun olduğu ortadadır. Anlaşıldığına göre, Gürhan'ın ordusuna hafif süvarî birlikleri olarak gerçekleşen bu katılım, onların Sencer'in Maverâünnehr seferine çıkışından beri Kara-Hitaylar'a ikinci ilticalarıydı. Bunlardan ilkinin daha çok temsilcilerin liderliğinde Gürhan'dan yardım talebinde bulunduğu göz önünde tutulursa, ikinci ilticanın çok daha büyük boyutlarda olması gerektiği anlaşılır. Kaynaklarda açık malumat bulunmamakla beraber Karluklar ailelerini, çocuklarını ve ağırlıklarını da beraberlerinde götürmüş olmalıydılar³³⁹.

Bu savaşın Karluklar için bir kader mücadelesi olduğu ortadadır. Gerçekten de Maverâünnehr'de Karahanlılar'a ve onun Selçuklu metbu'una her defasında sorun olan bu kabilenin, Sultan tarafından kesin olarak cezalandırılmaya azmedildiği ortadadır. Bu durumda Karluklar için herşeylerini ortaya koyacakları bir mücadeleden başka yol kalmıyordu. Esasen Kara-Hitay Hükümdarı ve Selçuklu Sultanı'nın bu mücadele için uzun bir hazırlıkta bulunup, ellerindeki bütün imkânları kullanmaları da savaşın şiddet ve cereyanı hakkında bizi önceden haberdar ediyordu.

D) Savaşın Cereyanı

Her iki ordu Semerkand'ın yaklaşık 25-30 km. kuzey-doğusundaki Katavan Bozkırında karşılaştığı zaman tarih 5 Safer 336/9 Eylül 1141'i gösteriyordu³⁴⁰. Savaş tarihini zikreden dört kaynaktan üçü bu konuda aynı günü verirler; el-Hüseynî, Hasan-ı Yezdî ve Ahmed b. Mahmud'a göre savaş 5 Safer/9 Eylül Salı günü cerayan etmiştir. Gaffarî'de ise tarih aynı olmakla birlikte gün perşembe'dir. Bunlardan ilk üç kaynağın kronoloji itibariyle doğru bilgi verdiği görülür³⁴¹.

³³⁹ Göçebe kabileler arasında bu tür bir davranışa Gazneliler karşısında Selçuklular (1040) ve Selçuklular'a karşı da Oğuzlar'da (1153) rastlamaktayız.

³⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84; Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 219b; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51. Bu tarih O. Turan (bkz. *Selçuklular Tarihi*, s. 176), J. Marquart (*Über das Volkstums*, s. 165) ve B. Spuler ("Doğuda Hilafetin Çöküşü", s. 165) tarafından yanlışlıkla 10 Eylül olarak verilmiştir.

³⁴¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51; Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 220a, el-Hüseynî, *Ahbâr*, 66; krş. Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; Kronolojiye göre 5 Safer Salı gününe gelmektedir. Bkz. F. R. Unat, *İlcrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu*, Ankara 1974, s. 36.

Hasan-ı Yezdî'nin verdiği bilgilere göre, Selçuklu Ordusundan ileri çıkarılan öncüler, Kara-Hitaylar'ın belirli bir yerde mevzilendiği haberini getirince, asıl ordu da o tarafa yöneldi³⁴².

Sultan Sencer, Gürhan'ın savaşı kabullendiği yere ulaştığı zaman ordusunu üç kısım halinde tanzim etmişti; Sağ kanatta Emir Kamâc, sol kanatta Sistan hakimi Ebu'l-Fazl Nasr bulunurken merkezde bizzat kendisi yerliyordu³⁴³. Esasen strateji açısından Sencer'in bu dizilişi diğer savaşlarına nazaran herhangi bir orijinallik taşımıyordu. Sultan Sencer, Save (1119), Dinever (1132) ve Oğuz İsyânı (1153) gibi büyük muharebelerde de ordusunu hep aynı üçlü sistem içerisinde tanzim etmişti³⁴⁴. Oysa bu savaşta karşısında ağırlık noktası hafif süvari birliklerine dayanan, göçebe bir bozkır hükümdarı bulunuyordu.

Gürhan'ın da ordusunu üç kısma ayırdığı anlaşılmakta. Kuvvetli komutanlarını sağ ve sol cenahlara yerleştirip tıpkı Sencer gibi kendisi de merkezde yer almıştı³⁴⁵. Ancak, savaşı ordusunun yapısına en uygun arazide kabullendirmekle, daha başlangıçta rakibine karşı bir stratejik üstünlük kazandığı ortadadır. Esasen kaynakların savaşın cereyanı hakkında verdikleri malûmattan, Selçuklu Ordusu'nun muharebenin sonuna kadar bu strateji hatasını giderme çabasında oldukları anlaşılmaktadır³⁴⁶.

Savaşın cereyan şekli hakkında en teferruatlı malûmatı veren iki önemli kaynak, çok ilginçtir ki, -iki XV. yüzyıl müellifi- Hasan-ı Yezdî ve Ahmed b. Mahmud'tur.

Hasan-ı Yezdî'nin verdiği bilgilere göre, merkezde Sultan Sencer ve sancağı yer alırken, Melik Süleyman³⁴⁷, komutanlar ve devlet erkânı ordunun muayyen yerlerine dağılmışlardı. Emir Ebû Yusuf ise maiyeti ile birlikte sancağın önünde idi. Selçuklu Ordusu'ndaki savaşçılar öne ve sola doğru ilerliyor, öne gidip gelerek

³⁴² Hasan-ı Yezdî, *Camiü'l-Tevârih*, 219b.

³⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 216a. Kamac, 526/1132 Dinever savaşında da Sencer'in sağ kanadına kumanda etmişti. Bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 193.

³⁴⁴ Save ve Dinever için bkz. *Tarih-i Taberistan*, II, s. 39, 54, 72; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 193-194. Oğuz isyanında Selçuklu Ordusu'nun durumu yine M. A. Köymen tarafından incelenmiştir. Bkz. "Oğuz İsyânı", s. 172.

³⁴⁵ K. Wittfogel-S. Feng Chia, aynı mak., s. 639.

³⁴⁶ bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51-52.

³⁴⁷ Bu şahıs Sencer'in yeğeni ve eski Harezm valisi Süleymanşah'tır ki, başka hiç bir kaynak onun Sultan'ın bu seferine iştirak ettiğini zikretmez.

savaş meydanını görüyorlardı³⁴⁸. Bir yandan da subaylar (nakibân) askerleri düzenliyorlardı.

Bu sırada Selçuklu Ordusu'nda büyük bir heyecanın yaşandığı, koşuşturmadan anlaşılmaktadır. Ahmed b. Mahmud'a göre bu durum orduların birbirine karşı duyduğu korkudan kaynaklanıyordu³⁴⁹.

Bu sırada Kara-Hitay askerleri de hareket halindeydiler. Kara-Hitay süvarilerinden bir grup tepeye doğru yönelmiş ve burasına hakim olmuştu³⁵⁰. Anlaşıldığına göre, burası Semanî'nin eserinde ziyaret ettiğini söylediği tepe ile aynı yer olmalıdır³⁵¹. Bu harekâtın Kara-Hitay Ordusu'na stratejik bir üstünlük kazandırdığı ortadadır. Kaynağın ifadesine göre Gürhan'ın karargâhı da burada kurulmuştu. Yine bu sırada sağ ve sol diye iki kısma ayrıldıktan sonra saflar oluşturulmuş ve bunların arası açılmıştı. Meydanın sağ ve sol köşeleri iki bin güzide savaşçı tarafından tutulmuştu.

Kaynaklar savaştan bir gün önce (4 Safer/8 Eylül, Pazartesi) çadırların kurulduğunu ve bütün hazırlıkların tamamlandığını kaydederler. Selçuknâme'deki bilgilere göre, gece iki taraftanda kimsenin gözüne uyku girmemiş, huzur ve rahat bulamamışlardı³⁵².

Ertesi gün (5 Safer/9 Eylül, Salı), Selçuklu Ordusu sabah namazını hep birlikte edâ etmiş ve duada bulunulmuştu³⁵³. Bu durum, Selçuklu Ordusu'nda maneviyatı artırıcı bir tesir bırakmış olmalıdır.

Çin kaynağı Liao-shi'ye göre, Kara-Hitay Hükümdarı düşmanına çok yaklaştığı bir sırada ordusuna şu hitabı yapmıştı; "Biz (bundan) önce sayısız ordu gördük. Yetenekli bir kumandan muzafferdir. Şayet geriden saldırılırsa zaferi kazanacağımıza hiç şüphe yoktur"³⁵⁴. Bu hitabın da aynı şekilde moral yükseltici olduğu kesindir.

Buna rağmen iki taraf askerleri arasındaki korku ve çekingenliğin devam ettiği anlaşılmaktadır. Selçuknâme'nin kaydına göre, savaş evvelâ seçkin askerlerin birer

348 *Camiü't-Tevârih*, vr. 220a.

349 *Selçuknâme*, II, s. 51.

350 Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 220a.

351 Semanî, *el-Ensâb*, X, s. 196-197.

352 II, s. 50.

353 *Camiü't-Tevârih*, vr. 220b.

354 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215.

ikişer vuruşmalarından(mübâreze)sonra iki taraf askerlerinin korkuyu bırakmalarıyla başlamıştı³⁵⁵. Savaşı'n başlamasıyla birlikte Selçuklu Ordusu'ndan ilk harekete geçen Sistan Meliki Ebu'l-Fazl ve Emir Kamac oldu. Her iki komutanın Selçuklu Ordusu'nun sağ ve sol kanatlarını teşkil ettiği gözönünde bulundurulursa, muhtemelen Sencer'in Gürhan'ı evvelâ yanlardan vurmaya düşünmüş olduğu görülür. Buna karşın Liao-shi, Gürhan'ın prenslerden Siao La-a- bu ve Ye-lüe Mu-sie'yi iki bin beş yüz adamla sol cenaha, yine prenslerden Siao Wa-li-la, Ye-lüe Sung-shan ve diğerlerini de iki bin beş yüz adamın önünde düşmanın sağ cenahına saldırmalarını emrettiğini ve bu öncü taarruzundan sonra kendisinin ordunun ana gövdesi ile birlikte düşmanın merkezine hücum ettiğini kaydeder³⁵⁶. Kaynaktaki isimleri islâm müellifleriyle karşılaştırılması neticesizdir. Ancak savaşın çok şiddetli başlamış olduğu hem doğu, hem de batı kaynaklarındaki ortak fikirdir³⁵⁷.

Savaşı'n başlamasıyla birlikte Selçuklu Ordusu'nda bulunan filler de harekete geçmişti. Esasen bu savaş için Selçuklu Ordusunda fillerin kullanıldığını kaydeden yegâne kaynak Hasan-ı Yezdî'dir. Müellife göre, Sistan Emiri Ebu'l-Fazl Nasr'ın sağında ve Emir Ebu Yusuf'un³⁵⁸ solunda üzerine askerler yerleştirilmiş olan filler büyük bir gürültü ile harekete geçmişti³⁵⁹. Yine bir kaç saati bulmadan her tarafın kanlara bulandığı ve Ebu'l-Fazl'ın büyük bir mücadele örneği gösterdiği kaynaktaki zikredilmiştir³⁶⁰.

Hasan-ı Yezdî savaşın başlamasından bir süre sonra Sencer'in de merkez kuvvetleriyle birlikte savaşa girdiğini belirtmektedir³⁶¹. Müellif özellikle Mazenderân hakimi Rüstem³⁶², Yeminü'd-devle Sungur (el-) Gaznevî³⁶³, Emir Kamac³⁶⁴,

³⁵⁵ *Selçuknâme*, aynı yer.

³⁵⁶ Liao-Shi'nin tercümesi için bkz. E. Bretschneider, *Medieval*, s. 211-223. Bu kaynaktaki Katavan savaşı için verilen bilgilerin yer yer çok tutarsız olduğu, rakibin Harezmsah (Hu-rh-shan) gösterilmiş olmasından da anlaşılmaktadır (bkz. s. 215 n. 554).

³⁵⁷ bkz. *Camiü't-Tevârih*, vr. 220b; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 50-51; krş. E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215 vd.

³⁵⁸ Metinde "Ebâ Yusuf" olarak geçen ve büyük kahramanlıklarından bahsedilen bu şahsın, kaynaklarda Gür meselesi esnasında Emir Kamac tarafından Ebu'l-Fazl'a gönderildiği kaydedilen (bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 357 n. 1), tecrübeli devlet adamı Emir Nasreddin Yusuf ile aynı kişi olması muhtemeldir.

³⁵⁹ bkz. *Camiü't-Tevârih*, vr. 220b.

³⁶⁰ Aynı yer;

³⁶¹ *Camiü't-Tevârih*, vr. 221a.

³⁶² *Camiü't-Tevârih*, vr. 221a-221b. İsmi üç kez kahramanlıkla "pehlivan" olarak zikredilmiştir.

³⁶³ Bu komutan el-Hüseynî'de esir edildiği kaydedilen (*Ahbâr*, s. 66). Sungur el-Azizî ile aynı emir olmalıdır. Ancak *Camiü't-Tevârih*'te Azizî değil Gaznevî (غازنوی) şeklinde kaydedilmiştir (bkz. vr. 221b). Aynı şahsın ismi savaş sonrası Gürhan'a gönderilen elçilikte de geçmektedir (bkz. M. A. Köymen, *Münşeat Mecmuaları*, s. 567).

³⁶⁴ *Camiü't-Tevârih*, vr. 221b.

Tamgaç Han³⁶⁵, Emir Erkuş³⁶⁶ ve Alaüddin Cemâh'in büyük bir gayretle mücâdele ettiğini zikreder.

Bu istekli mücâdeleye rağmen savaşın başlarından itibaren şiddetli bir taarruza maruz kalan Selçuklu Ordusu'nun sağ ve sol cenahı bozulma belirtileri göstermişti. Kara-Hitay Ordusu'nun Selçuklular'ın sağ ve sol kanatlarını püskürtmesi, Sultan için kuşatılma tehlikesini de beraberinde getirmiştir³⁶⁷. Savaş'ın devam eden bölümünde, Sencer tüm gayret ve maharetini bu kuşatmadan kurtulma ve savaşı kendi lehine çevirme yönünde vermiştir. Özellikle merkezî kuvvetlerin bir çembere düşmemesi için, merkezin geriye çekilmesi tüm savaş stratejisini alt-üst etmişti. Kaynaklar savaş meydanına çok yakın olan Dergâm Nehri'nin kuşatmadan kurtulmak isteyen Selçuklu Ordusu'nun cesetleriyle dolduğunu bildirirler³⁶⁸.

Buna rağmen Sultan'ın ve askerinin savaş gayreti muharebenin sonuna kadar sürmüştü. Bütün kaynaklar Sistan Meliki Ebu'l-Fazl Nasr'ın inanılmaz mücadelesinde müttetik³⁶⁹. Gürhan tarafında ise Karluklar çok çetin bir mücadele veriyorlardı. Bazı kaynaklarda Karluklar'ın Sencer Ordusu'ndan 10 bin kişiyi öldürdükleri zikredilmiştir³⁷⁰.

Kaynaklar, savaşın sonlarına doğru Selçuklu Ordusu'nun tamamıyla kuşatma altına alındığını ve bu durumun Sultan Sencer'i çaresiz bıraktığını kaydederler ve artık hezimetin kaçınılmaz olduğu, Sultan'ın da kurtuluş ümidinin kalmadığı bir anda, Ebu'l-Fazl'ın Sencer'in yanına gelerek ona savaş meydanını terketmesi için

365 Burada özellikle Tamgaç Han dikkat çekicidir. Zira, müellif eserde bu ismi ikinci kez zikretmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi, kaynaktaki Mahmud Han'ın yerine Tamgaç İbrahim Han'ın tayin edildiği kaydedildiğinden (bkz. vr. 219b), buradaki haberler aynı ifadeyi doğrulamaktadır. Yine savaşla ilgili hiç bir kaynaktaki Mahmud Han'ın Sultan Sencer'in ordusunda yer aldığına dair bilgi bulunmaması da ilginçtir. Bu açıdan Sultan Sencer'in 535/1141 seferi esnasında Semerkand Karahanlı Hükümdarı Mahmud Han'ı azlettiği ve yerine Tamgaç İbrahim Han'ı geçirdiğine dair habere de kesin gözüyle bakabiliriz. Bu durum şimdiye değin yapılan bütün kronolojik tesbitleri -kısa bir farkla da olsa- değiştirecek ve Tamgaç Han İbrahim'in hükümdarlığının başlangıcını 535/1141'e (üç ay önce) alacaktır. Aynı şekilde Mahmud Han'ın hükümdarlığı da 535/1141 ile sınırlı kalacaktır. Bu durumun doğurduğu diğer ilginç gelişmelere ileride değineceğiz.

366 bkz. *Camii't-Tevârih*, vr. 221b. Metinde Emir Erguş olarak gösterilen kişi, Melik Sencer'in Kadir Han'la mücadelesi esnasında Han'ı esir eden müfrezenin kumandanı "İsfelsalar Arguş" olabilir (bkz. *Ahbâr*, s. 63).

367 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84.

368 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 216a-216b; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51-52; V. V. Barthold bu nehrin 10 bin ölü ve yaralıya mezar olduğunu belirtir, (bkz. *Türkistan*, s. 407).

369 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84; Şebankarefî, *Mecmû'ü'l-Ensâb*, vr. 197b.

370 Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215b.

telkinde bulunduğunu bildirirler. Buna göre o, çadırın altına geçip³⁷¹ bizzat savaşı üzerine almak suretiyle Sultan'a kuşatmayı yarıp kurtulma imkânı sağlamıştı³⁷².

Sultan Sencer hayatını kurtarmak için yanında bulunan seçme askerleriyle son bir mücadeleye girdiği zaman, artık Selçuklu Ordusu tamamen bazulmuştu. Sencer'in 300 kişilik hassa kuvvetiyle başladığı çıkış hareketi büyük bir mücadeleden sonra başarıyla neticelenmiştir. Kaynaklar da bu seçme kuvvetten geriye ancak 5-6 kişi kaldığı kayıtlıdır³⁷³.

Savaş bittiği zaman sonuç Selçuklular açısından tam bir felaketti. Sultan 20 yıl kadar önce yeğeniyle olan mücadelesi esnâsında yenik durumda iken kendisine yapılan kaçırılma teklifine verdiği "ya zafer ya ölüm; bozguna hayır" cevabını³⁷⁴ bu kez bir kenara bırakmış ve ordusunun son artıkları arasından kuşatmayı yarmıştı. Ahmed b. Mahmud, Sultan'ın kuşatmayı yarmak için girdiği mücadelede, savaş meydanının coğrafi yapısından dolayı Gürhan'ın önünden geçtiğini, bu durumda Gürhan'ın rakibine engel olmadığını yazar. Müellif adamlarının bu durumun sebebini sordukların da Gürhan'ın onlara; "Kaçan ile savaşmak caiz değildir. Çünkü canından bıkmıştır, ölünceye kadar savaşır. Öyle olunca fırsat bulup bize galip gelebilir" cevabını verdiğini belirtir³⁷⁵.

Çin kaynakları batı ordusunun tamamen bozulduğunu ve cesetlerin 10 km.'lik bir mesafeye yayıldığını ifade ederler³⁷⁶.

Bu durum İslâm kaynaklarına daha açık-seçik yansımıştır. Hepsinin de ortak noktası Katavan'ın bir felaket olduğu ve savaş meydanından ancak çok az insanın kurtulabildiğidir³⁷⁷.

³⁷¹ Bazı kaynaklarda çadırın altına bir gulâm geçirerek (bkz. *Selçuknâme*, II, s. 51).

³⁷² el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 249; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 86.

³⁷³ *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; Aynî, *Ikdu'l-Cümân*, IV, s. 213 a. Buna karşın bazı kaynaklarda bu sayı 10-15 kişi gösterilmiştir. Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85-86; Mîrhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 313; Hvandmir, *Habibü's-Siyer*, II, s. 509.

³⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmül*, X, s. 438.

³⁷⁵ *Selçuknâme*, II, s. 51-52.

³⁷⁶ bkz. E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215; K. Wittfogel, aynı mak., s. 639; J. Marquart, *Über das Volkstums*, s. 166.

³⁷⁷ Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; İbnü'l-Kalanîsî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 275; İbn Tengribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, V, s. 275; Muhammedu'l-Musevî, *Essahü't-Tevârih*, vr. 315a; Şebankarcî, *Mecmû'ü'l-Ensâb*, vr. 197a-197b; İbn Haldun, *el-Iber*, IV, s. 397; Müneccimbaşî, *Sahaifü'l-Ahbar*, II, s. 513.

E) Selçuklu Ordusunun Kayıpları

1) **Şehid edilenler:** Sencer Ordusu'nun kayıpları İslâm kaynaklarında ihtilâflı verilmiştir. Reşidüddin ve İbn Kesir gibi bazı kaynaklar Selçuklu Ordusu'nun kayıplarını 30 bin veya daha fazla gösterirlerken³⁷⁸, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esir ve Ebu'l-Farac gibi müellifler bu rakamı mübalağlı olarak 100 bin civarında göstermişlerdir³⁷⁹. Bu kayıplardan Ravendî ve Reşidüddin'e göre 2-4 bin'i³⁸⁰, İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esir'e göre de 10-11 bin'i emirler, tanınmış devlet adamları, mevki'î sahipleri ve tabii ki ilim ve din adamları (sahibü'l-imame) idi³⁸¹. Bazı İslâm kaynakları ise hiç rakam vermeden savaşta pek çok müslümanın öldüğünü belirtirler³⁸².

Kaynakların verdikleri rakamlar ne kadar mübalağalı olursa olsun, bunların temelinde gerçek payı bulunduğu ve Selçuklu Ordusu'nun bu meydanda katî bir mağlubiyete uğradığı bir gerçektir. Ancak, burada en çok dikkat çeken husus sivil kayıpların çokluğudur. Savaş öncesinde Selçuklu Sultanı'nın Gürhan'a dinî yönü ağır basan bir mektup yazdığını ve yine kurduğu orduda din adamlarına büyük ölçüde yer verdiğini yukarıda belirtmiştik. Bizce bu durum, Selçuklu Sultanı'nın giriştiği siyasî mücadeleye psikolojik destek arama gayretinden başka bir şey değildir. Bu durumda Sultan, kendisine ihânet eden Karluklar'a karşı cihâd kozunu kullanmış oluyordu. Ancak savaşın kaybedilmesi, Sultan'ın planının da geri tepmesiyle neticelenmiştir. Selçuklu Sultanı'nın ordudaki din adamlarının sayısını artırması, Katavan gibi kanlı bir savaşta bunların büyük bir çoğunluğunun telef olmasıyla neticelenmiştir. Esasen savaşın arka-planında kalan iki önemli kozun mücadelesinden Karluklar, cihâd ananesini mağlubiyete uğratmış ve bir daha mücadele edemez duruma getirmiştir. Şu halde, daha savaş sebebi noktasında önemli bir vasıta olan din adamlarının, bu mücedelede büyük çoğunlukla katledilmiş olmaları da, savaşın geri-planı itibarıyla kaçınılmaz bir gelişme idi. Şayet bu durumun tersi bir gelişme düşünülürse, aynı şeyin Karluklar için söz konusu olacağı bir gerçektir.

378 Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85; *Mecmuai't-Tevârih*, vr. 81a; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Kahire 1936, XII, s. 218.

379 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 97; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 37b; *el-Kâmil*, XI, s. 80; rakam el-Caferî'de 50 bindir. bkz. *Tarih-i Yezd*, s. 21.

380 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 172; t. terc., s. 168; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85; *Mecmuai't-Tevârih*, vr. 81a.

381 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 87.

382 Mesclâ; Kalanisî, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 275; İbn Verdî, *Tarih*, II, s. 44; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, V, s. 24.

Buna rağmen kaynaklarda savaşta şehid edilen kimselerle ilgili verilen isimlerde din ve ilim adamlarının isimlerinin az oluşu çok ilginçtir. Kaynaklarda bu konuda verilen isimler daha çok emir ve devlet adamlarına aittir.

İki farklı kaynak bu savaşta şehid edilen Selçuklu komutanlarını zikrederler: "Emir Aylak (ايلق ~Ayluk~)³⁸³, Emir Kureyş b. Zengi, Emir Ömer b. Üner, Emir Barankuş el-Karî³⁸⁴ ve Emir Mahmud el-Kaşanî³⁸⁵.

Bu isimlerden bazıları, Selçuklu tarihi için hiçte yabancı değildir. Ömer b. Üner'i daha önce Gazne seferinde Selçuklu Ordusu'nun öncü kuvvetleri arasında zikretmiştik³⁸⁶. Emir Barankuş el-Karî'nin ismi ise 529/1135 tarihinde Sultan Sencer'in Halife el-Müsterşid'e gönderdiği elçilik heyetinin başında geçer³⁸⁷.

Savaşta şehid edilen Selçuklu ümerâsıyla ilgili bir başka isim de el-Caferî'nin Tarih-i Yezd'in de geçer. Müellif Ali b. Alaüddevle Ebu Mansur Faramurz'u bu savaşta öldürülmüş olarak göstermiştir³⁸⁸. Müellif aynı zamanda onun Sultan Şencer'in kızkardeşiyle evli olduğunu da zikreder³⁸⁹. C. E. Bosworth haklı olarak bu isme itiraz eder; "başka hiç bir kaynak Kâkûye melikinin oradaki mevcudiyetini ifade etmediği gibi, gerçekte melikin ismiyle ilgili de bir takım meseleler vardır"³⁹⁰. Araştırmacı bu ismin "kesinlikle" Ali b. Faramurz değil, "muhtemelen" Garşasp b. Ali olması gerektiğini bildirir³⁹¹. Gerçekten de Mücmelü't-Tevârih'in meçhûl müellifi, Ali b. Faramurz'un Tutuş'un Berkiyaruk'la olan savaşında öldüğünü kaydeder³⁹². Bu arada Bosworth'un da gözüne çarpmayan çok ilginç bir kayıt Gaffarî'de bulunur. Müellif, Katavan'da şehid olan Kâkûye melikinin ismini Emir Alaüddevle Faramurz b. Ali olarak verir³⁹³. Yine kaynağa göre, Alaüddevle tüm

383 Bu isim Selçuknâme'de "Ablâk" şeklindedir (bkz. II, s. 51).

384 el-Hüseynî bu ismi "Yarankuş el-Karî" olarak verir (*Ahbâr*, s. 66). Daha bkz. A. İkbâl, *Vezaret der Ahd-i Selatin-i bozorg-i Selçukî*, Tahran 1338 (1959), s. 317 n. 1.

385 el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 51. Mahmud el-Kaşanî kaynaklarda büyük hacib olarak geçtiği gibi, bir olaydan sonra Nişabur'un idaresi de ona verilmişti (bkz. *Ahbâr*, s. 88).

386 bkz. yukarıda, giriş s. 8.

387 Barankuş, bu isminin yanısıra "Kuran Han" lâkabıyla da zikredilmiştir. Bkz. Hasan-ı Yezdî, *Camîlû't-Tevârih*, vr. 219a; el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 164; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 279; Bu şahıs acaba Efdalüddin Ebu Hamid'in eserinde Sencer'in yüksek nüfuzlu komutanlarından biri olarak zikredilen Emir Karakuş (قراغوشی) ile aynı şahıs mıdır? (bkz. *Bedayî'ü-Zemân fî Vekâyi-i Kirmân*, neşr. M. Beyanî, Tahran 1326, s. 46, 48.

388 el-Caferî, *Tarih-i Yezd*, neşr. İ. Afşar, Tahran 1338 (1960), s. 22.

389 Aynı eser, s. 21.

390 C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kukuyids of Jibal and Yezd, *İRAN XIII*, London 1970, s. 88-91.

391 C. E. Bosworth, aynı mak., s. 91.

392 *Mücmelü't-Tevârih*, s. 409; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 82.

393 *Cihân Ârâ*, s. 82.

sefer boyunca Selçuklu Sultanının yanında bulunmuştur. Bununla beraber bazı kaynaklarda melikin anne tarafından Selçuklu Hanedanı'na akraba olduğu³⁹⁴ ve kendisinin de bizzat Sencer'in kızı ile evli olduğu haberi yer alır³⁹⁵. Esasen hanedanın son üyesi olarak bilinen Garşasp b. Faramurz'un Sultan Sencer'in kız kardeşiyle evli olduğu bilindiğinden, bu evliliği ailenin diğer bir üyesi sıfatıyla Katavan Seferi'ne iştirak eden Faramurz b. Ali için bahis mevzu yapması da mümkündür³⁹⁶.

Bu durumda Sultan'ın yanında bulunan Kâkûye meliki ya C. E. Bosworth'un belirtmiş olduğu gibi bu hanedanın bilinen son üyesi olan Garşasp b. Ali³⁹⁷, ya da Gaffarî'de zikredilen Emir Alaüddevele Faramurz b. Ali'dir³⁹⁸. Şayet bu son ihtimalî doğru kabul edersek, bu şahsın tam künyesinin Faramurz b. Ali b. Faramurz olması da icab eder ki, Bosworth'un Kâkûye Hanedanı üzerine yaptığı çalışma ve hazırladığı kronolojiye bu şahsı da eklemek gerekecektir.

Gerçek sonuç ne olursa olsun, asıl olan nokta Katavan Savaşı'na Sultan'ın akrabası (belkide enişte veya damadı) olan bir Kâkûye melikinın katılmış olduğu ve bu savaş neticesinde öldüğüdür. Kâkûye Hanedanı'nın Selçuklular'ın tâbiyeti altında Yezd ve etrafına hakim olduğu bilindiğine göre³⁹⁹, savaşa şahsen mi, yoksa tâbî olarak Kâkûye kuvvetleriyle mi katıldığı sorusu ortaya çıkar. Eldeki mevcut kaynaklara göre bu soruya cevap vermek şimdilik imkânsızdır. Ancak Kâkûye hakimlerinin, bu tür mücadeleler de kuvvetleriyle önemli roller oynadığı düşünülürse, bu savaşta da Yezd bölgesi kuvvetlerinin Sencer'in ordusunda bulunma ihtimalinin arttığı görülür.

Yine el-Beyhakî'nin verdiği bilgilerden Şehabeddin Muhammed b. Mesud adlı bir Emir ile Fakih Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed Buharî'nin, el-Hüseynî'den ise din adamı Şerefü'z-Zaman el-İlâkî~Aylakî'nin şehid edildiklerini öğrenmekteyiz⁴⁰⁰.

³⁹⁴ el-Caferî, *Tarih-i Yezd*, s. 19, 21; *Cihân Ârâ*, s. 82.

³⁹⁵ el-Caferî, *Tarih-i Yezd*, s. 21. Burada damad olarak gösterilmiştir.

³⁹⁶ Evlilikle ilgili bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 437-438; krş. C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 123-124.

³⁹⁷ C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran", s. 91; Aynı müellif, *İslâm Devletleri Tarihi*", s. 123-124.

³⁹⁸ *Cihân Ârâ*, s. 82.

³⁹⁹ Kirman'ın kuzey-batısında hakimiyet süren bu hanedanın tarihi için bkz. C.E. Bosworth, *Dailamis Central Iran*, s. 88-91 vd.

⁴⁰⁰ Ebu'l-Hasan el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 200, 416; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66. Ebu'l-Hasan el-Beyhakî alim ve fakih olarak kaydettiği bu şahsın tam adını Şerefüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf olarak verir ve Kamac'ın oğlu tarafından Belh'e yerleştirildiğini belirtir. bkz. *Tarih-i Hukemai'l-İslâm*, Dimaşk 1365, s. 131.

2) **Esir düşenler:** Sultan savaş meydanını terketmek için harekete geçtiği zaman, Sistan Meliki Ebu'l-Fazl onun yerine geçmiş ve şiddetli çarpışmalarla iyi bir direniş örneği oluşturmuştu⁴⁰¹. Öyle ki, bir çok kaynak Kara-Hitay Ordusu'nun onun direncinden hayrete düştüğünü belirtmiştir⁴⁰².

Ebu'l-Fazl esir edilinceye kadar Sultan'ın çetresinin altında kalmıştı. Ele geçirilince derhal Gürhan'ın huzuruna götürüldü. el-Bundarfî'de, Gürhan'ın onun için; "Bunun gibi pehlivan ve atılgan kahramanlara riâyet ve ihsân etmek lâzımdır" dediği kaydedilmiştir⁴⁰³.

Esasen bu vakı'a Sistân Meliki'nin Selçuklu Ordusundaki ilk kahramanlığı değildi. Tam adıyla Emirü'l-Ecel Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr b. Halef, Saffarî'ler hanedanından idi ve Sistan'a hükmediyordu⁴⁰⁴. Sencer'in yeğeni Mahmud'la yaptığı Save Savaşı'ndan itibaren⁴⁰⁵, Gazne ve Karahanlı seferlerine kuvvetleriyle iştirak etmişti⁴⁰⁶. Onun bu sadakati daha sonraki yıllarda da devam etti⁴⁰⁷.

Kaynaklardan bir kısmı, Gürhan'ın Ebu'l-Fazl'a iyi muamele ettiğini ve bir sene sonra onu serbest bıraktığını zikrederler⁴⁰⁸. Ancak Cüzcanî'nin "Tabakat-ı Nâsırî'sinde bunun aksi iddia edilmiştir. Müellife göre, Katavan Savaşı'na Sistân askerleriyle birlikte, katılan Ebu'l-Fazl, esir edildikten sonra derhal zincire vurulmuş ve ayaklarına tomruk parçası bağlanmıştı⁴⁰⁹. Cüzcanî'de onun Kara-

401 Çok ilginçtir ki, Oğuzlarla 1153 tarihinde yapılan savaşta Selçuklu Ordusunun bozgun emareleri göstermesi üzerine Sultan'a kaçması teklifini götürme işi yine Ebu'l-Fazl'a düşmüştü. Ancak Sencer'in firar teklifine bu kez kulak asmaması onun esaretiyle neticelenmiştir. bkz. M. A. Köymen, "Oğuz istilası", s. 564.

402 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 174; t. terc. s. 170; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66.

403 bkz. *Irak ve Horasan*, s. 249; Burada Ebu'l-Fazl'ın Gürhan tarafından salıverildiği de kayıtlıysa da görüleceği gibi bu yanlıştır.

404 C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 130.

405 İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlâr*, s. 44.

406 Ebu'l-Fazl'ın bilhassa bu sefer esnasında yaptığı kahramanlıklar kaynaklara aynen yansımıştır. Billhassa el-Hüseynî onu; "dünyanın en büyük erlerinden biri" olarak gösterir. bkz. *Ahbâr*, s. 64; *Selçuknâme*, II, s. 47.

407 Ebu'l-Fazl Nasr'ın, Gûr seferine rahatsızlığı sebebiyle katılamadığı (bkz. M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 585 n. 2, 586 n. 1), ancak 1153 tarihindeki Oğuz seferinde Selçuklu Ordusu'ndaki yerini aldığı anlaşılıyor (bkz. M. A. Köymen, "Oğuz istilası", s. 564 vd.). Leningrad Münşeat Mecmuasında bulunan bir vesikadan, biz onun, Sencer'in ölümünden sonra Harezmsah Tekiş'in hakimiyetini tanıdığını ve bu hükümdar tarafından Sistân'a yeniden vali tayin edildiğini görüyoruz (bkz. von Rosen, *Les Manuscrits*, s. 150; M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 558 n. 3). Esasen Ârâis'te bulunan bazı yazışmalardan, Sencer'in Oğuzlar'ın elinde esir bulunduğu yıllarda, Harezmsah Atsız ile Ebu'l-Fazl arasında bazı ittifak teşebbüslerine de raslamaktayız (Reşidüddin Vatvat, *Ârâisü'l-Hevâtir*, Süleymaniye ktb. Fatih, nr. 246, vr. 21a-22a, 25b-26a).

408 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 174; t. terc. 170; el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 249; Reşidüddin, *Camü'l-Tevârih*, s. 87; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 215b.

409 Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, neşr., s. 27b; Raverty terc. s. 188-189.

Hitay'ların elinden kendi gayretleriyle kurtulduğuna dair haberler de vardır. Müellife göre; Han'ın kadınlarından birinin gözüne ilişen Ebu'l-Fazl, onun sevgisinden faydalanmış ve fırsatını bulunca da ülkesine kaçmıştır. Kaynakta bu firar esnâsında Ebu'l-Fazl'ın ayağına bağlanmış olan zincir ve tahta parçasını da beraberinde getirdiği kayıtlıdır ki, müellif bu parçaları Sistan'daki bir mescitte gözleriyle gördüğünü söyler⁴¹⁰. Onun Kara-Hitay'ların elinden kurtuluşuyla ilgili bir kayıt da Anonim "Tarih-i Sistan"da bulunur. Kaynağa göre, Katavan Savaşı'na katılan Ebu'l-Fazl'ın Sistan'a dönüşü 538/1143-44 tarihinde olmuştu⁴¹¹. Eserde bir bölgesel kaynaktan bekleneceğinin aksine, ne Ebu'l-Fazl'ın savaşta gösterdiği kahramanlıklara⁴¹² ne de onun esaretten kurtuluş şekline dair hiç bir rivâyet bulunmaz.

Sağ kanat kumandanı Emir Kamac'ın akibeti de Ebu'l-Fazl'dan farklı olmamıştı⁴¹³. Kendisi bir memlük iken, emirliğe ve Belh valiliğine kadar yükselmişti⁴¹⁴. Bundarî, Kamac'ın esirlikte kaldığı süre içerisinde işkenceye uğradığını ve her türlü zulmü çektiğini belirtir⁴¹⁵. Kaynaklardaki bilgiye göre Kamac bir yıllık bir esaretten sonra, Sultan tarafından 100 bin dinarlık bir fidye karşılığında kurtarılmıştı⁴¹⁶.

Savaşta Ebu'l-Fazl ve Emir Kamac gibi sağ ve sol kanat komutanlarının yanısıra, diğer bazı yüksek emirler de esir alınmıştı. el-Hüseynî'de Kamac ile birlikte esir düşen oğlu Emir Sungur el-Azizî'nin de adı geçerse de⁴¹⁷, Kamac'ın yalnız Ebu Bekr isimli bir oğlunun varlığını bildiğimiz için, bu ikisinin yani "Sungur el-Azizî" ve "Kamac'ın oğlu"nun ayrı şahıslar olması daha muhtemeldir. Hatta Emir Sungur el-Azizî'nin de Hasan-ı Yezdî'de kahramanlığından bahsedilen

410 Aynı yerler.

411 *Tarih-i Sistan*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1314, s. 391.

412 Bu konuda en teferruatlı malumat Hasan-ı Yezdî tarafından verilmiştir. bkz. *Camiü't-Tevârih*, vr. 219b-222b.

413 Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 249; Aynî, *Ikdu'l-Cümân*, IV, vr. 215b; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 550. Bu son kaynakta Kamac'ın Selçuklu Ordusu'nun başkomutanı olduğu zikredilmiştir.

414 A. K. S. Lambton, "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sencer İmparatorluğunun Yönetimi", (t. terc., N. Kaymaz, *Bulleten XXXVII/147*, Ankara 1973, s. 371-372. Atabetü'l-Ketebe'de kaydedilen bir fermanında (s. 75), onun "memlüklerden biri olmasına karşı, bir melik çabasına sahip bulunduğu ve bu, nedenle hükümdarlık ve imparatorlukta paydaş ve ortak olduğu" belirtilir. Yine Oğuz isyanı belirince de Oğuzlar üzerine şahnelik görevi Kamac'a verilmişti (bkz. M. A. Köymen, *Oğuz İsyanı*, s. 167). Onun ölümü de Oğuzlar'la yaptığı bir savaşta olmuştu (bkz. aynı mak., s. 169).

415 Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 249.

416 el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66; Bundarî, aynı yer; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 52.

417 *Ahbâr*, s. 66; M. A. Köymen bu Azizî'yi Kamac'ın oğlundan ayırmıştır (bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 332).

"Emir Sungur el-Gaznevî"den bozulmuş olması mümkündür⁴¹⁸. Birçok kaynak, Sultan'ın Kamac'ı fidye karşılığında kurtarması esnâsında oğlunun da serbest bırakıldığını kaydeder. Yine Hasan-ı Yezdî'de Emir Müeyyed adıyla kahramanlığından bahsedilen komutanın⁴¹⁹, Ebu Bekr'in oğlu ve Kamac'ın torunu olan ve Oğuzlar meselesinde mühim bir rol oynayan Emir Müeyyed⁴²⁰ ile aynı şahıs olma ihtimali vardır. Şayet böyle bir durumu kabul edecek olursak, Emir Kamac'ın savaşa oğlu ve torunuyla birlikte iştirak ettiği sonucu ortaya çıkar.

Bazı kaynaklarda "Buhara Sadrı" olarak tanıdığımız Ömer b. Abdülaziz b. Mâzâ el-Hanefî'nin de bu savaşta esir düştüğü iddia edilmiştir ki⁴²¹, bu durum ileride ayrıntılarıyla tartışılacaktır.

Katavan Savaşı'nda Kara-Hitay Ordusu tarafından esir edilen en önemli kişi hiç şüphesiz Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun idi.

İslâm kaynaklarının ekserisi isim vererek⁴²² ya da isim vermeden Sultan'ın eşinin savaşta esir düştüğünü kaydeder⁴²³. Selçuklu Sultanları'nın çıktıkları seferlere eşlerini de beraberlerinde götürmelerinin umumî bir gelenek olup olmadığını bilemiyorsak da, Terken Hatun'un daha önce Sultan Sencer'in 524/1130 Maverâünnehr seferine iştirak ettiği kaynaklarda zikredilmiştir⁴²⁴.

Anlaşıldığına göre, Selçuklu esirleri evvelâ Firdevs'e⁴²⁵, daha sonra da Kara-Hitay başkenti Balasagun'a götürülmüşlerdi. Ravendî ve Hvandmir'de Gürhan'ın

418 bkz. yukarıda not. 363.

419 Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 220a.

420 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 411.

421 Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, s. 213b; Reşidüddin (*Camiü't-Tevârih*, s. 86) ve Hafız-ı Ebrû (*Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b) bu olayı yanlış isim vermekle birlikte doğrularlar. krş. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66.

422 M. A. Köymen Terken Hatun'un adının sadece el-Hüseynî'de (*Ahbâr*, s. 66) bulunduğunu kaybederse de, bu isim Ravendî (*Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 174, t. terc. s. 170), Cüzcanî (*Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 262; Raverty terc. s. 155), Muhammedü'l-Musevî (*Essahî't-Tevârih*, vr. 315a), Hafız-ı Ebrû (*Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b); İbn Tengribirdi (*en-Nücümü'z-Zahire*, V, s. 169) ve Hvandmir (*Habibü's-Siyer*, II, s. 509) gibi müelliflerce zikredilmiştir.

423 Reşidüddin (*Camiü't-Tevârih*, s. 86), el-Bundarfî (*Irak ve Horasan Selçukluları*, s. 249), Ebu'l-Farac (*Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376), İbnü'l-Verdî (*Tarih*, II, s. 44), el-Caferî (*Tarih-i Yezd*, s. 21) ve Aynî (*İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 213b) gibi müellifler Terken Hatun'u sadece "Sultan'ın eşi" olarak zikrederken, İbn Haldun (*el-Iber*, IV, s. 397) onun Arslan Han'ın kızı olduğunu da belirtmiştir.

424 el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 64.

425 el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 249.

esirlere iyi davrandığı hatta onlara kendi meclisinde yer verdiği kayıtlıysa da⁴²⁶, bu haberler diğer kaynakların verdiği malumatlarla çelişir⁴²⁷.

Terken Hatun'un esirlikten kurtarılması ancak Selçuklular'la Kara-Hitaylar arasında yapılan sulhtan sonra olmuştur⁴²⁸. Anlaşıldığına göre, bir yıl kadar bir süre⁴²⁹ esaret hayatı yaşayan Terken Hatun, 500 bin altın fidye karşılığında serbest bırakılmıştı⁴³⁰. Kronolojiye bakmak icab ederse, bu olay Gürhan'ın ömrünün son aylarına raslamış olmalıdır. Cüzcanî bu esaretin devrin şairlerinden Kûşekkî tarafından bir çok kez hicv edildiğini belirtir⁴³¹.

Bunlardan başka, bazı kaynaklarda savaşta Selçuklu tarafından 4 bin kadının esir düştüğü kaydedilmiştir⁴³². Özellikle Sultan Sencer için verilen, "kızının kızı"⁴³³, "çocukları ve annesi"nin⁴³⁴ esir düştüğüne dair bilgileri ihtiyatla karşılamak icâb eder. Ancak burada asıl dikkat çekici şey, öldürülenlerde olduğu gibi, esir edilenler arasında da sivillerin büyük bir yekûn teşkil etmiş olmasıdır.

426 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 174; t. terc. s. 170.

427 el-Bundarfî, aynı yer; Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 276; Raverty terc., s. 188-189.

428 Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 262; Raverty terc., s. 155.

429 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 174; t. terc. s. 170; Reşidüddin (*Camîü't-Tevârih*, s. 86) ve Hafız-ı Ebrû (*Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b)'da bu tarih iki yıldır.

430 el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66; el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 249; Reşidüddin'de rakam yanlışlıkla 50 bin'dir. (bkz. *Camîü't-Tevârih*, s. 86).

431 *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 262 vd; Raverty terc. s. 156.

432 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; Aynî, *Ikdu'l-Cümân*, IV, s. 213b.

433 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376.

434 İbn Tengribirdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, V, s. 169.

II) KATAVAN SONRASI UMUMİ VAZİYET

A) Sultan Sencer'in Durumu

Savaşın sonlarına doğru artık mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu gören Sultan, ancak kendi hassa birliklerinin büyük gayretleriyle kuşatmayı yarabilmişti. Hasan-ı Yezdî, mağlubiyetin yaklaştığı zamanda, Sultan ile Terken Hatun arasında geçen duygusal bir konuşmadan bahseder. Bu esnâda Sultan, kuşatmayı tek başına yarmaktan başka çaresi kalmadığını görmüş ve çok değer verdiği eşini yanına alamamanın üzüntüsünü yaşamıştır⁴³⁵.

Kaynaklar Sultan'ın kuşatmayı yardıktan sonra, yanında kalan ufak bir müfreze ile Tirmiz'e doğru hareket ettiğinde ittifak halindedirler⁴³⁶. Sultan muhtemel bir Kara-Hitay takibinden kurtulmak için "çöl yoluyla" bir Türkmen kılâvuz sayesinde Tirmiz'e ulaştı⁴³⁷. Anlaşıldığına göre, burada bulunan hisar sayesinde Sultan'ın güvenliği ikmâl edildi ve savaş meydanından sağ kurtulabilenler burada toplanmaya başladı, Sencer'in bu firarında Emir Müeyyed'in de onunla beraber olduğu anlaşılıyor⁴³⁸. Ancak en azından sefere iştiraklerini bildiğimiz Melik Süleyman Şah ve Vezir Nasırüddin Tahir'in, Sultan'ın bu zor anlarında onun yanında olup olmadığı meçhuldür. Kaynakların suskun kalmalarına bakılırsa her iki şahısta dağılan orduyla birlikte Sultan'dan ayrı bir yol takib etmiş olmalıdırlar. Hasan-ı Yezdî Sultan'ın savaştan üç gün sonra 8 Safer/12 Eylül gecesi Ceyhun Nehri'ne ulaştığını kaydeder⁴³⁹. Bunu takip eden iki günlük bir yolculuktan sonra 10 Safer/14 Eylül Pazar günü de Belh'e gelmişti⁴⁴⁰.

Sultan Sencer bu bölgeden melik ve tâbiilerine gönderdiği mektuplarla onlardan yardım talep etti. Sultan'ın bu amaçla tertib ettiği elçiliklerden en önemlisi,

⁴³⁵ *Camiü't-Tevârih*, vr. 222a-223a.

⁴³⁶ Kaynaklarda Sultan'ın yanında sağ kalabilen askerlerin sayısı 6-15 kişi arasında gösterilmiştir. bkz. Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 173; t. terc. 168-169; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 85-86; Mirhvand, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 313; Hvandmir, *Habibü's-Siyer*, II, s. 509.

⁴³⁷ Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 173; t. terc. 169; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 86. Bu son kaynakta Sultan'ın "Merv Çölüne" girdiği ifade edilmiştir. İslâm coğrafyacıları Semerkand-Belh yolunu konaklarıyla birlikte anlatmışsa da (bkz. İstahrî, *Mesâlik ü Memâlik*, s. 269). Sultan'ın takib ettiği Çöl yolu zikredilmemiştir.

⁴³⁸ Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, vr. 223a-223b.

⁴³⁹ Aynı eser, vr. 223b.

⁴⁴⁰ Aynı eser, aynı yer; İstahrî, Ceyhun kenarındaki Tirmiz ile Belh arasındaki iki merhale (yaklaşık 60 km.) olarak verir, (Bkz. *Mesâlik ü Memâlik*, s. 269).

şüphesiz yeğeni Irak Selçuklu Hükümdarı Mesud'a gönderileni idi. Sultan yeğenine "Sultan Muhammed devrinde olduğu gibi Rey şehri ve aynı statüdeki yerlerde tasarrufta bulunmasına izin verdiği"ni bildirdi ve askerleriyle birlikte Rey'de beklemesini emrederek, mağlûbiyet sebebiyle ihtiyaç anında kendilerinden yardım isteyebileceğini haber verdi⁴⁴¹. Bunun üzerine Rey valisi Abbâs askerleriyle Bağdad'a gitti ve durumu Sultan Mesud ile görüştü. Bu görüşmenin ardından Sultan Sencer'in emrine uyan Mesud, Rey'e gitti⁴⁴².

Sultan Sencer mağlûbiyeti müteâkib yaklaşık bir yıl boyunca başkentine dönemedi. Onun bu hareketini mağlûbiyetin hemen arkasından Harezmsah Atsız'ın Horasan'ı istilâya girişmesiyle ilgilendirmek gerekir. Savaşı takib eden aylarda Sultan'ın durumu meçhulümüzdür. Kaynaklarda Sultan'ın faaliyetleri hakkında bilgi bulunmadığı gibi, başkentine dönünceye kadar geçen bir yıl boyunca onun nerede bulunduğu da karanlıktır. Bu ikamet için verilen Tirmiz⁴⁴³ ve Belh⁴⁴⁴ şehirleri birbirlerine çok yakın olup, her halûkârda Sultan'ın doğu vilâyetlerinde kaldığını gösterir⁴⁴⁵.

Ravendî ve Reşidüddin bundan sonra ordunun gelip geriye kalanlarının toplandıklarını ve Sultan'a hayatta kalanlar için tebrik, ölenler için ise ta'ziyet bildirdiklerini belirtir⁴⁴⁶. Yine anlaşıldığına göre, bir yıl sonra Sultan'ın dağınık akrabaları toplanmış ve ölüler yâd edilmişti. Aynı kaynaklar bu münasebetle her taraftan Sultan'a mâl ve hediyelerle elçiler geldiğini ve hükümdarlık işlerinin yeniden düzeldiğini kaydeder⁴⁴⁷. Ancak bu toplantının nerede yapıldığı zikredilmemiştir. Kanaatimizce bu olay Sultan'ın Horasan'a dönerek Merv'e yeniden hakim olmasından sonraya rastlamıştır.

441 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 80-81; karşı İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 101. Yine Sultan başka bir elçilik vasıtasıyla da Sistan'dan yardım istemişti (bkz. M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 586).

442 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 81.

443 Şebankareî, *Mecmû'ü'l-Ensâb*, vr. 197b. Burada Sultan'ın savaşı müteakiben bir yıl müddetince Tirmiz'de kaldığı zikredilmiştir.

444 *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 213b; Ravendî ve Reşidüddin ise Sultan'ın Belh'ten Tirmiz hisarına gittiğini zikrederler (bkz. *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 173; t. terc. s. 169; *Camiü't-Tevârih*, s. 86). Hasan-ı Yezdî sadece Belh'i zikreder (bkz. *Camiü't-Tevârih*, vr. 223b).

445 Bu ilginç durum sadece İ. Kafesoğlu tarafından dikkate alınmıştır. Araştırmacı Harezmsah'ın Horasan'daki faaliyetleri ve Kara-Hitaylar'ın Maverünnehr'de bulunmaları esnasında Sultan'ın Tirmiz'de yeni kuvvetler hazırlamakla meşgul olduğunu ve Harezmsah ile mücadeleden çekindiğini kabul eder (bkz. *Harezmsahlr*, s. 56).

446 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. s. 173; t. terc. 169; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 86.

447 Ravendî, *Rahatü's-Sudûr*, neşr. 174; t. terc. 170.

Anlaşıldığına göre, Sultan'ın Horasan'da yeniden hakimiyet kurması, savaşı takib eden onbirinci aydan önce olmamıştı. Sultan çok ilginç bir şekilde Harezmşah'ın önce Nişabûr, sonra da başkent Merv'i 536/1142 ilkbaharındaki istilâsı esnâsında dahi ortalarda gözükmez. Onun varlığının ilk tezahürleri 1 Muharrem 537/27 Temmuz 1142'de başkentte hutbenin yeniden Sultan adına çevrilmesiyle görülür⁴⁴⁸. M. A. Köymen haklı olarak bu tarihte Sultan'ın Merv'e gelerek imparatorluğun başına geçtiğinin düşünülmemesi gerektiğini, imparatorluğun başına geçmiş olsa dahi duruma tamamıyla hakim olamadığını söyler ve bu görüşüne delil olarak Harezmşah'ın bu tarihten sonra Beyhak kasabası ve çevresinde yaptığı istilâyı gösterir⁴⁴⁹.

Buna rağmen, Sultan'ın esas kaygısı olan Kara-Hitay istilâsının büyümesi gerçekleşmedi. Bu durumun Sultan'ın yeterince kuvvetlendikten sonra Horasan'a gitmesine ve başkentine yeniden hakim olmasına yardımcı olduğu kesindir. Sultan, ancak Gürhan'ın Türkistan'a geri dönmesiyle rahatladıktan sonra, Harezmşah'ın harekâtına müdahaleye karar vermiş olmalıdır. Onun bu surette başkentine dönüşü de Muharrem 537/Ağustos 1142'den önce olmamalıdır.

Başkentine döndükten sonra duruma hakim olan ve tertib ettiği bir elçilik heyeti vasıtasıyla Gürhan ile anlaşmaya varan Sultan⁴⁵⁰, aynı yılın sonbaharında Harezm'in itaatsız hâkimini cezalandırma seferine çıkmıştır.

B) Gürhan'ın Durumu

1) **Maveraünnehr'in istilâsı:** Çin kaynağı Liao-shi'ye göre savaştan zaferle çıkan Gürhan, ordusu ile Semerkand (Sün-sz-kan)'a gelmiş ve burada 90 gün dinlenmişti⁴⁵¹. Aynı kaynak bu sırada Müslümanların (Hui-hui) hükümdarının itaat sunmaya geldiğini ve ülkesinin ürünlerinden haraç (vergi) getirdiğini zikreder⁴⁵². Eserde bundan sonra Gürhan'ın Ki-rh-man'a kadar gittiği ve burada ordusu, tebası ve idarecileri tarafından imparator ilân edildiği zikredilir⁴⁵³.

Anlaşıldığına göre Çin kaynağında bahsi geçen hükümdar Karahanlı hâkimi III. Tamgaç İbrahim Han olmalıdır. Bu hükümdarın Hasan-ı Yezdi'nin verdiği bilgi

448 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85. M. A. Köymen bu tarihi 1 Muharrem/31 Temmuz olarak verir (bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 342).

449 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 342.

450 Hasan-ı Yezdi, *Camiü'l-Tevârih*, vr. 223b-224a.

451 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215; K. Wittfogel Gürhan'ın üç ay savaş meydanında kaldığını belirtir (bkz. aynı mak., s. 639).

452 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 215-216.

453 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 216.

işığında Katavan Savaşı'na Sultan Sencer'in saflarında Karahanlı hâkimi olarak katıldığını ve savaşta büyük gayretler gösterdiğini yukarıda belirtmiştik⁴⁵⁴. Aynı kişinin şimdi Kara-Hitay Hükümdarı'na itaatini sunmaya gitmesi gayet enteresandır. Han, muhtemelen savaş meydanından kurtulmayı başardıktan sonra, başkenti Semerkand'ın istilâsını görmüş ve böyle bir yola başvurmuş olsa gerek. Ancak daha da ilginç olan, Gürhan'ın aynı hükümdara tahtını yeniden bağışlamış olmasıdır.

Yukarıda ismi geçen Ki-rh-man'ın yeri araştırmacılar tarafından ihtilâflı değerlendirilmiştir. Bunlardan Plath, bu ismi Güney İran'daki Kirman'la aynı sayarken⁴⁵⁵, Bretschneider ve Wittfogel, Buhara ile Semerkand arasındaki Kermaniye'yi gösterir⁴⁵⁶. Savaşın 9 Eylül'de vuku' bulduğu göz önüne alınırsa, 90 günlük bir beklemeden sonra Gürhan'ın aralık ayı ortalarında harekete geçtiği anlaşılır.

Bundan sonra Kara-Hitay ordusu Buhara'ya yürümüştür. Çin ve İslâm kaynaklarından hiç biri Gürhan'ın Buhara'nın istilâsına bizzat katılıp katılmadığı hakkında bilgi vermez. Anlaşıldığına göre, Katavan Savaşı'ndan bir yıl kadar önce Harezmişah Atsız tarafından surları tahrib edilen şehir uzun süre direnme imkânı bulamamıştı⁴⁵⁷.

Bu sırada Buhara'nın durumu dikkate değerdir. Evvelâ, imam ve reis sıfatlarıyla şehre hakim olan Ebû İshâk İbrahim Saffarî, Sencer'in 495/1102 Maverâünnehr seferi esnâsında azledilerek yerine tanınmış âlim Abdülaziz b. Maza tayin edilmişti⁴⁵⁸. Sencer'in kızkardeşiyle evlenen Abdülaziz, Buhara'da "Al-i Burhan" adıyla tanınan bir "sadr" hakimiyetinin başlamasına sebep olmuştu. Zamanla Semerkand Karahanlıları'ndan ayrılan Sadr'ın dinî görüşlerinin yanısıra malî ve siyasî görüşleri de vardı⁴⁵⁹. İkinci Sadr Hüsameddin Ömer babasının yetkilerine haiz olunca Sultan'ın Katavan seferine iştirak etmek zorunda kalmıştır. Sadr'ın bu seferde Sencer'in ordusunda büyük bir yekûn tutan dini görevlilerden biri mi, yoksa onun tabii bir vassalı mı olduğunu bilemiyoruz. Ancak kaynakların pek çoğunun verdiği bilgilerden, onun bu savaşta esir düşerek idâm edildiğini

454 bkz. yukarıda not. 365.

455 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 216 n. 555.

456 E. Bretschneider, aynı yer (Eserde isim "Kermaneh" olarak belirtilmiştir); K. Wittfogel, aynı mak., s. 639-640.

457 Nargahî, *Tarih-i Buhara*, neşr. s. 23; R. Freye terc., s. 24-25.

458 O. Pritsak, "Al-i Burhan", *Der Islam*, XXX/1, Berlin 1952, s. 86-87; C. E. Bosworth, *The Political*, s. 138.

459 C. E. Bosworth, aynı yer; R. N. Freye, "Bukhara" mad., *EI*², I, s. 1295.

öğreniyoruz⁴⁶⁰. Buna rağmen, V. V. Barthold Sadr'ın "el-Şehid" ünvanına bakarak⁴⁶¹, "Buhara'nın Kara-Hitaylar'a mukavemet ettiği ve Sadr'ın çarpışmalar sırasında öldüğü" sonucunu çıkarmıştır⁴⁶².

Buhara'nın Kara-Hitaylar'a karşı mukavemet edip etmediğini bilemiyoruz. Ancak burayı ele geçiren Kara-Hitây'lar şehre Alp Tegin isimli bir vali tayin etmişlerdi⁴⁶³. Alp Tegin'in ilk icraatı vaktiyle Harezmsah tarafından tahrib edilen şehir surlarını onarmak oldu. Nizam-ı Arûdî aynı valinin elini zulme götürdüğü zaman, Gürhan tarafından nasıl uyarılarak zulümden men edildiğini kaydetmiştir⁴⁶⁴.

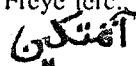
Kara-Hitay'lar Buhara'ya vali tayin etmekle beraber, Semerkand'ta olduğu gibi burada da Sadr ailesinin diğer üyelerinin dinî otoritelerini kaydetmiştir. Tasdik etmek suretiyle eski yönetimi muhafaza yoluna gitmişlerdi. Kara-Hitaylar, Hüsameddin Ömer'in kardeşi Ahmed b. Abdülaziz'i Sadr'lığa getirdikleri gibi, vali Alp Tegin için de her hususta Sadr'ın talimatlarına başvurma zorunluluğu koymuşlardı⁴⁶⁵. Bu durumda ailenin ilmî nüfûzunun yanısıra malî ve siyasî nüfûzunun da devam ettiği görülmektedir⁴⁶⁶. Buhara'da Sadr'larla Kara-Hitaylar arasındaki iyi ilişkiler Ahmed'in yerine geçen, şehid Sadr Hüsameddin Ömer'in oğlu Muhammed ve halefleri zamanında da devam etmiştir⁴⁶⁷.

2) Harezim'in Kara-Hitay Tâbiyetine Girmesi: Maverâünnehr'i ciddi bir zorlukla karşılaşmadan hakimiyeti altına alan Gürhan, bundan sonra Harezim'e dönmüştür. Sultan Sencer'in mağlubiyetinden faydalanmak isteyen Harezmsah Atsız'ın Horasan'ı istilâ ile meşgul olduğu bir sırada, Erbüz komutasında bir Kara-

460 İbn Tengribirdi, *en-Nücûmü'z-Zahire*, V, s. 268-269; *Tarih-i Lari terc.*, vr. 314a; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84. (Bu son kaynakta nerede öldürüldüğü açık değildir). Daha bkz. yukarıda n.421; Belli başlı araştırmalarda da bu sonuca varılmıştır; M. Kazvinî, *Çehar Makale* haşiyeleri, s. 114-118; Ahmed b. Muhammed-i Mollazâde, *Tarih-i Mollazâde*, neşr. Ahmed Gülçin Ma'anî, Tahran 1339, s. 49 n. 4; E. Browne, *Lubabü'l-Elbab* haşiyeleri, s. 332-333; Z. Kavakçı, *Karahanlılar Devri*, s. 85-88; O. Pritsak, aynı mak., s. 88.

461 *Tarih-i Mollazâde*, s. 46-47.

462 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 407; Aynı müellif. "Buhara" ve "Burhan ailesi" mad., *IA.*, II, 766, 839.

463 Narşahî, *Tarih-i Buhara*, neşr. s. 23; R. N. Freye terc., s. 24; Bu isim Nizâmî-i Arûzî'nin basılı nüshasında "Atam Tegin" ( ) (bkz. s. 22) başka bir nüshasında ise Alp Tegin'dir (bkz. s. 320).

464 bkz. *Çehar Makale*, s. 22.

465 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 438-439.

466 O. Pritsak, "Al-i Burhân", s. 88-91; Ailenin ilmî faaliyetleri için bkz. M. Saghîr Hasan Masumî, "Burhân al-Shariah's "al-Muhit al-Burhânî", *ITED*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 65-68; Z. Kavakçı, aynı eser, s. 86-88; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 216a; *Tarih-i Lari terc.*, vr. 314a.

467 Ahmed b. Muhammed-i Mollazâde, *Tarih-i Mollazâde*, s. 47, 49; R. N. Freye, "Bukhara" mad., *EP²*, s. 1295; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 416.

Hitay Ordusu Harezme girdi⁴⁶⁸. Bu ordunun büyük bir güçle karşılaşmadan Harezmi yağmaladığı ve pek çok insanı katlettiği anlaşılmaktadır⁴⁶⁹.

Harezmşah bu son gelişmeden sonra her iki cephede birden savaşamayacağını anlamış olmalıdır. Nitekim Kara-Hitay komutanına bir elçi gönderen Atsız, ona itaat edeceğini ve her yıl mal veya para olarak 30 bin dinar vergi göndereceğini bildirdi⁴⁷⁰. Bunun üzerine Harezmşah'ın teklifini kabul eden Erbüz barış yaparak ülkesine döndü.

Kaynakların verdiği bilgidir, Erbüz'ün Harezme seferinin 536/1142 yılı başı veya ortalarına doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Esasen Horasan'ı istilâya çıkan Harezmşah'ın Nişabûr ve Merv'i ele geçirmişken, 537/1142 yazında apar topar Harezme döndüğü düşünülürse, bu seferin Sultan Sencer'in fevkalade işine yaramış olduğu görülür. Bu istilâ ileride ayrıca değineceğimiz gibi, Gürhan'ı Harezmşah'ın davet ettiğine dair rivâyetlerin de asılsızlığını göstermektedir.

Anlaşıldığına göre Harezmşahlar'ın bu tabiiyeti devletin ileride istiklâlini kazanmasından sonra da devam etmiş ve ancak Harezmşah Alaaddin Muhammed devrinde son bulmuştur⁴⁷¹.

Harezme'nin tâbiyete alınması Gürhan'ın batıdaki son askerî faaliyeti olmuştur. Bu hadiseden sonra Gürhan hiç beklenmedik bir şekilde Türkistan'a avdet etmiştir. Kaynaklar Gürhan'ın niçin batı yönündeki istilâsına devam etmeyip başkentine döndüğü hakkında aydınlatıcı malûmat vermezler. M. A. Köymen bu durumu Kara-Hitaylar'ın da Katavan'da büyük zayıflığa uğramalarına bağlamak ister. Araştırmacıya göre; "Gürhan (her halde) dağılan ordusunu yeniden toparlamak ve eksiklikleri tamamlamak üzere harp meydanında 90 gün kalmıştır". Yine araştırmacı buradan Gürhan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir kaç darbeyle yıkılmayacağı hususunda bir kanaate vardığı sonucunu da çıkarmaktadır⁴⁷².

Ancak, Cüveynî'nin Gürhan hakkında verdiği bilgilerden, Gürhan'ın Maveraünnehr'i itaat altına aldıktan sonra "askerinin mâl ve mülkünün daha da arttığı" anlaşılmaktadır⁴⁷³. Şu halde, Köymen'in ileri sürdüğü "Katavan sonrası

468 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr., II, s. 88; J. A. Boyle terc. s. 356; t. terc., II, s. 71.

469 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 408.

470 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr. II, s. 88; J. A. Boyle terc. s. 356 (Bu rakam yanlışlıkla 3 bin altın olarak verilmiştir); t. terc., II, s. 88; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; *Mecmu'au't-Tevârih*, vr. 153a.

471 Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr. II, s. 77; J. A. Boyle terc., s. 345; t. terc., II, s. 59; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 428, 443.

472 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 333-334.

473 *Cihângüşa*, neşr. II, s. 88; J. A. Boyle terc., s. 356; t. terc., II, s. 71.

Gürhan'ın gücünün kırılmış olduğu" görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Esasen onun Harezm'e tertib ettiği sefer de bunu göstermektedir. Bizce Gürhan'ın geri dönüşü, onun güç kaybetmesinden çok, şu an bilemediğimiz bazı başka sebeblere dayanmış olmalıdır.

C) Karahanlıların Durumu

Gürhan'ın Maverâünnehr'den memleketine hangi ayda döndüğünü bilemiyoruz. Ancak onun Maverâünnehr'de bulunduğu süre içerisinde, Karahanlı Hükümdarı'nı doğrudan kendi hakimiyetine bağlamak suretiyle yeni bir yapılanma oluşturduğu kesindir. XI. yüzyılın sonları ve XII. yüzyılın başlarında olduğu gibi, Kara-Hitay hakimiyeti devrinde de Maverâünnehr'in başlıca meselesini Karahanlı sülâlesi - Karluk rekabeti oluşturdu. Gürhan, yukarıda belirtildiği üzere III. Tamgaç İbrahim Han'ı tahtında bıraktığı gibi⁴⁷⁴, hanedana ait bazı önemli ünvanların kullanılmasına da izin verdi⁴⁷⁵. Ancak yaptığı düzenlemenin başarısızlığı Karluk-Karahanlı rekabetinin yeniden patlak vermesinden anlaşılmaktadır. Han ile Karluklar arasındaki ihtilâf silahlı mücadeleye dönüştü ve III. Tamgaç İbrahim Han 551/1156 tarihinde Karluklar tarafından öldürülerek cesedi Buhara yakınlarında Kallabad denilen yerde sahraya atıldı⁴⁷⁶. Yerine geçen Ali b. Hasan Tegin mücadeleyi devam ettirdiği gibi, Karluk reisi Yabgu Han'ı öldürdü⁴⁷⁷. Bu durum yeni bir buhran yaratıp Harezmşah İl Arslan'ın Karluklar lehinde müdahalesini getirdiyse de bir Harezmşah-Kara-Hitay savaşı son anda önlendi⁴⁷⁸. Bundan sonra da Karahanlıların Maverâünnehr'deki hakimiyetleri Kara-Hitay-Harezmşah rekabeti arasında zayıflayarak XIII. yüzyıl başlarına kadar devam etti.

Bu arada hanedanın diğer bir üyesi, sabık Kağan Mahmud b. Muhammed'de Katavan sonrası Horasan'da yaşamaya başlamıştı⁴⁷⁹. Sultan Sencer aralarında akrabalık bağları bulunan eski Han'a iktâlar tevcih etti. Sultan Sencer ile Oğuzlar arasındaki mücadele Sultan'ın esaretiyle neticelenince, o sıralarda yeniden

474 bkz. Yukarıda n. 452.

475 O. Turan, "İlig Ünvanı Hakkında", s. 194 vd.

476 O. Pritsak, "Karahanlılar" mad., s. 268; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 415; H. Salman, *Karluklar*, s. 78; Gaffari olayı doğru nakletmekle birlikte 550/1155 tarihini vermiştir (bkz. *Cihân Ârâ*, s. 165).

477 O. Pritsak, Aynı mad., s. 268; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 82.

478 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 416; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 80 vd.

479 Münecceimbaşı, *Camiü'd-Düvel*, Nuruosmaniye (Müellif nüshası), vr. 337a; t. terc., *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 513. Han'la ilgili Avlî'deki ilginç kayıtlar için bkz. *Cevâmiü'l-Hikayat*, Üniv. ktb. FY., nr. 595, vr. 278b, 179a, 211b.

Semer kand'a gitmiş olan Mahmud Han'ın⁴⁸⁰ tekrar Horasan'a döndüğü ve bir kısım ümerâ tarafından hükümdarlığa namzet gösterildiği anlaşılıyor⁴⁸¹. Hatta Oğuzlar'a karşı ortak mücadele vermek isteyen Harezmşah Atsız, ona "Hakan-ı Azam" diye hitap ettiği gibi⁴⁸², Mahmud Han da Horasan'da kendi adına para kestirmiştir⁴⁸³. Ancak bu mücadelenin sonunda 558/1162-63 tarihinde esir edilerek gözlerine mil çekilmiş ve ertesi sene de ölmüştür⁴⁸⁴.

D) Sencer İle Gürhan Arasında Sulh

Katavan mağlubiyeti Sultan Sencer'in bütün askerî gücünü kırmışsa da, bilinmedik bir sebeple Gürhan için Horasan'ın kapılarını açmamıştı. Savaşı takibeden aylarda Sencer'in toparlanma yoluna gitmesi ve tâbiilerinden yeni kuvvetler istemesi, buna karşı Maveraünnehr'i hakimiyetine alıp, Harezm'i haraca bağlayan Gürhan'ın başkentine dönüşü, Selçuklu Devleti aleyhine oluşan durumu düzeltmişti. Özellikle Atsız'ın Harezm'e dönmek zorunda kalmasından sonra rahatlayan Sultan, merkeze hakim olduktan sonra Gürhan ile anlaşmak için harekete geçti. Bu yolda ilk hareketin Gürhan'dan geldiği anlaşılmaktadır.

Sultan, Yeminüddeve Sungur'un başkanlığında diğer azası Muvaffaküddin Ahmed Arız⁴⁸⁵ olan bir elçilik heyetini değerli hediyelerle birlikte Kara-Hitay hükümdarına gönderdi⁴⁸⁶. Elçiliğin vazifesi sulhün tesisi kadar savaşta esir düşen Terken Hatun ve Emir Kamac'ı kurtarmaktı. Sultan bu iş için toplam 600 bin altın verdi ve esirleri kurtarmaya muvaffak oldu.

Bu sulhun Selçuklular için Maveraünnehr'in kaybını kabullenmekten başka bir mükellefiyet getirip getirmediğini bilemiyoruz. Ancak Selçuklular ve Sencer için asıl rahatlatıcı gelişme Gürhan'ın kısa bir süre sonraki ölümü olmuştur.

Kaynaklar Terken Hatun ve Kamac'ın esaretten kurtuluşunu savaştan bir yıl sonra göstermişlerdir⁴⁸⁷. Sultan'ın başkentine hakim olması Muharrem 537/Tem-

⁴⁸⁰ Bunu Enverî'nin bir kasidesinden anlamaktayız (bkz. M. A. Köymen, "Oğuz İstilasası", s. 595 n. 111).

⁴⁸¹ M. A. Köymen, "Oğuz İstilasası", s. 595; O. Pritsak, "Karahanlılar", s. 268.

⁴⁸² M. A. Köymen, aynı mak., s. 595, 601, 611 vd.

⁴⁸³ Saygıdeğer hocam C. Alptekin'in kataloğunda yanlışlıkla Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmud'un sikkeleri arasına kaydedilen bu para (bkz. "Selçuklu Paraları", s. 545 n. 200) gerçekte Karahanlı hükümdarına aittir (bkz. S. Lane-Poole, *Aynı eser*, IX, s. 279).

⁴⁸⁴ O. Pritsak, Aynı mak., s. 268.

⁴⁸⁵ Bu kişiler için bkz. yukarıda n. 363.

⁴⁸⁶ Hasan-ı Yezdî, *Camii't-Tevârih*, vr. 224a; M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 567.

⁴⁸⁷ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 262; Raverty terc. s. 155.

muz 1142'den sonra olduğuna göre, bu sulh Ağustos ayı ile Sultan'ın II. Harezmi seferi hazırlıklarını yaptığı 538/1143 ilkbaharı arasında⁴⁸⁸ vuku' bulmuş olmalıdır. Gürhan'ın ölümü de aynı yıla rastladığına göre⁴⁸⁹, bu olay onun son aylarını meşgul etmiş olmalıdır.

E) Maverâünnehr'de Yeni Sistem

Maverâünnehr'in Kara-Hitaylar'ın hakimiyetine geçmesi burada yeni bir siyasî, idarî ve ekonomik yapılanmayı gerektirmişti. Maverâünnehr İslâmiyetin nüfûzundan beri (VIII. yüzyılın ilk yarısı) ilk defa farklı dinde bir devletin idaresine girmiş oluyordu.

Esasen Gürhan'ın idarî sistemi vaktiyle Hitaylar'da olduğu gibi, güney ve kuzey olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Maverâünnehr'in istilâsından sonra ise, Semerkand ikinci bir payitaht olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Buna rağmen bölge aynı zamanda tâbi devlet muamelesi görüyordu. Tâbi devletlerde Kara-Hitây askeri bulunmaz ve ancak mahallî idarenin müracaatı ile yardıma gelir idi⁴⁹⁰.

Maverâünnehr halkı Selçuklu hakimiyeti esnâsında Sultan Sencer'in emirlerinin adaletsizliklerinden sık sık şikayet ederken, İslâm kaynakları Gürhan'ın adaletli bir yönetim uyguladığını vurguluyorlardı⁴⁹¹. Bu durum aynı zamanda Maverâünnehr'in neden o kadar çabuk pes ettiğini ve herhangi bir halk hareketinin niçin ortaya çıkmadığını da açıklar⁴⁹².

İdarede geniş ölçüde Çin tarzı benimsendiği gibi, kültür ve medeniyette de bu tesir açıkça kendini göstermiştir⁴⁹³. Öyleki, Kara-Hitaylar gerçekte Çin ülkesine hakim olmadıkları halde, Çin tarihçileri tarafından bu ülkenin imparator sülalelerinden birisi olarak zikredilmişlerdi. Bu olayın Çin tarihinde bir diğer örneğinin bulunmadığı düşünülürse bu telâkinin manası daha iyi anlaşılır⁴⁹⁴.

Kara-Hitaylar idarede geniş çaplı bir yerel yönetime imkân veriyorlardı; Semerkand'ta Karahanlı, Buhara'da Sadrlar'ın hakimiyetine dokunmadıkları gibi

488 İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 87.

489 el-Azimî, *Azîmî Tarihi*, s. 66; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; İbn Tengribirdî, *en-Nüccümü'z-Zahire*, V, s. 272.

490 V. V. Barthold, "Kara-Hitaylar", s. 275.

491 Nizam-ı Arudî, *Çehar Makale*, s. 22; İbnü'l-Esir, *et-Kâmil*, XI, s. 83; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 214a.

492 C. E. Bosworth, "The Political", s. 149-150.

493 B. Spuler, "Geschichte Mittelasiens", s. 345.

494 W. Barthold, *Derster*, s. 167-168.

onlara merkezden gerekli yardımı sağlama hususunda da geri kalmadılar⁴⁹⁵. Aynı zamanda onları kendi tabi idarecileri arasında addediyorlardı; Sadrlar vergiyi toplayıp götürme imtiyazına sahip oldukları gibi, yeni vassallık usûlü de en hafif şekliyle onlara uygulanıyordu⁴⁹⁶. Buhara'nın Kara-Hitay valisi her işte Katavan'da öldürülen Sadr Hüsameddin Ömer'in kardeşi Ahmed b. Abdülaziz'e müracaat ediyordu⁴⁹⁷. Buna karşı Sadr'lar bu jesti sadakatleriyle cevaplandırdılar. Şehid Sadr'ın oğlu Muhammed dahi yeni metbu'larını methetmede geri kalmadı⁴⁹⁸.

Kara-Hitaylar sadece hakim hanedanları idarelerine dahil etmekle kalmayıp, yüksek müslüman memurları da hizmetlerine almışlardı⁴⁹⁹. Bu durumda Gürhan'a bağlılık vergi vermekten ibaret sayılmıştır. Bununla birlikte iç işlerinde serbest olan ve kendi vilâyetlerini idare eden beylerin karargâhlarında Gürhan'ın bir temsilcisi bulunuyordu. Bazı durumlarda ise temsilci yalnız vergi almak için geliyordu⁵⁰⁰.

Kara-Hitaylar idare alanında olduğu gibi para kullanımında da mevcut sisteme sadık kaldılar. Maverâünnehr'de (Buhara ve Semerkand) tâbîler kendi paralarını kullanabildikleri gibi, isimlerini paralarında zikretmelerine de itiraz edilmedi. Ancak yabancı bir hükümdarın para ve hutbelerde isimlerinin zikredilmesi isyân sayılmıştı⁵⁰¹.

Kara-Hitaylar Türkistan'da olduğu gibi Maverâünnehr'de de kurulu bir düzen bulmuşlar ve bunu da ancak belli ölçülerde değiştirmişlerdi. En önemli değişikliklerden birisi halktan toplanan vergilerdeydi. Kara-Hitaylar bu alanda Çin'de olduğu gibi ev başına vergi sistemini benimsediler. Her hânedan bir dinar (bir altın) alınmaya başlandı⁵⁰². Bu usulün bölgede tutulduğunu ve daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam edildiğini görüyoruz⁵⁰³. Özellikle tarla ve çiftlikler Gürhan ailesinin özel hâsları arasına alındığı gibi, tebalarının bellerine

495 R. N. Freye, "Bukhara", *El²*, s. 1295; W. Barthold, *Derster*, s. 203.

496 W. Barthold, *Derster*, s. 203.

497 W. Barthold, "Bürhân Ailesi", *IA*, II, s. 839.

498 W. Barthold, "Buhara" mad., s. 766; Aynı müellif, *Türkistan*, s. 416.

499 O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177.

500 W. Barthold, *Derster*, s. 168-169. Malî taahhütleri yerine getirmek için merkezde bulunan bu memur "chien-kuo" yardımcısı ise "shao-chien" (farsça kaynaklarda şahnağân veya şahangân) olarak kaydedilmiştir (bkz. W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 275).

501 W. Barthold, "Kara-Hitaylar", mad. s. 275.

502 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83; *Tarih-i Larî terc.*, vr. 315a.

503 W. Barthold, *Derster*, s. 170; Barthold aynı zamanda bu sistemin İslâm ve göçebe usulüne aykırı olduğunu belirtmiştir.

gülmüş levhaya benzer bir işaret bağlama zorunluluğunda getirmişlerdi⁵⁰⁴. Anlaşıldığına göre bu durum onların devlete bağlılığını gösteriyor idi.

Kaynaklar ve araştırmacılar, Maverâünnehr'in Kara-Hitay idaresi altındaki devrini, sonraki Harezmsah hakimiyetine nazaran daha üstün tutmuşlardır. Zakeriya Kazvinî, Harezmsah Muhammed b. Tekiş'in Maverâünnehr'den Hitay hükümdarlarını kovuncaya kadar bu bölgenin durumunun çok iyi olduğunu bildirir⁵⁰⁵. Harezmsah'ın fethinden sonra Maverâünnehr'in yağmalandığını, halkın sürüldüğünü ve bölgenin harap edildiğini kaydeder. Esasen daha Harezmsah Tekiş Kara-Hitaylar'a sefer açıp Buhara'yı kuşattığı zaman, yerli halk çok açık bir şekilde Kara-Hitaylar'a sadık kalmıştı⁵⁰⁶.

Buna rağmen J. Marquart gibi bazı araştırmacılar, bu durumu müslümanlar aleyhine bir vasıta olarak kullanmak istemişlerdir⁵⁰⁷. Oysa bu tarzın nüfusça azınlıkta kalan Kara-Hitaylar'ın Türkistan ve Maverâünnehr hakimiyetleri için bir zorunluluk olduğunu düşünmek gerekecektir.

İslâm kaynakları Maverâünnehr'in ilk defa "kafir" bir hükümdarın hakimiyeti altına girmesini çok üzücü bir olay olarak telâkki etmişlerse de, İslâmiyetin bu devirde baskı altına alındığına ya da yayılış alanının daraldığına dair bir bilgiye rastlamak mümkün değildir⁵⁰⁸. Meselâ XII. yüzyıl tıp alimi Şemseddin Mansur b. Mahmud, Hitay ülkesine giderek tıp ilmini onlara arzetmiş ve onlardan sevgi ve kabul görmüştü. el-Avî, onun Tayangu'yu meth için yazdığı kasidenin çok meşhur olduğunu belirtir⁵⁰⁹.

F) Gürhan'ın Ölümü ve Şahsiyeti

- * Gürhan'ın ölüm senesi şüpheli olmakla birlikte İslâm kaynaklarında 538/1143 olarak gösterilmiştir⁵¹⁰. Kendisi ilk Hitay hükümdarı Apaoki'nin sekizinci nesilden torunu idi⁵¹¹.

504 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 83-84.

505 Zakeriya el-Kazvinî, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut 1930, s. 558.

506 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 429.

507 W. Barthold, *Derler*, s. 170; krş. H. H. Schaefer, "Semerkand" mad., *IA.*, X, s. 470.

508 W. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 275.

509 el-Avî, *Lubabü'l-Elbab*, II, s. 194, 341; Kaside için bkz.; aynı eser, II, s. 196.

510 el-Azimî, *Tarih*, s. 66; Narşahî, *Tarih-i Buhara*, s. 242; İbn Tengribirdî, *en-Nücümü'l-Zahire*, V, s. 275; Gaffarî, *Cihân Ârâ*, s. 166; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 214a; İbnü'l-Esir ve Narşahî ise ayrıntı olarak Receb/Ocak-Şubat ayını verir (*el-Kâmil*, XI, s. 84; *Tarih-i Buhara*, s. 242).

511 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 211 vd.

Liao veya Çin edebiyatı kendisinden çok iyi bir kimse olarak bahsetmiştir. O aynı zamanda çok iyi ata biner ve ok atardı. 1115 tarihinde kendisine Shi (doktor) ünvanı verildiği gibi, Han-lin (milli akademi)'in de fahri üyesi olmuştu. Sonraları ise şerefli bir ünvan olan Chung-te (çok takdire layık) ünvanını almış ve müteakiben kuzeydoğu vilayetlerine sivil ve askeri vali olarak tayin edilmişti. 1120'den sonraki hayatı daima mücadele içerisinde geçmişti. Cürcet (Kin-Altın)'lere karşı direniş başarısız olunca yeni baştan bir devlet kurmayı denemiş ve bunda da fazlasıyla başarılı olmuştu. Uzakdoğu kaynaklarında hükümdarlık yıllarına "Yen-king" denildiği gibi, ölümünden sonra kendisi de Tai-tsung diye anılmaya başlanmıştı⁵¹².

Çin kaynaklarının yanısıra İslâm kaynakları da Gürhan'ın şahsiyeti ve özellikleri hakkında bilgi verirler. İbnü'l-Esir onun güzel ve yakışıklı biri olduğunu, Çin ipeğinden başka bir elbise giymediğini, adamları üzerinde büyük bir nüfûz ve heybetinin bulunduğunu, hiç bir emiri bir bölgeye musallat olmaya ve toprak istilâsına teşvik etmediğini, bilâkis onlara kendi iktalarından verdiğini ve "emirler bir beldeyi zabtedince halka zulmeder" dediğini kaydeder⁵¹³. Yine kaynaklarda onun kendisine isyân edemesinler diye hiç bir emiri yüz kişiden⁵¹⁴ daha fazla bir ordunun başına kumandan tayin etmediği, adamlarını zulüm ve sarhoşluktan nehyedip, zalim ve sarhoşları cezalandırdığı, ancak zinaya manî olmadığı zikredilmiştir⁵¹⁵.

Görüldüğü gibi bu bilgiler Çin kaynaklarıyla büyük benzerlikler göstermektedir. Doğu ve batı kaynaklarının tamamı onun adil ve cesur biri olduğu konusunda hemfikirdir. Esasen onun, on beş veya on sekiz yıllık bir hakimiyet devresinde sıfırdan büyük bir devlet kurmayı başarması da bunu ispatlar.

Kaynaklara göre Katavan Savaşı sonrası Kara-Hitay Devleti'nin sınırları; batıda Belh ve Tirmiz güney-batıda Ceyhun, güneyde Hoten, doğuda Hami ve Lub-nâr, kuzeyde ise Balkaş Gölü ve Naymanlar'a kadar uzanıyordu⁵¹⁶. Çin kaynakları ülkenin 6000 Li (2000 mil) uzunluğunda ve 2000 Li (aş.yk. 750 mil) genişliğinde olduğunu kaydederler⁵¹⁷. Bu sınırların ortasına yakın bir yerde ise başkent Balasagun bulunuyordu⁵¹⁸. Bölgenin bu şekilde tek bir merkezde

512 E. Bretschneider, *Medieval*, s. 211, 216.

513 *el-Kâmil*, XI, s. 84.

514 Bu rakam Narşuhî (*Tarih-i Buhara*, s. 242), Larî (*terc.* vr. 315a) ve Aynî'de (*İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 214a) 100 olarak gösterilmişken, İbnü'l-Esir yanlışlıkla 100 bin rakamını verir (bkz. *el-Kâmil*, XI, s. 84).

515 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 84.

516 bkz. B. Spuler, "Geschichte Mittelasiens", s. 346; N. Elias-E. D. Ross, *aynı eser*, s. 152 n. 1. ayrıca bkz. ek III, harita II.

517 V. V. Barthold, "Kara-Hitaylar" mad., s. 274-275.

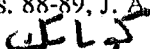
518 N. Elias-E. D. Ross, *aynı eser*, s. 152 n. 1; B. Spuler, *aynı mak.*, s. 346-347.

birleştirilmesi "Hitay" tabirinin Türkistan ve onun ötesinde Çin'i niteler bir duruma gelmesine sebep olmuş⁵¹⁹ ve Kara-Hitaylar yıkıldıktan sonra da bölgeyi ifade eden coğrafi bir terim olarak kullanılmaya devam etmiştir⁵²⁰.

Gürhan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Yi-lie geçmiştir. Fakat küçük olduğundan naipliği annesi Tat-bu-yen'e verildi ve o bundan sonra "Kan-t'ien-Huang-hou" (İslâm kaynaklarında Kuyang)⁵²¹ diye anıldı (1143-1150). Yi-lie ise yedi sene sonra hükümdar oldu ve "Shao-hing" diye anıldı (1150-1163)⁵²². Ancak Gürhan'dan sonra hiç bir halefi onun gibi bau işleriyle ilgilenmeyi planlı bir siyaset haline getiremedi ve devlet VII./XII. yüzyıla doğru eski gücünü kaybetti.

⁵¹⁹ el-Caferî, *Tarih-i Yezd*, s. 10.

⁵²⁰ Meselâ XVI. yüzyıl başlarında Ali Ekberî tarafından kaleme alınan Hitay-nâme'de bu tabir Çin için kullanılmıştır (bkz. Ali Ekber, *Tarih-i Hitâ ü Hatên*, Süleymaniye ktb., Reisülküttab, nr. 610, vr. 12a, 15b, 20b, 25a; Lin Yih-Min, *Ali Ekber'in Hitay-nâme Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidî*, Tai-pei 1967, giriş, Esasen Osmanlılar da Çin için Hitay tabirini kullanmışlardır (bkz. *Tarih-i Hakan-ı Çin*, Süleymaniye ktb., Esad Efendi, nr. 2107, vr. 13b, 37a, 51b, 66b vd. Katalogta müellifi gösterilmeyen bu eser Ali Ekber'in Hitay-nâmesi'nin Osmanlıcaya tercümesidir).

⁵²¹ Cüveynî, *Cihângüşa*, neşr., II, s. 88-89, J. A. Boyle terc., s. 356-357; I. terc., II, s. 71. Bu isim Gaffarî'de Gûbâbek ( ) şeklindedir, bkz. *Cihân Ârâ*, s. 166.

⁵²² E. Bretschneider, *Medieval*, s. 217.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATAVAN SAVAŞININ
NETİCE VE YANKILARI

I) KATAVAN SAVAŞININ NETİCELERİ

A) Siyasi Neticeleri

Katavan Savaşı kısa veya uzun vadeli sonuçları itibariyle çok önemli gelişmelere zemin hazırlamıştı. Savaşı'n en önemli neticelerinden biri olarak Maveraünnehr'in Kara-Hitay hakimiyetine girdiğini ve bu durumun Maveraünnehr ve Karahanlılar için çok hususî bir mana taşıdığını yukarıda ifade etmiştik. Aynı şekilde savaşın diğer bir siyasî neticesi olarak Harezmi'nin Kara-Hitay tâbîyyetine düştüğünü de kısaca belirtmiştik. Katavan Savaşı'nın -kısa veya orta vadede- en az bunlar kadar önemli bazı başka siyasî neticeleri daha görülmüştür ki, bunları şu başlıklar altında toplayabiliriz.

1) Harezmsah istilâsı ve Sultan Sencer'in yeni Harezmi seferleri: Sultan Sencer'in Katavan'da ağır bir yenilgiye uğraması, onun tesisinde büyük bir ihtimam gösterdiği doğu siyasetini alt-üst etmişti. Bu siyasete karşı ilk tepkiler onun seferden önce son düzenlemeyi yaptığı yerden geldi. Daha savaştan bir kaç ay önce bir Sevgendnâme ile Sultan'a bağlılığını yeniden arzeden Harezmsah⁵²³, bozgunun hemen akabinde Selçuklular'ın yenilgisinden istifade ile Horasan'ı istilâyâ koyuldu. Bu teşebbüsün altında ister Harezmsah'ın eski düşmanlığı, isterse Sultan'ın zor duruma düşmesi yatsın, istilânın zamanı doğrudan Katavan Savaşı'yla ilgili idi.

Harezmsah Atsız Rebitülevvel 536/Ekim 1141 tarihinde hazırladığı büyük bir ordu ile Serahs üzerine yürüdü⁵²⁴. Şayet bozgun haberinin Atsız'a ulaşmasına kadar geçen süre göz önünde tutulursa, Atsız'ın hazırlıklarını daha savaş neticelenmeden önce tamamlamış olması icab eder. Harezmsah Serahs'a yaklaşınca buranın büyük din alimi Ebu Muhammed el-Ziyadî tarafından karşılandı. Kaynaklar Ebu Muhammed'in alim ve zahid bir kişi olduğunu ve Harezmsah'tan büyük saygı gördüğünü zikrederler⁵²⁵. Serahs'ta hiç bir mukavemetle karşılaşmayan Harezmsah, buradan imparatorluğun merkezine hareket etti. Karargâhını şehir dışında kurduğu bir zaman, din alimi Ahmed el-Baherzî, Harezmsah'ın yanına giderek Merv halkı için ondan şefaath taleb etti. Kaynaklar Harezmsah'ın bu teklifi kabul ettiğini ve şehir dışında konaklandığını, fakat fakih Ebu'l-Fazl Kirmanî ve şehir ileri gelenlerinden

523 İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlara*, s. 50, 54; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 321-323.

524 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85.

525 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85; İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlara*, s. 55; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 336.

bazılarını yanına çağırıldığı bir sırada başkentte bir ayaklanma olduğunu kaydederler⁵²⁶. İsyânda Harezmsâh'ın adamlarından biri öldürüldüğü gibi⁵²⁷, bir kısmı da şehir dışına sürüldü ve kapılar kapatıldı⁵²⁸.

Neticede 17 Rebiülevvel 536/20 Ekim 1141 tarihinde şehre savaşıyla giren Atsız, halktan pek çok kişiyi öldürttü. Safi'î fakih İbrahim el-Mervezî, Ali b. Muhammed b. Arslan ve Şerif Ali b. İshak el-Musevî gibi bazı alimler muhalefeti organize gerekçesiyle katledildiler⁵²⁹. Harezmsâh bunların yanısıra, içlerinde Ebu'l-Fazl Kirmanî, Ebu Mansur el-Abbâdî, Ebu Muhammed el-Herakî ve Kadı Hüseyin b. Muhammed el-Erse bendî'nin de bulunduğu pek çok din âlimini, Harezmsâh'ın manevî ilimler yönünden itibarını artırmak maksadıyla beraberinde götürmüştü⁵³⁰.

Kaynaklar Merv'in istilâsı esnâsında Harezmsâh'ın Sencer'in tahtına oturduğunu ve Selçuklu hazinesine hakim olduğunu belirtirler⁵³¹. Yine aynı müellifler Atsız'ın hazinayı Harezmsâh'a taşıdığını zikrederler⁵³². Harezmsâh'ın Merv'deki bu faaliyetleri göz önünde bulundurulursa, Sencer'in başkentine uzun bir süre gelemeyişinin sebepleri de daha iyi anlaşılır.

Atsız kışı geçirdikten sonra, Şevval 536/Nisan-Mayıs 1142'da Nişabur'a doğru harekete geçti. Şehrin fakih alim ve zahidlerinden müteşekkil bir grup onu karşılamaya çıktılar ve ondan Merv halkına yaptıklarını Nişabur halkına da yapmamasını istediler. Harezmsâh bu teklifi kabul etmekle beraber Sultan Sencer'in adamlarına ait malların araştırılıp tesbit edilmesini istedi ve bunlara el koydu⁵³³. Yine o mukavemet göstermeden hakimiyetini kabul etmeleri için Nişabur halkına bir ferman gönderdi⁵³⁴. Bu fermanla asıl önemli olan nokta Atsız'ın artık Horasan'da Sencer'in hakimiyetinin kesin olarak yıkıldığını zannedip, planlarını buna göre

526 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85.

527 Bu kişinin Atsız'ın memurlarından biri olduğu belirtilmiştir (bkz. İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 55).

528 İbnü'l-Esir, aynı yer. M. F. Köprülü, "Harizmşahlar" mad., *IA*, V/1, s. 267-268.

*529 İbnü'l-Esir, aynı yer; el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 251; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, V, s. 24-25; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, s. 44-45; V. V. Barthold tarih olarak 19 Kasım'ı verir. (bkz. *Türkistan*, s. 408).

530 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, aynı yer; İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 55; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 336-337.

531 el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 251-252.

532 el-Bundarfî, aynı yerler; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *CHJ*, vol. V, *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968, s. 225.

533 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 85.

534 Leningrad Münşeat Mecmuası'nda yer alan bu fermanın tercümesi için bkz. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 339-341. Daha bkz. V. von Resen, *Les Manuscrits*, s. 158; M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 587.

yapmasıdır. O buna göre hutbe, sikke ve tırazda adının zikredilmesini istiyordu⁵³⁵. Yine o bu fermenda, Sencer'in uğradığı felaketi Harezmsah'ın hizmetlerine gösterdiği nankörlüğe bağlıyordu. Neticede 2 Zilkade 536/29 Mayıs 1142 Cuma günü Nişabur'da Sencer'in adı hutbelere kaldırılıp, yerine Atsız'ın adı konuldu. Fakat bu durum halk arasında büyük bir infiale sebep oldu. Karışıklıklar güçlükle bastırılabilirdi ve bu durum 1 Muharrem/27 Temmuz Cuma gününe kadar devam etti. Bu tarihten itibaren hutbede yeniden Sultan Sencer'in adı zikredilmeye başlandı⁵³⁶.

Tüm bunlara rağmen, Harezmsah'ın askerî faaliyetleri bu kadarla da sınırlı kalmamıştı. O, Nişabur'da bulunduğu sıralarda kardeşi Yınal Tegin'in Beyhak ve Feyûmez havalisini yağmalamaya göndermişti⁵³⁷. İbnü'l-Esir, Sultan'ın bu esnâda, Maveraünnehr'de bulunan Hitaylar'dan ve onların Harezmsah ve Horasan'a yakın bulunmalarından korkarak, Harezmsah Atsız ile savaşa girmekten çekindiğini söyler ki, tamamen doğrudur⁵³⁸.

Atsız'ın bu hareketlerine karşı Sultan'ın mukabil harekâtı ancak Harezmsah'ın kendi ülkesine dönüşünden sonra oldu. Başkent Merv'e yeniden hakim olan Sultan derhal Harezmsah seferi için hazırlıklara başladı. Ordusunun savaşta dağıldığı, ülkesinin istilâya uğradığı ve hazinesinin yağmalandığı bir sırada onun yeni bir sefer tertip etmek için nasıl bir mücadele gayreti gösterdiğini anlatmaya gerek yoktur.

M. A. Köymen, Atsız'ın bu istilâ teşebbüsünü; "bir bakıma Sultan Sencer'in Kara-Hitaylar'la yaptığı mücadelenin devamı" olarak değerlendirir ve "mağlubiyetten sonra, kendi kuvvetleri ile Horasan'ı istilâ edemeyen Kara-Hitaylar'ın bunu tâbî Atsız vasıtasıyla tahakkuk ettirdikleri"ni belirtir⁵³⁹. Şayet gerçekten Kara-Hitayların Maveraünnehr'den sonra Horasan'ı istilâya kuvvetleri kalmadığını düşünecek olursak, Kara-Hitaylar'ın Horasan'ı istilâya çıkan kuvvetli tâbî Atsız'ın ülkesini nasıl yağma edip, onu haraca bağladıkları sorusuna da cevap vermemiz gerekir.

535 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 340-341. Tıraz ortaçağ İslâm dünyasında üzerinde hükümdarın ismi yazılı olan ve hakimiyet alameti olarak kullanılan elbise idi ayrıntılı bilgi için bk. A. Grahmann, "Tıraz" mad., IA, XII/1, s. 235-249.

536 İbnü'l-Esir, *et-Kâmil*, XI, s. 85; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 408; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 342; İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 56.

537 İbnü'l-Esir, *et-Kâmil*, XI, s. 85; İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 56.

538 İbnü'l-Esir, aynı yer.

539 Bkz. *Büyük Selçuklu*, s. 339.

Kara-Hitaylar'ı Horasan'dan caydırıp Harezmi'ye çeviren sebep gerçekte her ne olursa olsun, Atsız'ı ülkesine döndürmek suretiyle Sultan Sencer'in işine yaramıştı. Horasan'da döndükten sonra ordusunu yeni baştan kuran Sultan, 538/1143 ilkbaharında Harezmi'ye hareket etti⁵⁴⁰. Atsız bir meydan savaşına cesaret edemeyerek payitahtı içinde müdafaaya kapandı. İbnü'l-Esir'e göre, muharebelerin çok şiddetli bir şekilde devam ettiği ve bir kısım Selçuklu askerinin şehre girmeye muvaffak olduğu bir sırada, Sencer'in komutanları arasındaki rekabet yeniden belirdi ve Selçuklu Ordusu şehir dışına püskürtüldü⁵⁴¹. Kaynaklar rakibinin direnme azmini gören Sultan'ın geri dönüş kararı verdiği bir sırada, Atsız'ın vergi ve yeniden itaat vaadiyle sulh talebinde bulunduğunu belirtirler. Bu durumda Atsız'ın teklifini kabul eden Sultan, onun Merv'de ele geçirdiği hazineyi de alarak geri döndü⁵⁴².

Atsız'ın bizzat Sencer'e karşı giriştiği hareketin bu şekilde cezasız bırakılması, Sultan'ın henüz imparatorluğu eski gücüne ulaştıramadığının bir delili olarak kabul etmek mümkündür. Gayet ilginçtir ki, Sultan bu seferi Harezmi'nin Kara-Hitay tâbiyetine girmesinden sonra tertib etmesine rağmen, bu devlet tarafından Harezmi'ye herhangi bir yardım gönderilmediği gibi, Selçuklu - Kara-Hitay münasebetlerinde de herhangi bir değişiklik görülmemiştir⁵⁴³. Bu durum Kara-Hitaylar'ın, daha önce yapılan sulhü yaşatma gayretleriyle ilgili olabileceği gibi, Gürhan'ın ölümü ve yerine geçen eşinin pasif siyasetiyle de ilgili olabilir. Araştırmacı V. V. Barthold, Harezmişah'ın 538/1144 ilkbaharında Oğuzlar'ı Buhara'ya saldırtarak, bu şehrin kalesini tahrib etmek suretiyle Sencer'e misillemede bulunmuş olabileceğini belirtir⁵⁴⁴. Şayet Buhara'nın Katavan Savaşı'ndan hemen sonra Kara-Hitaylar'ın eline geçmiş olduğu düşünülürse, Harezmişah'ın bu seferden nasıl bir beklenti içerisinde olduğu sorusu ortaya çıkar. Hatta Harezmişah'ın bizzat metbuuna karşı harekete geçtiğini düşünmek icab edecektir. Esasen Atsız'ın Buhara'yı hâlâ Selçuklu hakimiyetinde sayması için de hiç bir sebep yoktur. Şu halde V. V. Barthold'un görüşüne en azından Atsız'ın kendisine hedef olarak Sencer'i seçtiği noktası itibarıyla itiraz etmek gerekecektir.

540 İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 56-57.

541 İbnü'l-Esir şehre giren bu komutanların isimlerini Sungur ve Miskal et-Tacî olarak verir (bkz. *el-Kâmil*, XI, s. 92).

542 el-Bundarfî, *Irak ve Horasan*, s. 251; A. K. S. Lambton, "The Internal", s. 223; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 344; İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 57-59; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 408.

543 Bu sırada Kara-Hitaylar'ın doğudaki meşguliyetleriyle ilgili bir bilgimiz yoktur (bkz. W. Barthold, *Derster*, s. 171).

544 V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 408.

538/1143-44 Buhara seferi Sultan Sencer'i hedef almamış olsa dahi, Selçuklu-Harezmi sulhu kalıcı olmadı. Sencer'in ikinci Harezmi seferi zahiri bir itaatten başka gerçekte hiç bir meseleyi halletmemiş gözükmektedir. Zira, Atsız Sencer'in dönüşünden sonra da "muhalefet ve isyân halinde" kalmıştı⁵⁴⁵. Bu durumda Sultan, Edib Sabir'i elçilikle Atsız'a gönderdi⁵⁴⁶. Edib Sabir, Atsız'ın batınlığa nisbet edilen iki kişiyi Sultan'ı öldürmeleri için Horasan'a gönderdiklerini bildirdi. Bunun üzerine suikast teşebbüsü bertaraf edildi. Ancak bu olaya çok sinirlenen Atsız, Selçuklu elçisinin Ceyhun'a atılması emrini verdi⁵⁴⁷.

Sultan Sencer, elçisinin bu şekilde öldürülmesini bir savaş sebebi saydı ve 542/1147 sonbaharında bir kez daha Harezmi'e yürüdü. Hazaresb iki aylık bir muhasaradan sonra zabtedildi ve Harezmişah'ın başkentine yaklaşıldı. Ancak Atsız'ın Ahû-pûş isimli bir zahid aracılığıyla itaat arzemesi Sencer'i yumuşattı. Sultan âsilerin huzuruna çıkarak itaatlerini bildirmeleri şartıyla bu teklifi kabul etti. Görüşme Muharrem 543/Haziran 1148 tarihinde oldu. Ancak Atsız, Sultan'ın karşısında yer öpmediği gibi atından da inmeyip, yalnız başını eğmekle yetindi. Sultan bu durumu kabul ederek başkenti Merv'e döndü⁵⁴⁸.

Sultan Sencer'in bu son seferinde de Harezmişah'ın metbu'u Kara-Hitaylar'dan yardım istediğine veya Kara-Hitaylar'ın Sultan'ın seferine tepki gösterdiklerine dair kaynaklarda hiç bir malumat yoktur. Şayet Atsız'ın 543/1148 tarihinde yeniden Selçuklu tâbiyetine girdiğini kabul edecek olursak, bunun Harezmişah'ın Kara-Hitay'lara bağlılığıyla nasıl yürütüldüğü veya bu bağlılıkta bir değişiklik meydana getirip getirmediği de ayrı bir mesele teşkil edecektir. Zira, Sultan Merv'e döndükten bir süre sonra tâbine elçilik heyetiyle beraber hilatler göndermişti⁵⁴⁹. Bu durumun Kara-Hitaylar tarafından tabii karşılanması, Kara-Hitay, Harezmişah vassallık münasebetlerinin temelleri hakkında da bir takım sorular ortaya çıkarmaktadır.

Neticede Sultan'ın Katavan Savaşı'ndan sonra Harezmişah'ın Horasan'a yaptığı fiili müdahalenin izlerini silebilmek için tertib ettiği II. ve III. Harezmi

⁵⁴⁵ V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 409; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 345.

⁵⁴⁶ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, t. terc., N. Lugal, İstanbul 1977, I, s. 136-137.

⁵⁴⁷ Devletşah, *Aynı eser*, s. 137; İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 58-59.

⁵⁴⁸ el-Bundarî, *Irak ve Horasan*, s. 251; V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 409; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 349-351; İ. Kafesoğlu, *Harezmişahlar*, s. 59. Bu sefer esnasında Enverî ve Reşidüddin Vatvat arasındaki ilginç yazışmalar için bkz. Cüveynî, *Cihângüşa*, t. terc., s. 12; Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s. 133; Benakîfî, *Kavzatü Ulî'l-Elbab*, Süleymaniye Ktb., Ayasofya, nr. 3026, vr. 80b.

⁵⁴⁹ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 351.

seferleri istenilen sonucu vermekten uzak kalmış ve Harezmsah'ın 547/1152 tarihinde Cend'e yaptığı ikinci müdahaleye karşı tepki gösterilmemişti⁵⁵⁰. Harezmsah'ın bu görünüşteki tâbîliği Sencer'in Oğuz esareti esnâsında bağımsızlığa dönüşmüş⁵⁵¹ ve bundan sonra Harezmsahlara Devleti'nin temelleri atılmıştır.

• 2) Oğuz istilâsı: Katavan Savaşı'nın orta vadedeki en mühim neticelerinden birisi Selçuklu Devleti'nin nihâyetine sebep olan, büyük Oğuz isyânı ve istilâsı olmuştur. İslâm kaynaklarında Oğuzlar'ın isyândan önce yaşadıkları yerler hakkında farklı bilgiler yer almıştır. Bazı kaynaklar bu Oğuzlar'ın Maveraünnehr'de yaşayan müslüman Türk tائفesinden olduklarını ve Maveraünnehr'in Hitaylar hakimiyetine girmesinden sonra onlar tarafından bu bölgeden kovulduklarını belirtirler⁵⁵². Bazı kaynaklarda ise Oğuzlar'ın Katavan Savaşı'nı müteakiben Karluklar tarafından bölgeden sürüldükleri zikredilmiştir⁵⁵³. Bu farklılığa rağmen kaynaklar Oğuzlar'ın Ceyhun'u geçmek zorunda kaldıkları ve Horasan'a girerek Belh civarına yerleştikleri konusunda hem fikirdirler⁵⁵⁴. Ahmed b. Mahmud Horasan'a inen Oğuzlar'ın Emir Kamac tarafından evvelâ Toharistan'a yerleştirildiğini, sonra da rakiblerine karşı siyasî mücadelede kullanılmak üzere aynı emir tarafından Belh'e nakledildiğini zikreder⁵⁵⁵.

Belh ve civarına yerleşen Oğuzlar'ın bu eyaletin valisi Emir Kamac ile aralarının açılması ve Sultan Sencer'in esirliğiyle neticelenen hadiselerin siyasî ve sosyal boyutu başka bir araştırmanın konusudur⁵⁵⁶. Ancak burada belirtilmesi gereken nokta, Maveraünnehr'den Horasan'a inen bu göçebe Oğuzlar'ın Selçuklular için yeni bir mesele teşkil etmiş olmasıdır. Zira, kaynaklarda büyük bir yekûn tuttuğu belirtilen ve hâlâ göçebe bir hayat yaşayan bu Oğuzlar'ın yerleşik bir devlet anlayışının hakim olduğu Horasan'a girmesi, şehir-step sosyal çatışmasını gündeme getirmiş ve Selçuklu merkezî idaresine karşı yeni tehditler oluşturmuştur.

⁵⁵⁰ İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlara*, s. 61; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 352.

⁵⁵¹ Bilhassa Harezmsah ile Karahanlılardan Mahmud b. Muhammed arasındaki yazışmalar bunu ortaya koyar (bkz. Reşidüddin Vatvat, *Arâisü'l-Hevâtır ve Nefâisü'l-Nevâdir*, Süleymaniye ktb., Fatih, nr. 4074, vr. 42a-42b, 49b).

⁵⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 154; Münecceimbaşı, *Camiü'd-Düvel* vr. 337b; t. terc. *Sahaifü'l-Ahbâr*, II, s. 550. Münecceimbaşı Oğuzlar'ın İbn Mukenna isyanını desteklediklerine ve onun itikadından olduklarına dair ikinci bir rivayeti zikreder.

⁵⁵³ el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 68 vd; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 76-77; F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meselesi", *Bellekten*, VII/28, Ankara 1943, s. 278-279; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 178 vd.

⁵⁵⁴ Keza bkz. Ali b. el-Hüseyn el-Hilâlî, *Menahicü'l-Talibin fî Marifeti's-Salihin*, Süleymaniye ktb., Ayasofya, nr. 3467, vr. 344b; Benakıf, *Ravzatü Ull'l-Elbab*, vr. 79b; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1992, s. 103-104.

⁵⁵⁵ *Selçuknâme*, II, s. 77.

⁵⁵⁶ Oğuz isyânı için bkz. İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, II, s. 94; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 154 vd.; M. A. Köymen, "Oğuz İsyânı", s. 167-173; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 103-105.

Neticede 548/1153 tarihinde Selçuklu Sultanı'nın esir edilmesiyle sonuçlanan hadiselerin, direkt olarak Maveraiünnehr'in Kara-Hitay hakimiyetine geçişinden sonra, buradan sürülen Oğuzlar tarafından gerçekleştirildiği düşünülürse, Horasan istilâsının⁵⁵⁷ ve hatta Büyük Selçuklu Devleti'nin nihayete erişiminin bu hareketle ilgili olduğu görülür. Şu halde bu hadiseleri Katavan Savaşı'nın orta vadedeki sonuçları arasında değerlendirmek gerekecektir.

B) İktisadî Neticeleri

Katavan Savaşı askerî ve siyasî neticelerinin yanısıra iktisadî sonuçları itibariyle de Selçuklu Devleti'ni sarsıntıya uğratmıştı. Sultan bu savaşta ordusunun dağılmasıyla birlikte harb aletlerini, ağırlıklarını ve hazinesini savaş meydanında bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Üstelik onun ordusunu yeniden toplama mücadelesi verdiği bir sırada, Merv'deki hazinesine de Harezmşah tarafından el konulmuştu. Onun Merv'e dönüşüyle birlikte, üzerindeki finansal yüklerin savaş öncesine nazaran bir kaç misli arttığına şüphe yoktur.

Bir çok kaynak Sencer'in bu savaşla birlikte ekonomik bir yıkıma uğradığını bildirir. el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmud'a göre, bu seferin Sultan'a maliyeti 3 milyon dinar (altın)'ı bulmuştu⁵⁵⁸. Buna Sencer'in Terken Hatun ve Kamac'ı kurtarmak için ödediği altı yüz bin dinar fidye ve Atsız'ın Merv'den Harezm'e götürdüğü hazine de eklenirse, Sultan'ın savaştan sonra ne kadar güç bir durumda olduğu ortaya çıkar. Bu konuda bir fikir verebilmek için, her iki rakamın 13.320 kg. altın yaptığını ve bunun madenî değerinin -Ağustos 1994 itibariyle- 4.968.360.000.000 TL. (veya 159.181.080 \$)⁵⁵⁹ olduğunu düşünmek gerekecektir. Nitekim Hamdullah Kazvinî bu konuda "Sultan ömründe her ne biriktirdi ise bu savaşta telef oldu" der⁵⁶⁰.

Bu şartlar altında Sencer'in mevcut durumu düzeltmek için son derece radikal kararlar alması gerektiği ortadadır. Gerçekten de Sultan'ın divanından çıkan iki mühim vesika, onun hazine ve orduyu yeniden düzenleyebilmek için aldığı olağanüstü tedbirleri gösterir. Atabetü'l-Ketebe'de yer alan iki tayin menşurunda

⁵⁵⁷ Bu istilânın edebiyata yansması için bkz. Devletşah, Aynı eser, s. 105; Herevî, *Tezkire-i Ravzatü's-Selatin*, neşr. U. Hayampur, Tebriz 1345, s. 15-16.

⁵⁵⁸ Bkz. *Ahbâr*, s. 67; *Selçuknâme*, II, s. 53; C. E. Bosworth, *The Political*, s. 152.

⁵⁵⁹ Biz bu hesapta bir dinarın ağırlığını, Sultan Sencer'e ait dinarların ortalama ağırlığı olan 3,7 gr. (bkz. C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 531, 533) olarak aldık. Ancak bu tür iktisadî aktarmalarda sikkenin madenî değerinin değil alım gücünün esas alınması gerektiğini belirtmek icab eder.

⁵⁶⁰ *Tarih-i Güzide*, s. 449.

Maveraünnehr seferinden sonraki durum⁵⁶¹ tasvir edilmiştir. Bunlardan Azûduddin'in Gurgân valiliğine tayiniyle ilgili olan ilkinde ona; mukta'ların iktâ'atını dikkatle incelemesini, hizmette bulunanların iktâ'ının eski kayda göre düzenlemesini, kendisinin (Azûduddin) izni yada Sultan'ın fermanı olmaksızın hile ile zaptedilmiş herşeyin eski haline çevirilmesi emredilmişti. Sultan bu menşûr da özellikle Maveraünnehr seferinden sonra inhilâle uğrayan iktalar için Azûduddin'den kendisinin ferman ve tevkîf olmadan bunları hiç kimsenin tasarrufuna vermemesini istemiştir⁵⁶².

Sultan, muhtemelen yine aynı valiye yazılan ikinci menşurdan, Divan-ı İnşâ başkanı ve kitabın müellifi olan Müntecibüddin'in Sultan'ın yönetime ilişkin görüşlerini anlatması için Gurgân'a yollandığını anlıyoruz⁵⁶³. Sultan bu menşûrda da vâliye iktâlarla ilgili yeni bazı düzenlemelerden bahsetmiştir. Buna göre; iktâ ve dirlik sahibi olup düzenli bir şekilde hizmette bulunanların iktâ'ının onaylanmasını, buna kimsenin karşı çıkmamasını, Maveraünnehr seferinden dolayı inhilâl eden her iktâ'ın Divan-ı Hass'a alınmasını, tek bir menn⁵⁶⁴ tahıl ya da bir tek altın dinar tahsis edilmemesini, çünkü bütün ordu huzura geldiği zaman, divan emrinde bulunan her bir kişiye bakiyeden bir iktâ'ın usulüne uygun olarak verileceği buyrulmuştur⁵⁶⁵.

Yukarıdaki vesika savaş sonrası imparatorluğun nasıl bir ekonomik yapılanma içerisine girdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Anlaşıldığına göre, Sultan'ın yeni masrafların finansmanı için nakid paraya ihtiyacı bulunmaktaydı. O bu ihtiyacı karşılayabilmek için savaşta şehit düşen askerlerin iktâlarını kullanmak istemiştir⁵⁶⁶.

561 Metinde "ba'd ez-sefer-i Maveraünnehr" olarak geçen bu tâbir (bkz. *Atabetü'l-Ketebe*, neşr. A. İkbâl, Tahran 1329, s. 31); A. K. S. Lambton tarafından çok haklı olarak Sencer'in 535-536 Katavan Seferi'yle ilgilendirilmiştir. (bkz. A. K. S. Lambton, *Atabetü'l-Ketebe*", s. 375 n. 55).

562 bkz. *Atabetü'l-Ketebe*, s. 31: «در معنی اقطاعات مؤطغان نظری شافی کند هر کس که در خدمت است اقطاع او بر موجب مشروع قدیم مقرر دارد و اگر کسی ثغلبی و تبطبی کرده باشد در زیادت آنچه او را فرموده است بی اجازت برادر عضدالدین و بی فرمان مال تصرف نکند باز ستاند و هر آنچه بعد از ظهور النهر افتاده است (کذا) بمملکتی نگاه دارد و بی فرمان و توقیع ما هیچ کسی را تقبل تصرف ندهد»

563 *Atabetü'l-Ketebe*, s. 69; A.K.S. Lambton, aynı mak., s. 375.

564 Menn, İslâm coğrafyasında ağırlığı 798-997 gr. arasında değişen bir ölçü birimidir. Tafsilen bk. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, İstanbul 1990, s. 22, 26.

565 *Atabetü'l-Ketebe*, s. 69; A. K. S. Lambton, aynı mak.; s. 376.

566 H. Horst, *Aynı eser*, s. 65.

Burada Sultan'ın ordusu için büyük bir kolaylık arzeden iktâ' sistemini⁵⁶⁷ bir kenara bırakarak, boşalan arazileri Divan-ı Hass'a almak istemesi gayet ilginçtir. Zira, "Divan-ı Hass" hükümdarın sahib olduğu arazinin idaresiyle meşgul olmaktadır⁵⁶⁸. Bu şekilde boşalan iktâ'ların Divan-ı Hass'a bağlanması o arazinin Sultan'ın hususî tasarrufuna (has) geçtiğinin de ifadesi olmalıdır. H. Horst'a göre, "hükümdar bu anormal durumu, araziye Divan-ı Hass'a katabilmek için kullanmış" olmalıdır. Araştırmacı bundan hareketle arazinin artık hükümdarın şahsî mülkü haline geldiğini ve onun isterse buradan hanedan mensuplarına iktâ'lar verebileceğini veya mülk olarak dağıtabileceğini kaydeder⁵⁶⁹.

Esasen Sultan'ın ordusunu kuvvetlendirmek için şiddetle askere ihtiyaç duyduğu bir dönemde, bu şekilde askerî iktâ'lardan feragat etmesi, akla ilk anda şu iki ihtimali getirmektedir; evvelâ nakit sıkıntısı (veya merkezin harcamaları) asker sıkıntısından daha yoğun hissedilmektedir, ya da bunun tam tersi, Sultan'ın merkezî birlikler (gulâm ve paralı askerler)⁵⁷⁰ kurma isteği, taşradaki eyalet askerlerine nazaran daha ağır basmaktadır. Bu iki ihtimalin dışında zayıf da olsa; Sencer'in araziye askerî iktâ'dan alıp aile ve özel masraflarına çevirmesi de söz konusu olabilir. Ancak bu durum da, yukarıda geçen iki menşurun Katavan Savaşı sonrası askerî ve iktisadî meselelerinin çözüldüğü bir dönemde, merkezî harcamalardaki rahatlamayı ifade etmiş olması gerekir.

Yine Sultan Sencer'in bastırılmış olduğu paralar üzerinde de, Katavan Savaşı sonrasında Selçuklu Devleti'nin yaşadığı ekonomik sarsıntıyla ilgili bazı gözlemlere rastlamak mümkündür. Esasen bu paraların üzerindeki darb tarihleri silinmiş durumdadır. Buna rağmen, Halife el-Muktefî (530/1136 sonrası) devrine ait paraları el-Müsterşid (529/1135 ve öncesi) dönemi ile mukayese ettiğimiz zaman elimize bariz bazı sonuçlar çıkmaktadır; Buna göre, Katavan sonrasını da içine alan el-Muktefî döneminde basılan beş sikkeden ikisi altın üçü ise gümüş iken, el-Müsterşid devrindeki beş sikkenin dördü altın biri ise gümüşdür⁵⁷¹. Yani basılan

⁵⁶⁷ Selçuklu askerî ve idarî teşkilatlanmasında hususî bir mana taşıyan bu yapılanma için bkz. H. Horst, *aynı eser*, s. 61-67; A. K. S. Lambton, *Lord and Peasant in Persia*, London 1953, s. 58 vd.; Aynı müellif, "The Internal", s. 231-235; O. Turan, "İktâ" mad., *JA*, V/2, s. 954 vd.

⁵⁶⁸ Divan-ı Hass ve alt daireleri için bkz. H. Horst, *Aynı eser*, s. 19-22; krş. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", Selçuklu devri devlet teşkilatına dair yazılmış bir eser münasebetiyle, *DTCFD*, II/2-3, Ankara 1964, s. 314-315.

⁵⁶⁹ H. Horst, *aynı eser*, s. 22.

⁵⁷⁰ Selçuklu Devleti'nde hassa ordusunun ücretli oluşu (bkz. İ. Kafesoğlu, "Selçuklular" mad. s. 399) ve Sultan'ın da merkezî otoriteyi yeniden tesis için bu kuvvetlere gerek duyduğu fikri böyle bir ihtimali kuvvetlendirmektedir.

⁵⁷¹ Sencer'in Sultanlık devrine (511-552/1118-1157) rastlayan toplam dokuz sikkeden altısı altın, üçü ise gümüşdür (bkz. C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", altın: s. 531 vd. n. 173, 174, 175,

paralarda, gümüş daha çok kullanılan maden durumuna geçmiştir. Yine de burdadan hareketle genel hükümlere varmak kanaatimizce yanlış olacaktır. Ancak Sultan'ın Katavan sonrası şiddetle nakit paraya ihtiyacı olduğu bir dönemde -ki bu şartlara Sultan'ın Gürhan'a fidiye ödemesi ve Harezmsah'ın hazineye el koyması dahil edilmelidir- az para bastığını düşünmek hata olacağı için, bu paraların bir talihsizlik neticesi elimize geçmediğini düşünmek daha yerindedir. Sencer'in el-Muktefî devrine ait paraların bir diğer özelliği de, daha önceki sikkelerde sık sık raslanan hâkimiyet alametleriyle ilgili tasvirlerde görülen azalmalardır. Çok ilginçtir ki, bu türlü tasvirlerle el-Muktefî devri sikkelerinde hiç rastlanmaz⁵⁷².

Selçuklu Devleti'nin Katavan Savaşı sonrası yaşadığı ekonomik zorlukları bunlarla sınırlı saymak kuşkusuz hata olacaktır. Ancak kaynakların bu konuda sessiz kalması, ekonomik krizin gelişimi ve neticelerinin anlaşılmasını engellemektedir. Bu durumda bizim yapmaya çalıştığımız tahlil de böyle bir krizin varlığını ispattan daha öteye gidemeyecektir.

C) Sosyo-Politik Neticeleri -(Sultan'ın Umumî Siyasetinde Değişim Temâyülleri)

Katavan buhranı ile, sadece Sencer devri için değil, tüm Selçuklu tarihi için de, imparatorluk ilk kez doğudan, İslâm dünyası ötesinden gelen büyük bir tehlikeyle karşılaşmış, Selçuklu Sultanı'nın müdahalesi hezimetle neticelenmişti. Bu durumun bir kısım Selçuklu arazisinin doğrudan Kara-Hitaylar'a bırakılması manasına geldiğini yukarıda belirtmiştik.

Esasen M. A. Köymen imparatorluk açısından bu meydan muharebesinin en büyük neticesini; "Maveraünnehr'de Selçuklulara tâbî bir devlet yerine, hududu Büyük Selçuklu sınırlarının hemen ötesinde başlayan müstakil ve kudretini kendisini yenmekle isbat etmiş bir devletin meydana gelmesi" olarak görür⁵⁷³. Aynı araştırmacı bu durumun Sencer'in o zamana kadar takib ettiği "Büyük Selçuklu imparatorluğunu batıdan ve doğudan emniyet çemberiyle çevirme" siyasetinde bir gedik açtığını da belirtir. Gerçekten de Sultan, kırk yılını verdiği doğu politikasının bu savaştan sonra nasıl geçersiz bir hale geldiğine de şahit olmuştu.

178, 179, 180; gümüş; . 532 vd. n. 176, 177, 181). Halife el-Müktefî'nin ismi zikredilen (bkz. aynı mak., s. 549, 551) iki altın sikkenin Oğuz istilâsı dönemine ait olması muhtemeldir.

⁵⁷² C. Alptekin, aynı mak., s. 525-535.

⁵⁷³ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 335; aynı müellif, "Oğuz İsyanı", s. 163.

İslâm kaynakları, Sultan'ın bu yenilgisinden sonra teb'ası üzerindeki eski prestijinin silindiğini ve itibarının azaldığını yazarlar⁵⁷⁴. Ancak bu telâkkinin asıl önemli tarafı Sultan Sencer'e yansıyan yönü olmuştu; Sultan bu gelişmeler karşısında eski enerjik siyasetini bir kenara bırakarak savunma siyasetine geçti. Yeni siyasetin en önemli özelliği mümkün oldukça savaş ve çarpışmalardan uzak durmak, siyasî çatışmaya girmemektir⁵⁷⁵. Sultan üç kez sefer düzenlediği Maverâünnehr'i Kara-Hitaylar'dan kurtarmak için hiç bir teşebbüste bulunmadığı gibi, kaçınılmaz durumlar dışında yeni bir askerî sefere girmekten de çekindi. Hatta bin bir güçlkle çıktığı seferlerde dahi en basit itaat temayülleriyle yetindi. İkinci ve üçüncü Harezmi seferi, Gûr ve Oğuz seferleri bu cümledendir. Sultan, özellikle Gûr seferinde, savaşı engellemek için hiç bir gayretten çekinmemiştir⁵⁷⁶.

Aynı telâkkî Sencer'in batı siyasetinde de şekil verici unsur idi. Sultan'ın Katavan öncesi en basit mazeretlerle düzenlediği batı seferleri, mağlûbiyetle birlikte sekteye uğradı. Sencer batı işlerinin karmaşık yapısından mümkün olduğu kadar uzak kalmak istedi; gayet lüzumlu gördüğü bir durumun dışında da batıya müdahale etmedi.

• Savaşın psikolojik sonuçları ilk planda siyasî ve askerî sonuçlarına nazaran çok daha önemsiz gibi gözükmese de, Sencer için ömrünün sonuna kadar asıl ve belirleyici unsur olarak görüldü. Bu sebeple mağlûbiyetin askerî ve siyasî badireleri atlatıldığı zaman dahi geçerli kaldı. Sultan Maverâünnehr'i kurtarmak için hiç bir teşebbüste bulunmazken, Harezmi'nin sadece gösterişte kalan tâbiyetini de kabullenmek zorunda kaldı. O, hayatî bir meseleden dolayı Gûr seferine çıktığı zaman, savaşın kaybedilebileceğine dair ciddi bir endişe duyuyordu. Sultan'ın bu endişesi hakimiyetinin sonuna kadarda devam etmiştir.

⁵⁷⁴ Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 450; Münecimbaşı, *Camî'ü'd-Düvel*, vr. 337b; t. terc. *Sahaifü'l-Ahbar*, II. s. 550.

⁵⁷⁵ M. A. Köymen, "Oğuz İsyânı", s. 163.

⁵⁷⁶ M. A. Köymen, "Sencer" mad., s. 490.

II) KATAVAN SAVAŞININ YANKILARI

A) Devrin Edebiyatında Katavan Savaşı

Katavan Savaşı'nın siyasi, sosyal ve iktisadî neticeleri ne kadar büyük olmuş ise, devrin edebiyatındaki aksi de o derece büyük ve şumullü idi. Pek çok şair divanlarında savaşa veya Kara-Hitaylar'a yer verirken, bir yandan da batı edebiyatında yaygın bir telâkki ortaya çıkmıştı.

Birçok İslâm kaynağı Sultan Sencer'in mağlubiyeti üzerine Ferid el-Katib'in şu rubâ'iyi söylediğini kaydederler:

— *Ey hükümdar, mızrağının ucu sayesinde dünya düzeldi; kılıcın kırk yıl düşmandan intikam aldı.*

— *Eğer sana bir nazar değdi ise, o kazadandır; bir tek halde kalıp değişmeyen ancak Hüda (Tanrı)'dır⁵⁷⁷.*

Bu beyitler devrin kaynaklarında tutunduğu gibi, çok muahhar kaynaklarca da zikredilmiştir⁵⁷⁸. Devletşah, Ferid el-Katib'i Enverî'nin talebesi olarak gösterir ve her zaman Sultan'ın yanında bulunduğunu belirtir⁵⁷⁹. Avfi ise, Feridüddin el-Katib olarak zikrettiği müellifimizin bir terci'-i bendini kaydeder. Fakat yukarıda verdiğimiz rubâ'iyeye değinmez⁵⁸⁰.

Ferid el-Katib, yukarıdaki rubâ'iyi mağlubiyetinden dolayı Sultan'ı teselli için yazmıştı. Ancak bu olayın sadece teselli için kullanılmadığını biz Cüzcanî'den öğreniyoruz. Müellif Sultan'ın eşi Terken Hatun'un esir edilişinden bahsederken,

⁵⁷⁷ bkz. aşağıda n. 578.

شاه زسان تو جهانى شد راست
 تیغ تو چهل سال ز اعدا کی خواست
 گر چشم بدی رسید آن هم ز قضا است
 کائنسى که بیك حال بماندست خداست

⁵⁷⁸ bkz. el-Ravendî, neşr. s. 173; t. terc., s. 169; Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*, s. 86; Hamdullah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s. 449; Şebankarî, *Meemu'u'l-Ensâb*, vr. 197a-197b; Muhammedu'l-Musevî, *Essahî't-Tevârih*, vr. 315a; Hafız-ı Ebru, *Zübdetü't-Tevârih*, vr. 582b; Mirhavad, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 313; İvandmir, *Habibü's-Siyer*, II, s. 509. Kanaatimize göre, bu beyit Nişaburî'den Ravendî ve Reşidüddin'e buradan da diğer İran kaynaklarına yansımış olmalıdır.

⁵⁷⁹ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, I, s. 104, 153; M. İkbâl, *Rahatü's-Sudûr* haşiyeleri, s. 173, n. 5; Fahr-i Herevî, *Ravzatü's-Selâtin*, neşr. U Hayampur, Tebriz 1345, s. 15.

⁵⁸⁰ el-Avfi, *Lubabü'l-Elbab*, neşr. E. G. Browne, Leiden-London, (1903), I, 152, 154.

bu vak'anın Hekim Kûşekkî tarafından hicv edildiğini belirtir⁵⁸¹. Avfî'den anladığımıza göre, Hekim Kûşekkî Sencer'in çağdaşı idi ve bu olayı tenkid etmişti⁵⁸².

Yine Avfî'de Sencer'in Hitaylar'a mağlubiyeti üzerine Ömer b. Mahmud el-Belhî'nin kaleme aldığı bir şiir verilmiştir. Şair burada Sencer'in askerlerini övgüyle anarken, kâfirlerin yaptığı yağma ve zulmü dile getirmiştir⁵⁸³.

el-Hüseynî, Şeyh Fahreddin Malikî'nin şehidler için yazdığı bir şiiri mana olarak verir;

"Dergam vadisinde bir takım kerim adamlar felâkete duçar oldu; kanları alçakların elleri ile dökülenlere ağladım ve onlara bu uyku görmeyen ve göz kapakları kapalı olan gözlerimle ağlamak benim için lazımdır; sen göz yaşlarımın damlaları ile o gözlerimi görsen yağmurlu bir geceden sonraki islanmış çadırlar zan edersin"⁵⁸⁴.

Kara-Hitaylar'ın İslâm edebiyatındaki bu akisleri XIII. yüzyıl başlarına doğru giderek artacaktır⁵⁸⁵.

Katavan Savaşı sadece İslâm edebiyatına yansımakla kalmadı. Neticeleri itibariyle Hristiyan dünyasında da geniş akisler yaptı. Yenilginin Sultan Sencer'in prestijini sarsması, Ortadoğu'daki Haçlılar tarafından memnuniyetle karşılanmış olmalıdır. Zira Musul Atabegi İmadüddin Zengi'nin Urfa üzerindeki faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve Haçlı-Selçuklu savaşlarının devam ettiği bir dönemde⁵⁸⁶, doğudan böyle bir haberin gelmesi Haçlılar için yeni ümitlere vesile olmuştu.

581 bkz. *Tabakat-ı Nâsirî*, neşr. s. 262; Raverty terc. 155.

582 Abdulhayy Habîbî, *Tabakat-ı Nâsirî* hasiyeleri, s. 262 n. 1; Avfî Lubâb, I, s. 200.

583

زبان گشاده بحد مبارزان سپاه	بکیم کوشکلی را بخواب دیدم
خیم گزاردده هر یک حقوق نعت شاه	ز راه طعنه رطز و تماخره میفت
در یغ بر بر و فرقی شما قبا د کلاه	فسوی زیر رکاب شما کیمت و سمند
گر نختید هو از پیش توبه خیل گناه	فر پیش کافر کوان نعت آورد

Bkz. el-Avfî, *Lubâb*, I, s. 200. Naşir hasiyelerinde bu şiirin Oğuz istilâsıyla ilgili olabileceğini belirtmiştir. bkz. *Lubâb*, I, s. 345. Oysa Avfî bunu doğrudan Hitaylar'la ilgilendirmiştir: در واقع

سلطان سعید سمرقند در حوالی
خنتب و انهرام هشتم او از خطائیان..."

584 el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 66-67.

585 el-Avfî, *Lubâb*, I, 111-112, 340; II, 342, 385 vd.

586 İslâm aleminde büyük yankı uyandıran bu fûthat için bkz. C. Alptekin, *The Reing of Zangi*, Erzurum 1978, s. 71 vd.; aynı müellif, "Zengi" mad. *IA*, XIII, s. 527-530.

Bu haber ile Hristiyanlar da, Kara-Hitaylar'ın şahsında doğuda yeni ve kuvvetli bir müttefike sahip oldukları kanaati doğdu. Daha da önemlisi bu düşünce haçlılar arasında Papaz Johannes (John-Jan) adında, doğudan kendilerine yeni ve kudretli bir müttefikin gelmekte olduğu efsanesini yaymıştı. Bu telâkkî kuşkusuz, Orta Asya'da büyük bir Hristiyan gücün ortaya çıktığına dair yaygın bir kanaate de işaret ediyordu⁵⁸⁷. Buradan gayri-müslim Kara-Hitay zaferinin, batıya Hristiyan zaferi olarak aksettiği anlaşılmaktadır. Bu aksin en azından Filistin ve el-Cezire'nin kuzey kısımlarını yaygın şekilde etkilediği kesindir.

Bu rivâyette zikri geçen Papaz John ismi bazı araştırmacılarca Kereyit hükümdarı Ong Han (Çince Wang Han) ile aynîleştirilirken, G. Oppert'in başını çektiği pek çok araştırmacı da bu rivâyeti doğrudan Gürhan'a bağlarlar⁵⁸⁸. Buna rağmen, buradan Gürhan veya Kara-Hitaylar'ın Hristiyanlığıyla ilgili neticeler çıkarmak mümkün değildir⁵⁸⁹.

B) Savaşla İlgili Hadis

Katavan Savaşı'nın yankıları sadece edebiyata yansımakla kalmamış, bir hadis vasıtasıyla dinî literatüre de girmişti.

XIV ve XV. yüzyıllarda umumî bir hâl alan bu hadisle ilgili ilk işarete VII/XIII. yüzyıl başlarında Yakut el-Hamevî'de rastlamaktayız. Müellif, Ebu Tahir el-Makdisî'ye dayanarak Katavan hakkında bilgi verdikten sonra, Ebû Haşim Abdülmuttalib el-Haşimî el-Halebî'den naklen, eş-Şeyhü'l-Adil Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cafer el-Hilmî el-Huzeyfa b. Yeman'a bağlanan bir sened ile şu hadisi kaydetmiştir;

« وَأَسْرَقْتُمْ تَرَبَةً يُقَالُ لَهَا قَطْوَانٌ يَبْعَثُ مِنْهَا سَبْعُونَ أَلْفَ شَهِيدٍ يَشْفَعُ كُلُّ شَهِيدٍ فِي سَبْعِينَ »

⁵⁸⁷ C. E. Bosworth, "The Political", s. 147; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu, s. 228, 335; B. Spuler, Geschichte Mittelasiens, s. 345, 728; aynı müellif, "Doğuda Hilafetin Çöküşü", bkz. *İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, I, s. 165; V. V. Barthold, *Derster*, s. 166; C. Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia, before the Mongol Invasion", *A History of the Crusades*, II, London 1962, s. 668-669.

⁵⁸⁸ Oppert, burada John'u Gürhan kelimesindeki "r"nin sukutuyla izâh etmek istemiştir. bkz. V. V. Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fıtlubatına kadar Hristiyanlık", *TM*, I, İstanbul 1925, s. 89 n. 1.

⁵⁸⁹ V. V. Barthold, aynı mak., s. 88; "Papaz Johannes" rivayetiyle ilgili geniş bilgi için bkz. G. Oppert, *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte*, Berlin 1864; F. Zarneke "Der Priester Johannes", *Abh d. Phil. Hist. Classe d. Kön Sächs Gesell. d. Wiss.* VII, Leipzig 1879, s. 850-860; C. F. Beckingham, *The Achievements of Prester Johannes*, London 1966.

بن أهل بيته وعترته ، وقد زكرت الحديث بطوله
في بخارى “

590

"Semerkand civarında bir türbe vardır. Oraya Katvan (~Katavan) denilir. Orada yetmiş bin şehid yatar. Her bir şehid 1 ailesinden 1 yetmiş kişiye şefa'at eder."
"Bu hadis daha uyumlu şekliyle Buharî'de de zikredilmiştir".

Yakut'un Katavan ve buranın ricali hakkında verdiği bilgiler kendisinden 50-60 yıl kadar önce yaşayan Semanî'yle aynı olduğu halde⁵⁹¹, onun zikrettiği hadis Semanî'de yoktur. Semanî'nin diğer hususlarda kaynağına sadık kalmasının yanında böyle bir hadisi atlaması imkansız gibidir. Öte yandan Yakut'un haberinin aksine, hadis Buharî'de yoktur. Hatta "Kütüb-i Sitte" olarak bilinen diğer hadis kitaplarında da böyle bir hadise rastlanılmamıştır⁵⁹².

Şu halde bütün veriler, bu hadisin sonradan yayıldığını göstermektedir. Böyle bir yayılış için en uygun tarih, kanaatimizce VI/XII. yüzyılın sonları veya VII/XIII. yüzyılın başları olmalıdır.

Aynı hadisin başka bir varyasyonu, XIII. yüzyılın ortalarında kaleme alınan Cihangüşa'da görülür. Buna göre; hadis biraz daha büyümüş olarak Yakut vasıtasıyla aynı kaynağa dayanılarak zikredilir; "Resûl (A.S.) Horasan'da Ceyhun denilen bir nehrin yakınında bulunan Buhara adındaki şehir feth olunacaktır. Ora meleklerle doludur ve halkı muzafferdir. Orada Allah yolunda canlarını kaybeden binlerce kişi yatmaktadır. Buhara'nın arkasında Semerkand denilen şehirde cennet pınarlarından bir pınar, cennet bahçelerinden bir bahçe, peygamber mezarlarından bir mezar vardır. O şehirlerin ölüleri kıyamet gününde şehitlerle beraber toplanacaklardır. Semerkand'ın arkasında Katvan (Katavan) denilen yerde yetmiş bin uyanık şehid yatmaktadır. Bunların her birinin kendi ailesinden veya kabilesinden yetmiş kişiye şefa'at etme gücü vardır"⁵⁹³.

Görüldüğü gibi hadis hemen hemen aynı kalmıştır. Kaynakların ifadelerinden hadisin XIV. yüzyılda da yaygınlığını koruduğu anlaşılmaktadır. Hamdullah

590 Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, IV, s. 426.

591 bkz. Semanî, *el-Ensab*, X, s. 196.

592 A. J. Wensinck-J. P. Mensing, *Concordance et indices de la Tradition Musulmane*, II, Leiden 1943, s. 535; V, Leiden 1965, s. 234.

593 Cüveynî, *Cihângüşa*, t. terc., II, s. 150.

Müstevfi-i Kazvinî iki eserinde de bu hadise yer vermiştir. Müellif coğrafyasında Mucem'den hadisi nakletmiş, müteakiben de; "bu hadisin manasının müslümanlarca Sultan Sencer'in Kara-Hitaylar'a mağlup olup, müslüman halktan pek çok kimsenin burada şehid oluşuna dek garip karşılandığı"nı belirtmiştir⁵⁹⁴.

Aynı müellif, tarihinde benzer bilgilerin yanısıra hadisin meâlen farsçasını zikretmiştir⁵⁹⁵. Bu bilgiler muhtemelen aynı kanalla Muhammedü'l-Musevî'nin Essahû't-Tevârih'ine girmiş olmalıdır. Zira burada Katavan için zikredilen hadis Kazvinî'nin verdiği farsça hadisin hemen hemen aynısıdır⁵⁹⁶.

Bu hadisin görüldüğü bir başka kaynak da Ahmed Razi'nin "Heft İklim"idir. Müellif eserinde hadis ve onunla ilgili bilgileri fars tarih yazıcılığına sıkı bir şekilde sadık kalarak aktarır. Şu farkla ki, şefaet edilen rakam 70 yerine 70 bin kaydedilmiştir⁵⁹⁷.

Bu arada aynı telâkkiyle ilgili; "Ahir zamanda esmer yüzlü, büyük başlı, gür sesli ve çiçek bozgunu bir adam zuhur edeceği, Şark Türkleri'ni bozguna uğratacağı, fakat sonradan Çin'den gelecek askerlere yenileceği"ne dair başka bir hadis mevcuttu⁵⁹⁸.

Tüm bu rivâyetlerin devrin psikolojik havasını yansıttığı ve Katavan Savaşında şehid olanların hatırasını canlı tuttuğu kesindir. Hadislerde bu telâkkinin dışında başkaca bir gerçeklik aramak, kanaatimizce yanlış olacaktır.

C) Savaş Hakkında Sosyo-Politik Değerlendirmeler

Kaynaklar savaş hakkında bazı değerlendirmelere girerlerken, Harezmsah'ın rolüyle ilgili önemli bir telâkkiyi de kaydederler. Buna göre, Kara-Hitaylar'ı Maverâünnehr'e davet eden Harezmsah Atsız olmuştur⁵⁹⁹. Kaynaklarda bu davetin

⁵⁹⁴ Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Nüzhetu'l-Kulub*, neşr. Gr. Le Strange, G.M.S. vol. XXIII, Leiden 1915, s. 246.

⁵⁹⁵ رسول (ص) نكته است که از رسول مرویست که دشت
قطوان مرغزارهای بهشت چون آن زمین در ولایت کفار است
صدم تحقیق آن معنی این نقل نمودند تا چون این همه مسلمانان
آلجا شهید شدند سر این معنی با اظهار رسید⁶⁰⁰
bkz. *Tarih-i Güzide*, s. 450.

⁵⁹⁶ *Essahû't-Tevârih*, vr. 315a.

⁵⁹⁷ bkz. *Tarih-i Buhara*'ya Schefer tarafından eklenen zeyl, s. 246.

⁵⁹⁸ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 173.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, s. 97; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 80; *Abu'l-Farac Tarihi*, II, s. 376; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, Beyrut 1960, V, s. 24; İbnü'l-Verdî, *Tarih-i İbnü'l-Verdî*, II, s. 44; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fî't-Tarih*, Kahire 1936, XII, s. 218; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, II, s. 50; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 213b.

sebebi, Sencer'in Atsız'ın oğlunu öldürmesine karşılık, Atsız'ın intikam almak istemesi gösterilmiştir⁶⁰⁰. Telâkkinin kaynaklardaki yoğunluğu düşünülürse bunun bir teâmül olarak kabul edildiği anlaşılır. Esasen bu durum bazı modern çalışmalara da yansımıştır⁶⁰¹.

Buna rağmen, böyle bir değerlendirmenin doğruluğunu sarih delillere dayandırmak imkânsız gibidir. Kaynakların bu hususta verdiği haberler mevcut bilgilerimizin üzerine yeni şeyler eklemekten uzaktır. Daha da önemlisi, savaştan hemen sonra Harezî'nin Kara-Hitaylar tarafından yağmalanması⁶⁰², Harezîşah ile Kara-Hitaylar arasında muhaberata dair rivayetleri çürütmektedir. Şayet biz herşeye rağmen böyle bir davetin gerçekleştiğini kabul edecek olursak, bu kez de Kara-Hitaylar'ın kendilerini davet edenlere karşı harekete geçtiği sonucunu kabul etmemiz gerekecektir.

Buna rağmen, kanaatimizce Kara-Hitaylar'ın Maverâünnehr'e girişinde Harezîşah'ın rolü bulunduğunu düşünmeye imkân yoktur. Kaynakların bu yöndeki kayıtlarını da savaşa sosyo-politik bir temel hazırlama girişimi olarak değerlendirmek gerekecektir.

Esasen benzer bir telâkkiye biz Halife el-Müstersîd'in ölümüyle ilgili rivayetler arasında raslamaktayız. Buna göre, bazı kaynakların Sultan Sencer'in mağlubiyeti ile Halife el-Müstersîd'in öldürülmesi arasında bir bağlantı kurduğu ve ilkinin ikincisinin sebebi saydığı görülür⁶⁰³. Hatta Sıbt'ta, Sultan'ın "Tanrı tarafından cezalandırıldığı" kaydedilmiştir⁶⁰⁴. Esasen o, halifenin öldürülmesinin sorumluluğunu tamamen Sultan Sencer'e yüklediğinden⁶⁰⁵, böyle bir yoruma girmesini devrin şartları içerisinde normal karşılamak icab eder. Müellif bu yorumuyla aynı zamanda, Katavan Savaşı'yla Halifenin öldürülmesi arasında da ilâhi bağlantılar kurmuş oluyordu.

Ancak, böyle bir ilahî çıkarımı tek düşünen Sıbt olmamıştır. Atsız mağlûbiyetin ardından Horasan'ı istilâya çıkınca, gönderdiği fetihnâmelerde

600 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s. 80; *Abu'l-Farac Tarihi*, aynı yer; Ebu'l-Fidâ, aynı yer.

601 H. N. Orkun, *Türk Tarihi*, Ankara 1946, III, s. 70; B. Spuler "Doğu'da Hilâfetin Çöküşü", bkz. *İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, I, s. 165; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 366; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 176. Deguignes, *Hintlar'ın, Türkler'in, Moğollar'ın ve daha sair Tatarlar'ın Tarihi Umumi*, t. terc. H. Cahit, İstanbul 1924, IV, s. 419.

602 İ. Kafesoğlu, *Harezîşahlar*, s. 54.

603 Sıbt, *Mirat*, II, s. 180; Aynî, *İkdu'l-Cümân*, IV, vr. 216a.

604 Sıbt, *Mirat*, II, s. 180; H. F. Amedroz'un İbnü'l-Kalanisi'ye yaptığı haşiyeler bkz. *Zeylû Tarihi Dimaşk*, s. 275 n. 1.

605 Sıbt, *Mirat*, II, s. 152.

Sencer'in yenilgisini kendisinden uzaklaşmasına bağlamış ve bu yüzden yolunun "ilahî hadiseler çıkmazı"na düştüğünü ve daha da düşeceğini belirtmiştir⁶⁰⁶.

Bundan da anlaşılacağı gibi, bazı müellifler savaşın sonuçlarını siyasi, psikolojik ve ilâhî temellere dayandırma lüzumu hissetmişler ve bunda da daha çok kendi düşüncelerini veya umumî telâkkileri kullanmışlardır. Bu durumun savaşın ortaya çıkardığı neticelerin büyüklüğü ve insanlar üzerinde yarattığı menfi veya müsbet tesirlerle ilgili olduğu şüphesizdir.

D) Kültürel Yaklaşımlar

Pek çok araştırmacı savaşın kültürel geri-planı hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunlardan C. E. Bosworth'a göre; Kara-Hitay istilâsı, Kara-Hitaylar'ın gölgesinde İran'a girmek için Çin dünyasının yaptığı bir zorlamadan ibarettir⁶⁰⁷. Bu durum başta J. Marquart olmak üzere, Türk ve İslâm dünyasının aleyhinde bir takım çıkarımlar yapmak isteyen araştırmacılar tarafından da kullanılmak istenmiş ve Kara-Hitaylar'ın Müslümanlar'dan daha medenî oldukları düşüncesi işlenmeye çalışılmıştır⁶⁰⁸. Ancak meselenin bir kültür çatışması olmadığı, Kara-Hitaylar Maverâünnehr'in mevcut sistemini benimseyip onu kullanmaya devam etmelerinden anlaşılmaktadır.

Esasen bu telâkkînin, çatışmadan ziyade kültürler için bir işbirliği imkânı hazırladığı, bölgenin Kara-Hitaylar zamanındaki inkişâfından anlaşılmaktadır⁶⁰⁹. Birçok İslâm kaynağı bu inkişâfa dikkat çekerken⁶¹⁰, siyasî hadiseler, müslüman halkın Kara-Hitay hakimiyetinden ayrılmak için giriştiği herhangi bir teşebbüsün varlığını göstermez⁶¹¹.

Yine bölgede yetişen alimlerin eserlerini Kara-Hitaylar'a arzetmeleri ve onlardan yakın teşvik ve himaye görmeleri⁶¹² de bu durumu doğrulamaktadır.

606 M. A. Köymen, "Münşeat Mecmuaları", s. 587-588; Aynı müellif, *Büyük Selçuklu*, s. 340.

607 C. E. Bosworth, "The Political", s. 147.

608 W. Barthold, *Dersler*, s. 170.

609 H. H. Schaeder "Semerkand" mad., *IA*, X, s. 470; W. Barthold, "Kara-Hitaylar", s. 275.

610 Zekerîya el-Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 558.

611 Bilâkis tersi yönde bir telâkkînin varlığını, Harezmsâh İl-Arslan'ın Buhara seferi esnasında yerli halkın Kara-Hitaylar'ın yanında yer almasından anlıyoruz. (bkz. V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 429). Yine Katavan'da öldürülen Buhara Sadrı'nın oğlu Muhammed'in Karluklar için söyledikleri de bunu doğrular (bkz. *aynı eser*, s. 416).

612 Devrin alimlerinden Kadîü'l-İmam Şemseddin Mansur b. Mahmud'un Tayangu'ya ithafen yazdığı kaside için bkz. el-Avfi, *Lubâb*, II, s. 194, 196.

Buna rağmen, hem Katavan Savaşı, hem de Maverâünnehr'deki Kara-Hitay hakimiyeti, olaydan bahseden İslâm kaynakları tarafından oldukça duygusal bir şekilde ele alınmış ve çok üzüntüyle karşılanmıştır. el-Bundarî, el-Hüseynî ve Hasan-ı Yezdî gibi müelliflerin bu olayı anlatırken çok müteessir olduklarını ve Maverâünnehr'in "putperest" bir devletin eline geçmesini kabullenemediklerini yukarıda belirtmiştik. Bu telâkkide savaşta şehid olan asker ve din adamlarının çokluğunun da etkili olduğu anlaşılıyor. Hatta bu şehidlerle ilgili sahih olmayan bir hadisin, XIII-XV. yüzyıl müelliflerince büyük ilgi gördüğü malûmumuzdur.

Bu müelliflerin yanısıra, çağdaş kaynakların da -kaybedilmesine rağmen- Maverâünnehr'i Sultan Sencer'in insiyatifinde saymaya devam ettikleri anlaşılmaktadır⁶¹³.

Neticede bu yöndeki şahsî kanaatimiz, Maverâünnehr'in kaybının bilhassa bölgeye daha uzak müelliflerde ve kronoloji itibariyle daha geç (Moğol ve Timurî devri) kaynaklarda yankı bulduğu yönündedir⁶¹⁴.

⁶¹³ Enverî'nin bu yöndeki bir şiiri için bkz. M. A. Köymen, "Oğuz İstilası", s. 596 n. 111.

⁶¹⁴ Çok ilginçtir ki, araştırmamız boyunca Maverâünnehr'in yerli kaynakları olan Nizâmî-i Arûzî el-Semerkindî, Narşahî veya Tarih-i Mollazâde gibi kaynaklarda, bu yönde doyurucu bilgi bulamadık.

SONUÇ

Araştırma boyunca incelemeye çalıştığımız Kara-Hitay istilâsı ve Katavan Savaşı, Sultan Sencer'in doğu siyasetinde olduğu kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünde de önemli bir hadise idi. Bir zamanlar bozkırdan gelen Selçuklular nasıl yerleşik Gazneliler'i yenip onların yıldızlarını söndürmüşlerse, bozkırların yeni varisleri de onları aynı sona mahkûm etmişti.

İncelemeye çalıştığımız dönem içerisinde Sencer'in Maverâünnehr'e müdahalesi, Selçuklular için İmparatorluğu büyütüp güçlendiren bir siyasetten ziyâde, devleti çok yönlü buhranlara iten politik bir hata olmuştur. Selçuklu Sultanları Maverâünnehr için doğrudan idare dahil bütün sistemleri kullanmalarına rağmen, iç karışıklıkları ve taht kavgalarını sona erdirecek bir sistem kurmakta aciz kalmışlardır. Özellikle Sultan Sencer'in siyasetinde bütün vasıtaları kullanarak doğuyu sıkı bir denetim altında tutma teşebbüsü, bu politikanın en zayıf noktası olmuştur.

Cürcet istilâsı sonrasında kendilerine batıda bir vatan arayan Kara-Hitaylarla, İran yaylasının kapılarını bozkırlı göçebelere kapalı tutmak isteyen Sencer'in büyük bir mücadele içerisine girmesi, gerçekte hayret verici bir hadise değildir. Burada asıl önemli olan nokta Sencer gibi büyük bir Sultan'ın Karahanlılar'ın bir iç sorunu olan Karluklar meselesini hakimiyeti esnâsında çözemeyerek Kara-Hitay istilâsına zemin hazırlamış olmasıdır. Sultan'ın bu hatası sadece kendi hakimiyetinin değil, Selçuklu Devleti hakimiyetinin de nihayete ermesiyle ödenmiştir.

Katavan Savaşı'nın Selçuklular için sadece Maverâünnehr'in kaybı demek olmadığı, Selçuklu Sultanı'nın mağlubiyetini takib eden bir yıl boyunca başkentine dönememiş olmasından da anlaşılmaktadır. Bu savaşla birlikte devletin içerisine düştüğü siyasî, sosyal ve iktisadî buhran imparatorluğun inhitatını başlatmış ve bu inhitat devletin kısa bir süre sonraki çöküşüyle neticelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İnan*, I, Tahran 13473; Arapça terc., *Tarih-i İnan, b'adü'l-İslâm*, Kahire 1969.
- Abbas İkbâl, *Vezaret der-ahd-i Selâtin'i Bozorg-i Selçukî*, Tahran 1338 (1959).
- [Abbas İkbâl], "Ebkârü'l-Efkâr-ı Reşidüddin Vatvat" *MY*, S. 1-2, Tahran 1326.
- [Abbas İkbâl], "Mekâtîb-i Tarihî, Nâme-i Sultan Sencer be-Vezir-i el-Müstersîd-billâh", *MY*, S. 9-10, Tahran 1327.
- Adivar, A., A.; "İbn Haldun" mad., *İA*, V/2.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. E. Merçil, II, İstanbul 1977.
- Alptekin, C.; "Selçuklu Paraları", *SAD*, III, Ankara 1971.
- Alptekin, C.; *Dimaşk Atabeyliği, (Tog-Teginler)*, İstanbul 1985.
- Alptekin, C.; *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978.
- Alptekin, C.; "Zengi" mad., *İA*, XIII.
- Ali Ekber, *Tarih-i Hitâ û Hoten*, Süleymaniye ktb., Reisülküttab, nr. 610; t. terc., *Tarih-i Hakan-ı Çin*, Süleymaniye ktb., Esad Efendi, nr. 2107.
- Anonim, *Mecmu'au't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Mikrofilm nr. A. 481.
- Anonim, *Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1318.
- Anonim, *Tarih-i Sistan*, neşr. Melikü's-Şuara Bahar, Tahran 1914.
- Arat, R. R.; "Kaşgar" mad., *İA*, VI.
- Arat, R. R.; "Karluklar" mad., *İA*, VI.
- Ateş, A.; "Reşidüddin Vatvat'ın Eserlerinin Bazı Yazma Nüshaları", *TD*, X/14, İstanbul 1954.
- el-Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed; *Camiü'l-Hikayat*, Üniv. ktb., FY, nr. 595.
- el-Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed; *Lübâbü'l-Elbâb*, neşr. E. G. Browne-M. M. Kazvinî, I-II, Leiden-London 1903-1906.
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed; *Ikdu'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zamân*, IV, TSMK, Bağdad Köşkü, nr. 278.
- el-Azîmî, *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay. A. Sevim, Ankara 1988.

- Benakîtî, Fahreddin Ebu Süleyman b. Davud; *Ravzatü Uli'l-Elbab*, Süleymaniye ktb., Ayasofya nr. 3026.
- Barthold, V. V.; *Türkistan= Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1982.
- Barthold, W.; *Dersler= Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1979.
- Barthold, W.; "Kara-Hıtaylar" mad., *İA*, VI.
- Barthold, W.; "Arslan Han" mad., *İA*,
- Barthold, W.; "Orta Asya'da Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık", t. terc. Köprülüzâde A. Cemal, *TM*, I, İstanbul 1925.
- Barthold, W.; "Buhara" mad., *İA*, II.
- Barthold, W.; "Burhan Ailesi", mad., *İA*, II.
- Barthold, W. [F. Köprülü]; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1963.
- Barthold, W. [J. A. Boyle]; "Djuweynî" mad., *EI²*, II.
- Barthold, W. [R. N. Freye]; "Bukhara" mad., *EI²*, I.
- Başar, F.; *Kadı Beyzavî'nin Nizâmü't-Tevârih Adlı Eserinin Mustafa b. Şeyh Abdurrahman Tarafından Enisü'l-Mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi*, İ. Ü. E. F. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- Bazmee Ansarî, A. S.; "Djuzdjanî" mad., *EI²*, II.
- el-Beyhakî, Ebu'l-Fazl; *Tarih-i Beyhak*, neşr. Dr. Gani -Dr. Feyyaz, Tahran 1324.
- el-Beyhakî, Ebu'l-Hasan (İbn Funduk); *Tarih-i Beyhak*, neşr. S. K. Hüseyinî, Haydarabad 1968.
- el-Beyhakî, Ebu'l-Hasan (İbn Funduk); *Tarih-i Hukemâi'l-İslâm*, Dimaşk 1365 (1946).
- Blochere, L.; "Yakut el-Rumî" mad., *İA*, XIII.
- Bosworth, C. E.; *The Political and Dynastic History of the Iranian World* *CHI*, V, *Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968.
- Bosworth, C. E.; "The Early History of Ghûr", *CAJ*, VI, Wiesbaden 1961.
- Bosworth, C. E.; *İslâm Devletleri Tarihi*, t. terc. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.
- Bosworth, C. E.; "Dailamis in Central İnan: The Kakuyids of Jibal and Jazd", *İRAN*, XIII, London 1970.
- Bosworth, C. E., "Kara Kıtay" mad. *EI²*, IV.
- Bosworth, C. E.; "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, XV, Leiden 1962.

- Bosworth, C. E.; "Mahmud of Ghazna in Contemporar eyes and in Later Persian Literature", *İRAN*, IV, London 1964.
- Bosworth, C. E.; "Balasagun" mad., *EİRA*, III.
- Bosworth, C. E.; "İlek Hans or Karakhanids", mad. *EI²*, III.
- Brockelmann, C.; *Geschichte der Arabischen Literatur*, I, Leiden 1943, *Suppl.*, I, Leiden 1937.
- Brockelmann, C.; "İbnü'l-Cevzî" mad., *İA*, V/2.
- Brockelmann, C.; "İbnü'l-İbrî" mad., *İA*, V/1.
- Brockelmann, C.; *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, t. terc. N. Çağatay, Ankara 1992.
- Brice, William C.; *An Historical Atlas of İslam*, Leiden 1981.
- Browne, E. G.; *A Literary History of Persia*, II, Cambridge 1956.
- Bretschneider, E.; *Medieval= Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, London 1910.
- el-Bundarî, Feth b. Ali; *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, t. terc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- el-Caferî, Cafer b. Muhammed; *Tarih-i Yezd*, neşr. İ. Afşar, Tahran 1338 (1960).
- Cahun, L.; Intraduction= Introduction a l'"Histoire de l'Asie (Turcs et Mongols des Origines á 1405), Paris 1896.
- Cahen, C.; "The Turks in Iran and Anatolia, before the Mongol: Invasion", *A History of Crusades*, II, London 1962.
- Cahen, C.; "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", t. terc., N. Kaymaz, *DTCFTAD*, VII/12-13, Ankara 1963.
- Chi Tang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, (Doktora Tezi), İstanbul 1973.
- el-Cüveynî, Alaaddin Ata Melik; *Tarih-i Cihangüşa*, neşr. M. Muhammed Kazvinî, GMS. vol. XVI/2, Leiden-London 1916; İng. terc. J. A. Boyle, *The History of the Word-Conqueror*, I, Manchester 1958; t. terc. M. Öztürk, *Tarih-i Cihangüşa*, II, Ankara 1989.
- el-Cüveynî, Müntecibiddin Bedi'î; *Atabetü'l-Ketebe*, neşr. A. İkbal, Tahran 1329.
- el-Cüzcanî, Sıracüddin Minhâc, *Tabakat-ı Nasırî*, neşr. Abdülhayy Habîbî, I, Tahran 1343; İng. terc. H. G. Rawerty, *Tabakat e Nasırî, A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia*, I, New Delhi 1970.
- Çuhadar, M.; "İbn Tengribirdî'nin Hayatı ve Eserleri", *EÜSBED*, S. 3, Kayseri 1989.

- Dames, M. L.; "Gazneliler" mad., *İA*, IV.
- Dames, M. L.; "Gûrîler" mad., *İA*, IV.
- Deguignes, *Hunlar'ın, Türkler'in, Moğollar'ın ve daha sair Tatarlar'ın Tarih-i Umumisi*, t. terc. H. Cahit, IV, İstanbul 1924.
- Devletsâh el-Semerkindî, *Tezkire-i Devletsâh*, t. terc. N. Lugal, I-IV, İstanbul 1977.
- Doefler, G.; *Türkische und Mongolische Elemente im Neu-Persischen*, III, Wiesbaden, 1967.
- Eberhard, W.; *Çin Tarihi*, Ankara 1947.
- Eberhard, W.; *Çin'in Şimal Komşuları*, t. terc. N. Uluğtuğ, Ankara 1942.,
- Ebu'l-Ferec, İbnü'l-İbrî (Barhebraeus); *Abu'l-Farac Tarihi*, t. terc. Ö. R. Doğrul, II, Ankara 1987.
- Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beser*, V, Beyrut 1380 (1960).
- Efdalüddin Ebu Hamid, *Bedayü'z-Zemân fî Vekâyi-i Kirmân*, neşr. M. Beyanî, Tahran 1326.
- Elias, N.- Ross, E. D.; *A History of the Moghuls of Central Asia*, London-New York 1972.
- Ergin M.; *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
- Fahredden Mübarekşah, *Tarih*, neşr. E. D. Ross, London 1927.
- Gabain, A. von; "Renklerin Sembolik Anlamları", t. terc. S. Tezcan, *Türkl. D.*, III/1, Ankara 1968.
- Gaffarî, Kadı Ahmed; *Tarih-i Cihân Ârâ*, neşr. M. Minovî, Tahran (T).
- Gökalp, C.; *Çin Kaynaklarına göre Shi-Wei Kabileleri*, Ankara 1973.
- Grousset, R.; *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz-Timur*, t. terc. R. Uzman, İstanbul 1993².
- Grousset, R.; *L'Empire Mongols*, Paris 1941.
- Günaltay, M. Ş.; *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1990².
- Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Damad İbrahim Paşa, nr. 919.
- Halil Edhem [Eldem], *Düvel-i İslamiyye*, İstanbul 1927.
- Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Fatih, nr. 4307.
- İherevî (Fahr-ı); *Tezkire-i Ravzatü's-Selâtin*, neşr. U. Hayampur, Tebriz 1345.
- el-Hilâlî, Ali b. Hüseyin; *Menahicü't-Talibin fî Marifeti's-Salihin*, Süleymaniye ktb., Ayasofya, nr. 3467.

- Hinz, W.; "Timurlular Tarihi Hakkında Menba Tetkiki", t. terc. M. A. Köymen, *Belleten*, VI/21-22, Ankara 1942.
- el-Hüseynî, Sadreddin Ebu'l-Hasan; *Ahbâr-üd-Devlet-is-Selçukiyye*, t. terc. N. Lugal, Ankara 1943.
- Hvandmir, Gıyaseddin b. Hümeddin; *Habibü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*, II, Tahran 1353.
- Horst, H.; *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmshah*, Wiesbaden 1964.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali; *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, X, Haydarabad 1359.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Tarih*, t. terc. A. Özaydın, İslâm Tarihi, IX-XI, İstanbul 1987.
- İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman, *Tarihü Kitabi'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber*, IV, Mısır 1284.
- İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, neşr. A. İkbâl, II, Tahran 1320.
- İbnü'l-Kalanisi, *Zeylû Tarihi Dimaşk*, neşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fî't-Tarih*, XII, Kahire 1936.
- İbn Mühenna, *İbn Mühenna Lûgati*, haz. Abtullah Battal, Ankara 1980.
- İbn Tengribirdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin; *en-Nucumü'z-zahire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kahire*, V, Kahire 1353 (1935).
- İbnü'l-Verdî, *Tarihü İbnü'l-Verdî*, II, Bulak 1285.
- el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim; *Mesâlik ü Memâlik*, neşr. İ. Afşar, Anonymous Persian Trans. from. V/VI. Century A. H., Tahran 1347 (1969).
- İzgi, Ö.; "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Grazne, Kitanlar Ârâsındaki Münasebetler", *TED*, S. 7-8, İstanbul 1977.
- Kaçalin, M. S.; *Çiñgis Kagan Tarihi Çevirisi*, (İ. Ü. Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Edeb. Böl. Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, nr. 1842) İstanbul 1990.
- Kafesoğlu, İ.; *Harezşahlar= Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992.
- Kafesoğlu, İ.; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kafesoğlu, İ.; "Selçuklular" mad., *IA*, X.
- Kafesoğlu, İ.; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984³.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. B. Atalay, I-IV, Ankara 1986.

- Kavakçı, Y. Z.; *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1976.
- el-Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-i; *Nüzhëtü'l-Kulûb*, neşr. G. Le Strange, GMS, vol. XXIII, Leiden 1915.
- el-Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-i; *Tarih-i Güzide*, neşr. Tohorî, Tahran 1330-1339.
- el-Kazvinî, Zekeriya; *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut 1930.
- Kitapçı, Z.; *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994.
- Köprülü, M. F.; *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981³.
- Köprülü, M. F.; "Harizmşahlar" mad., *İA*, V/2.
- Köprülü, M. F.; "Avfî" mad., *İA*, II.
- Köprülü, M. F.; "Cüzcanî" mad., *İA*, III.
- Köprülü, M. F.; "Cüveynî" mad., *İA*, III.
- Köprülü, M. F.; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meselesi", *Belleten*, VII/28, Ankara 1943.
- Köymen, M. A.; Oğuz isyânı= "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyânı"- *DTCFD*, V/1-2, Ankara 1947.
- Köymen, M. A.; Oğuz İstâlâsı: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstâlâsı", *DTCFD*, V/5, Ankara 1947.
- Köymen, M. A.; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Köymen, M. A.; *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- Köymen, M. A.; *Büyük Selçuklu= Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, Ankara 1979; *V, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.
- Köymen, M. A.; Münşeat Mecmuaları= "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar, I, Münşeat Mecmuaları", *DTCFD*, VII/4, Ankara 1951.
- Köymen, M. A.; "Meskukata göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sencer ile Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vassallık Münasebetleri", *ZVTA*, İstanbul 1950-1955.
- Köymen, M. A.; *Selçuklu Devri= Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.
- Köymen, M. A.; "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesi", *DTCFTAD*, II/2-3, Ankara 1964.
- Köymen, M. A.; "Sencer" mad., *İA*, X.

- Köymen, M. A.;** "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *DTCFTAD*, II/2-3, Ankara 1964.
- Larî, Tarih-i Lari,** (Osm. terc.) Hoca Saadeddin Efendi, Nuruosmaniye ktb., nr. 3230.
- Lane-Poole, S.;** *The Mahammadan Dynasties*, Westminster, 1894.
- Lane-Poole, S.;** *Catalogue of Oriental Coins in British Museum*, Vol. III, IX, Bologna 1967.
- Lambton, A. K. S.;** Atabetü'l-Ketebe= "Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sencer İmparatorluğunun Yönetimi", t. terc. N. Kaymaz, *Belleten* XXXVII/147, Ankara 1973.
- Lambton A. K. S.;** The Internal= "The Internal Structure of the Saljuq Empire" *CHI vol. V, The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge 1968.
- Lambton, A. K. S.;** *Lonlord and Peasant in Persia*, London 1953.
- Lin Yih Min,** Ali Ekber'in *Hitaynâme Adlı Eserinin Çin Kaynakları ile Mukayese ve Tenkidi*, Tai-pei 1967.
- Marquart, J.;** *Über das Volkstums der Komanen*, Leipzig 1914.
- Masumî, M. Saghir Hasan;** "Burhan al-Shariah's "al-Muhit al-Burhanî", *ITEM*, V/1-4, İstanbul 1973.
- Menges, K. H.;** "Der Titel **کورغان** der Qara Qytay", *UAJ*, XXIV/3-4, 1952.
- Merçil, E.;** *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- Merçil, E.;** *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989.
- Merçil, E.;** "Sebüktegin'in Pendnâmesi", *İTED*, VI/1-2, İstanbul 1975.
- Mirhvand, Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin;** *Ravzatü's-Safa*, IV, Tahran 1338.
- Möllazâde, Ahmed b. Muhammed;** *Tarih-i Mollâzade*, neşr. Ahmed Gülçin Ma'anî, Tahran 1339.
- Manghol-un Niuça Tabça'an (Yüan, Ch'ao Pi-shi)=** *Moğolların Gizli Tarihi*, t. terc. A. Temir, I, Ankara 1948.
- M. Muhammed Kazvinî,** *Bist Makale*, I-II, Tahran 1332.
- Muhammed b. İbrahim;** *Tarih-i Selçukiyân-ı Kirmân*, neşr. M. Th. Houtsma; Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire Seljoucides, vol. I, Leiden 1886.
- Muhammedü'l-Musevî,** *Essahü't-Tevârih [Tarih-i Hayrat]*, Süleymaniye ktb., Turhan Sultan, nr. 224.

- el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsim ve Marifetü'l-Ekâlim*, neşr. M. J. De Goeje, *Islamic Geography*, vol. XXXVI, Ed. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Camiü'd-Düvel*, Nuruosmaniye ktb., nr. 3171; Osm. terc. *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, İstanbul 1285.
- Münzevî, A.; *Fihrist-i Nushahay-ı Hatt-ı Farisî*, IV, VII, Tahran 1353.
- Nasîrüddin Münşi-i Kirmanî, *Nesâimü'l-İshâr min Letâimü'l-Ahbâr*, neşr. Hüseyin Urmevî, Tahran 1959.
- Narşahî, Ebu Bekr Muhammed b. Cafer; *Tarih-i Buhara*, neşr. Ch. Schefer, Amsterdam 1976²; İng. terc. R. N. Freye, *The History of Bukhara*, Cambridge-Massachusetts, 1954.
- Neşrî, *Kitab-ı Cihânnüma*, neşr. F. R. Unat-M. A. Köymen, I, Ankara 1949.
- Nizâmî-i Arûzî, *Çehar Makale*, neşr. M. Muhammed Kazvinî, GMS. vol. XI, London 1909.
- en-Nesevî, Muhammed; *Siret-i Celaleddin Mengübirnî*, Farsça terc., neşr. M. Minavî, Tahran 1344 (1965).
- Orkun, H. N.; *Türk Tarihi*, III, Ankara 1946.
- Özaydın, A.; *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (1498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Parker, E. H.; *A Thousand Years of the Tatars*, London 1924.
- Pritsak, O.; "Karahanlılar" mad., *İA*, VI.
- Pritsak, O.; Qara= "Qara, Studie zur Türkischen Rechtssymbolik", ZVTA, İstanbul 1950-1955.
- Pritsak, O.; "Al-i Burhan", *Der Islam*, XXX/1, Berlin 1952.
- el-Ravendî, Muhammed b. Ali; *Rahatü's-Sudûr ve Ayesü's-Sürûr*, neşr. M. İkbâl, GMS NS. vol. II, London 1921; t. terc. A. Ateş, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, I, Ankara 1957.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, neşr. A. Ateş, II/5, Selçuklular Tarihi, Ankara 1960.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih*, Süleymaniye ktb., Hkm. nr. 703.
- Reşidüddin Vâtât, *Arâisü'l-Hevatir ve Nefâisü'n-Nevâdir*, Süleymaniye ktb., Fatih nr. 4074.
- Rona-Tas, A.; "İlk Proto-Moğollar Kimlerdir" (Moğollar'ın Ataları), t. terc. E. B. Özbilen, *TDTD*, S. 83, İstanbul 1993.
- Rosen, Viktor von; *Les Manuscrits= Les Manuscrits Persans de l'Institut des Langues Orientales*, III, Amsterdam 1971².

- Salman, H.; Hoça Harabeleri= "Hoça Harabelerinde Bulunmuş Bir Mani Metni ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", *Belleten*, LII/202, Ankara 1988.
- Salman, H.; *Karluklar*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1973.
- es-Semanî, *Mecmu'au'l-Ensâb*, neşr. Abdurrahman b. Yahya, X, Haydarabad 1962.
- Seyyid Feyyaz Mahmud, *Geschichte des Islam*, München 1964.
- Shaeder, H. H.; "Semerkand" mad., *İA*, X.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu; *Miratü'z-Zamân fî Tarihi'l-Ayan*, II, Haydarabad 1951-1952.
- Spuler, B.; "Geschichte Mittelasiens", *Geschichte Asien*, München 1950.
- Spuler, B.; "Doğuda Hilafetin Çöküşü", *The Cambridge History of Islam*, t. terc. *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, İstanbul 1988.
- Stange, O. H.; "Geschichte Chines, vom Urbeginn bis auf die Gegenwart", *Geschichte Asien*, München 1950.
- Steingass, F.; *Persian-English Dictionary*, London 1984.
- Storey, C. A.; *Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey*, vol. I/1, II, London 1970.
- Sümer, F.; *Oğuzlar (Türkmenler) - Tarihleri, Boy Teşkilâtı Destanları*, İstanbul 1992.
- Sümer, F.; "Selçuklu Devrinde Türk Beyleri II, Harezmsah Atsız", *TDAD*, S. 44, İstanbul 1986.
- Şahinoğlu, M. N.; "Vatvat" mad., *İA*, XII/2.
- Şebankareî, Muhammed b. Ali; *Mecmuü'l-Ensâb*, Süleymaniye ktb. Yeni Cami, nr. 909.
- Şeşen, R.; "İmad al-Katib al-İsfehani", *TED*, II, İstanbul 1971.
- Şeşen, R.; "Camii't-Tevârih" mad., *TDVİA*, VII.
- Şeşen, R.; "Türkiye Kütüphanelerinde Tanıtılmamış Bazı Farsça Yazmalar", *İTED*, VIII/1-4, İstanbul 1984.
- Şeşen, R.; "Türkiye Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Nadir Türkçe Yazmalar", *TED*, S. 9, İstanbul 1978.
- Tauer, F.; *Les Manuscrits= "Les Manuscrits Persans Historiques des Bibliothèques de Stamboul"*, I-III, *AO.*, III-IV, Prague 1931.
- Tauer, F.; "Timurlular Devrinde Tarihçilik", t. terc. A. Ateş, *Belleten* XXIX/113, Ankara 1965.
- Taneri, A.; "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *DTCFTAD*, V/8-9, Ankara 1967.

- Togan, Z. V.; *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981³.
- Togan, Z. V.; *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985.
- Togan, Z. V.; "Handmîr" mad., *İA*, V/1.
- Togan, Z. V.; "Balasagun" mad., *İA*, II.
- Togan, Z. V.; "Reşidüddin Tabib" mad., *İA*, XI.
- Togan, Z. V.; "Terken Ünvanı Hakkında", *THTD*, I, Ankara 1944.
- Turan, O.; "İlig Ünvanı Hakkında", *TM.*, VII-VIII, İstanbul 1942.
- Turan, O.; *Selçuklular Tarihi= Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.
- Turan, O.; "İktâ" mad., *İA*, V/2.
- Unat, F. R.; *Hicri Tarihleri Miladî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara 1974.
- Wensick, A. J. - Mensing, J. P.; *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, II, IV, Leiden 1943, 1965.
- Wittfogel, K. A.-Feng Chia, S; "History of Chinese Society, Liao (907-1125), (General Introduction by. K. A. Wittfogel)" *TAPS*, XXXVI, Philadelphia 1949.
- Wittfogel, K. A. - Feng Chia, S. - Menges, K. H.; "History of Chinese Socitey, Liao (907-1125)", *TAPS*, XXXVI, Philadelphia 1949.
- Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, neşr. Ferid Abdülaziz el-Cundî, IV, Beyrut 1410 (1990).
- Yazıcı, T.; "Mirhond" mad., *İA*, VIII.
- Yınanç, M. H.; "Çağrı Bey" mad., *İA*, III.
- Yüan-Ch'ao Pi-shi bk. *Manghol-un Niuça Tobça'an*.

EK I

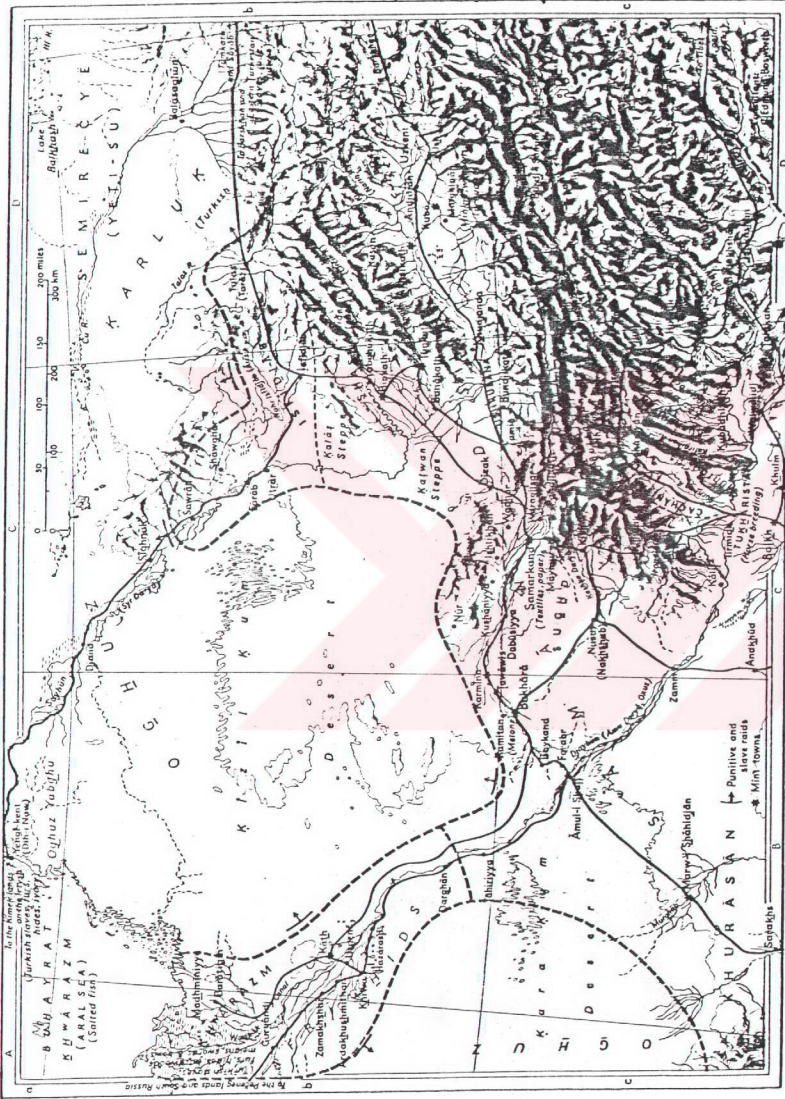
KATAVAN SAVAŞINDA SELÇUKLU ORDUSU

İsmi	Konumu	Savaş Sonrası Durumu
Sultan Sencer	Sultan	hayatta
Terken Hatun	Sultan'ın eşi	esir
Melik Süleymanşah	Melik	hayatta
Tamgaç İbrahim Han	Vassal	hayatta
Rüstem b. Ali	Vassal	hayatta
Alaüddevele Faramurz b. Ali b. Faramurz	Vassal	şehid
Taceddin Ebu'l-Fazl	Vassal	esir
Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz b. Maza	Vassal-din adamı	şehid
Nasırüddin Ebu Tahir b. Fahrülmülk b. Nizamülmülk	Vezir	hayatta
Emir Kamac	ümerâ	esir
Emir Ebu Yusuf	ümerâ	?
Yeminüddevele Sungur el-Gaznevî	ümerâ	esir?
Emir Erkuş	ümerâ	?
Emir Alaüddin Cemâh	ümerâ	?
Emir Aylak (~Ayluk)	ümerâ	şehid
Emir Kureyş b. Zengi	ümerâ	şehid
Emir Ömer b. Üner	ümerâ	şehid
Emir Barankuş el-Karî	ümerâ	şehid
Emir Mahmud el-Kaşanî	ümerâ-devlet ad.	şehid
Muvaffaküddin Ahmed Arız	ümerâ-devled ad.	hayatta
Şehabeddin Muhammed b. Mesud	Emir-i işraf-ı memalik	şehid
Emir Müeyyed	ümerâ	?
Seyyidü'l-İmam Şerefü'z-Zeman el-flâkî (Hakimü's-Semerkanî)	din adamı?	şehid
el-Fakih Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Buharî	din adamı	şehid

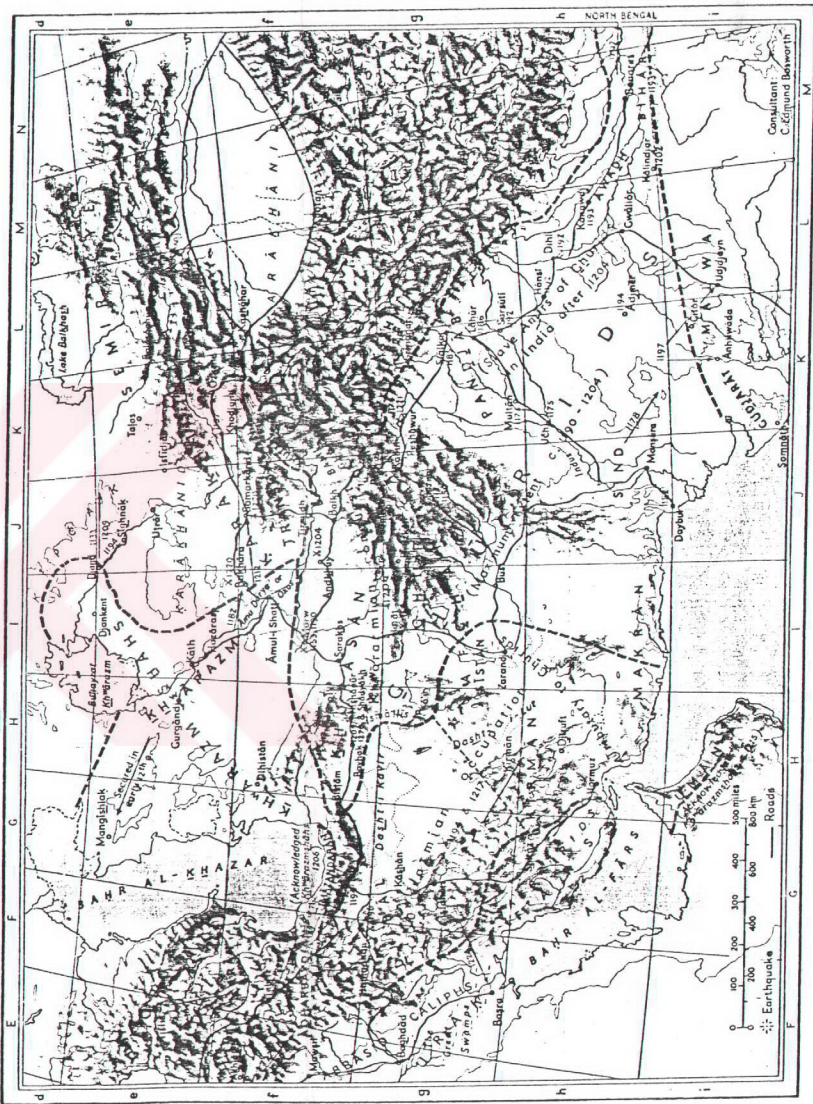
EK-II, HARITA-I, XI-XII. yizyillarda Maverānnahr.
 (William C. Brace, An Historical Atlas of Islam,
 Leiden 1981, s. 24.)

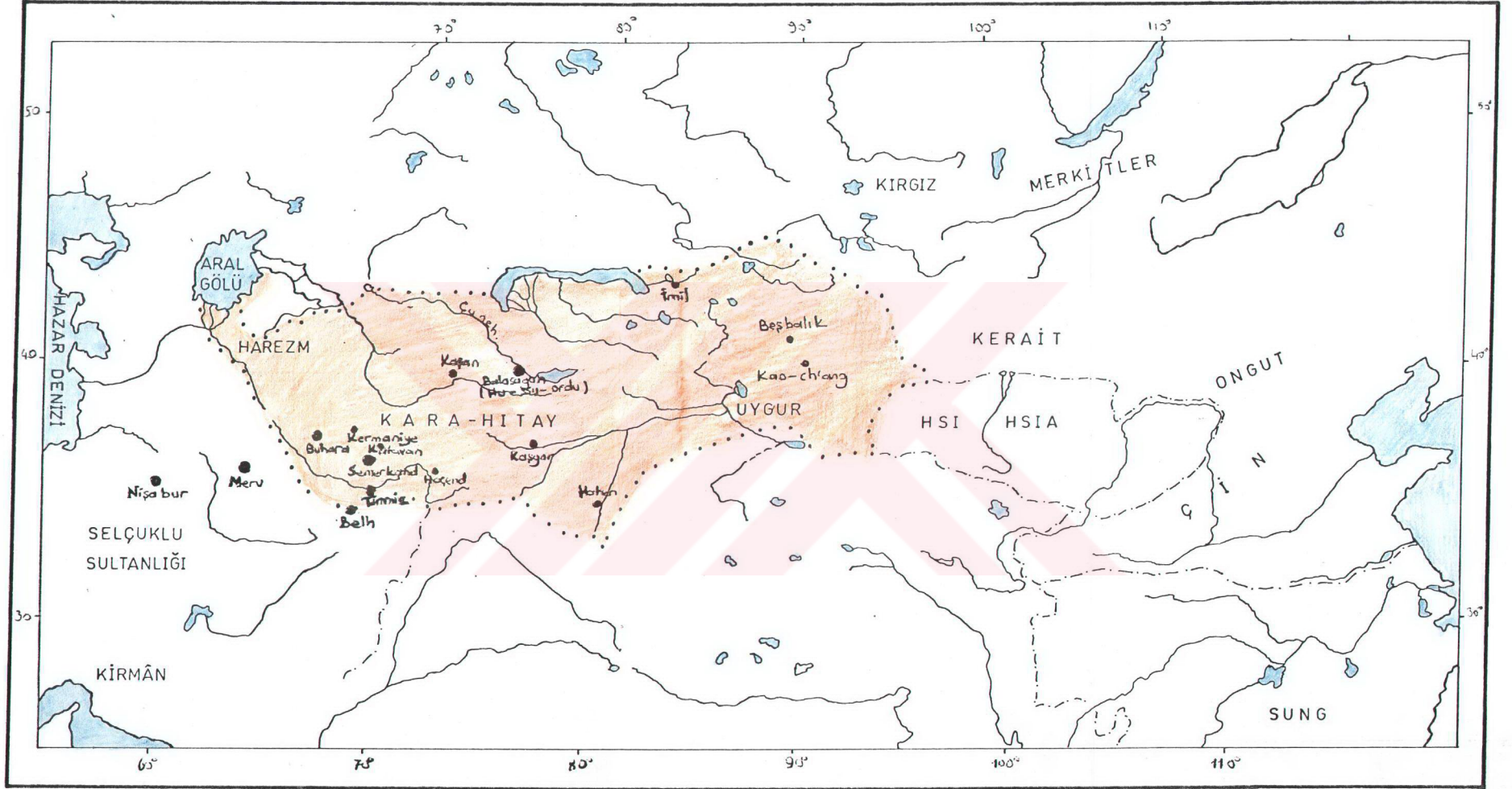
1210-1201

TRANSOXIANA IN THE 10TH & 11TH CENTURIES

THE KHWĀRAZM SHĀHS AND GHŪRĪDS

KARA-HITAY DEVLETİ HARİTASI

K. Wittfogel, "History of Chinese Society 1100 (907-1125)," (TAPS, XXXI) daki haritadan istifade edilerek hazırlanmıştır.